: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘ

મંત્રી

ાહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન

હઠીભાઇની વાડી-અમદાવ

બીજી આવૃત્તિ]   જા

(ર

નિવેદન

જૈન આગમોમાં શ્રી આચારાંગ સૂત્રનું સ્થાન [illegible] પ્રસિદ્ધ છે. ગણધરપ્રણીત અંગ સૂત્રોમાં એનું નામ સૌથી પહેલું છે. જેટલું એ ઉચ્ચ અને પ્રથમ કોટિનું છે, તેટલું જ એમાં આવતી વસ્તુ પણ ગંભીર, વ્યાપક અને જીવનને સ્પર્શનારી છે.

આટલા ગહન અને ગંભીર ગ્રંથનું ભાષાંતર એક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન મુનિરાજને હાથે થયું છે એ સૌ કોઈને આનંદની વાત છે. "જડ સંસ્કૃતિની બોલબાલા વધી ગઈ રહી છે, વિજ્ઞાન અને યંત્રવાદના ઝંઝાવાતે માનવજાતને ડગમગાવી દીધી છે, બુદ્ધિવાદનો યુગ બેઠો છે, જગત નાસ્તિક થતું ગયું છે, થતું જાય છે, ધર્મભાવનાઓ ઓસરતી જાય છે, એવે વખતે આવાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરેલાં સૂત્રો આશ્રય નીવડશે" આવા સૂરો કેટલાક કાળા પુરુષો કાઢી રહ્યા છે. પણ અમારો અનુભવ એથી કંઈક જુદું જ કહે છે. અમને લાગે છે, કોઈ કાળે પ્રજા જીવન વિના ટકી નથી, ન ટકી શકે. જીવવા માટે જેટલું જીવન અનિવાર્ય છે, તેટલી જ માનવજાત માટે ધર્મભાવના અનિવાર્ય છે, અને રહેવાની. જેને નાસ્તિક સંબોધાય છે એવી વ્યક્તિ પણ નીતિ, માનવતા, સત્ય, ઇત્યાદિ તત્ત્વોમાં માને જ છે. એનામાંય પરગજુવૃત્તિ, હૃદય, ભાવના, લાગણી, સ્નેહ એવા એવા અમૃતભાવો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. કોણ કહી શકશે કે એ ધર્મ વિના જીવી શકે છે? પણ આપણા દેશમાં કે અન્ય દેશમાં ધર્મને નામે કેટલીક રૂઢિઓ ચાલી રહી છે, અને એ ધર્મસાધક થવાને બદલે ઊલટી ધર્મરોધક થઇ પડી છે. ત્યારે જ જગત પોકારે છે કે અમારે નિર્ભેળ ધર્મની જરૂર છે—નગદ ધર્મ જોઇએ છે.

એ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રથમ કરતાંયે આજે ધર્મની જિજ્ઞાસા વધી

ક; સાહિત્યરુચિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ ખીલી છે. જે કંઈ અરુચિ જણાય છે તે ખરું પૂછો તો ધર્મવિકૃતિના ભારને પરિણામે જન્મેલ સાચા ધર્મની ભૂખરૂપે જ છે. સાચા ધર્મની ભૂખ પૂરી પાડે એવો ખોરાક પૂરો પાડવો એ અમારી નીતિ છે.

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ થતાં પ્રકાશનોમાં જૈનધર્મ અને જૈનસમાજનું બંધારણ મુખ્યત્વે સમીપ છે. પણ જૈનધર્મ એટલે અમુક સંપ્રદાય કે વાડાનો ધર્મ નથી, જૈનધર્મ અને ભગવાન મહાવીરે જે કંઈ કહ્યું છે તે નિખિલ વિશ્વને સંબોધીને સર્વ પ્રાણીના હિત અર્થે કહ્યું છે. એટલે એમનાં વચનોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં મૂકી વર્ષો પહેલાં વિશ્વવંદ્ય મહાવીરે જે અહિંસા અને સત્યના પ્રયોગો અજમાવી જગતમાં શાન્તિ સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો હતો, અને ગાંધીજીએ એ જ સિદ્ધાંતોથી જે વિશ્વશાન્તિ ઇચ્છી હતી એ પુરુષાર્થમાં યત્કિંચિત્ પણ આ પ્રયાસ ઉપયોગી થાય એમાં અમે અમારી કૃતકૃત્યતા અનુભવી રહ્યા છીએ.

અમારાં પ્રકાશનોને જૈન તથા જૈનેતર પ્રજાએ એક સરખો આવકાર આપી જે આશાતીત વિજય અપાવ્યો છે અને ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે, તે આભાર શબ્દોમાં શી રીતે આવી શકે ?

શ્રી આચારાંગ જેવા ગહન અને આધ્યાત્મિક વિષયને સરળ, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી અને આટલો આકર્ષક બનાવી શકાય છે, એ હું આ ભાષાન્તર જોઈ સાવ નવીનતા અનુભવું છું.

અનુવાદક મુનિશ્રીજીની લેખિનીમાં જ ઊંડાણ, રોચકતા, મીઠાશ અને મૌલિકતા સહજ સાધ્ય છે. પણ આ અનુવાદમાં કેવળ આધ્યાત્મિક ગ્રંથ હોવા છતાં જે પ્રસાદગુણ આવ્યો છે એ હૃદયમાં કોઈક અદ્‌ભુત આનંદોર્મિઓ, અવનવી પ્રેરણાઓ જન્માવ્યા વિના રહેતો નથી.

— વ્યવસ્થાપક

નિવેદન

સર્વોચ્ચ અથવા પ્રથમ પંક્તિના અંગસૂત્ર શ્રી આચારાંગનો પૂર્વાર્ધભાગ સંવત ૧૯૯૨ (ઓગણીસસો બાણું) માં પ્રગટ થયેલો. તે વખતે પરમ પૂજ્ય મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાથે જ મુંબઈનું ચોમાસું મુનિ મહારાજ શ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી મહારાજનું હતું. આજે લગભગ બાવીસ વર્ષે નીચે મુજબના ગૃહસ્થ ભાઈ બહેનોની સ્ફુરણા અને નાણાંકીય મદદથી બીજી આવૃત્તિમાં એ પ્રકાશન બહાર પડે છે.

વચલાં વર્ષો તો મુનિમહારાજની ધર્મક્રાન્તિના પ્રયોગોનાં ગણાય. ભાલનલકાંઠાથી શરૂ થયેલો એ જૈનદૃષ્ટિની અહિંસાનો પ્રયોગ હવે ગૂજરાત વ્યાપક બની ગયો છે ને દેશવ્યાપી બનવાની વકી ઊભી થઈ છે. તેવે વખતે ઘાટકોપર સ્થા. જૈન સંઘે ઘાટકોપર (મુંબઈ)ને આંગણે ચોમાસું નોતરી–મુનિ મહારાજ શ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી મહારાજ કે હવે જેઓ 'સંતબાલ' ના તખલ્લુસે જ જગ જાહેર છે—તેઓ દ્વારા અનેક વિધ જ્ઞાનપરબ માંડી છે, તેમાં આચારાંગસૂત્રના પુનઃ પ્રકાશનનો વારો પણ આવી ગયો છે.

આચારાંગસૂત્રની નોંધોમાં જે અજોડ ખેંચાણ છે, તે કોઈપણ જિજ્ઞાસુ સાધક ભાઈ કે બહેનને એક સરખાં ખેંચી રાખે છે. આથી આની પહેલી આવૃત્તિની બે હજાર પ્રતો પૂરી થયા પછી એકસરખી માગણી રહ્યા કરતી હતી. આમાં ગીતાના સમન્વયને કારણે આ સૂત્રના આ ભાષાંતર માટે તલપાપડ ખૂબ હતી. વર્ષો પહેલાં 'તેરાપંથી સભા' કલકત્તાએ અંગ્રેજી ભાષાંતરની માંગણી કરેલી. સંસ્થાએ તે મંજૂર રાખી હતી. આની અંગ્રેજી આવૃત્તિ બહાર પડી કે નહીં, તે જાણવામાં આવ્યું નથી પણ આ અનુવાદનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર હિંદીમાં 'ગુડગાવકેંટ' ની 'પુપ્ફ' મુનિમહારાજની પ્રેરણા તળેની સંસ્થાએ હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે.

તેવામાં જ વર્ષો પછી આ આચારાંગના પૂર્વાર્ધનું ભાષાંતર નોંધ, પ્રસ્તાવના અને સમન્વયપૂર્વકનું સમૃદ્ધરૂપે ફરી ગૂજરાતીમાં બહાર પડે છે, તેથી અમોને ખૂબ આનંદ થાય છે. પ્રથમ આવૃત્તિ

વખતે ભાઈ ચમનભાઈ છોટાલાલ શાહ ૧૦ ની ઘણી જહેમત, શાસ્ત્રી શ્રી શંકરદત્તભાઈની જોડણી કાળજી તેમજ સર્વ પ્રકારની લાગણીની લીધે જે બની શક્યું, તેવું જ કાર્ય આ બીજી આવૃત્તિમાં થશે, એવી આ પ્રેસ પાસે આકાંક્ષા રાખી હતી તે પાર પડી છે. જુદાજુદા ટાઈપોમાં એવું કાર્ય કરી આપવા બદલ શ્રીજી પ્રિન્ટરીનો આભારદર્શક ઉલ્લેખ કર્યા વિના અમે રહી શકતા નથી.

છેલ્લે છેલ્લે જે ભાઈ-બહેનોએ આ પ્રકાશનમાં નાણાંકીય મદદ કરી છે, તેમનાં નામો અને રકમનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ કરી લઉં.

નામ	સ્થળ	રૂપિયા
(૧) ભાઈશ્રી શાંતિલાલ પ્રેમચંદ મહેતા	વીલેપારલે	૫૦૦
(૨) બાઈ લલિતા રતનચંદ મોતીસા	મુંબાઈ ૭	૧૦૧
(૩) ડૉ. સુખલાલ અભેચંદ મહેતા	ઘાટકોપર	૧૦૦
(૪) શેઠ વીરજી લધા સાધારણ ફંડ	,,	૧૦૦
(૫) બહેન પ્રભાકુંવર કાનજી ચાંદવાળા	,,	૧૦૦
(૬) શેઠ અમરચંદ રતનચંદ મોતીસા	મુંબાઈ ૭	૫૧
(૭) શેઠ અમૃતલાલ ડી. મહેતા	ઘાટકોપર	૫૦
		૧૦૦૨

આ નાણાંકીય સહાય અને પ્રથમના દાતાની ખાસ પ્રેરણાને કારણે ઝટ પુનઃ પ્રકાશન થાય છે. કાગળના અને છપાઈ વ૦ ના ભાવ હાલમાં ખૂબ વધી ગયા છે. છતાં પુસ્તકના મૂલ્યમાં છૂટક ખરીદનારને પણ કમિશન આપી શકવાની જોગવાઈ અમે કરી છે.

મને ખાતરી છે કે આ અનુવાદ અત્યંત લોકપ્રિય હોવાથી તેની બધી પ્રતો શક્ય તેટલી ઝડપથી ખપી જશે ને કાર્યાલયને વેચાણસંબંધની તકલીફ નહીં વેઠવી પડે.

લક્ષ્મીચંદ જવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી,

તા. ૧-૧૦-૫૮ અમદાવાદ. મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

બે બોલ

ૐ મૈયા

આ આચારાંગના પૂર્વાર્ધનું ભાષાંતર ઘણા લાંબા ગાળા પછી ફરી બહાર પડે છે. તે ગાળામાં તો આચારાંગ અને ગીતાના સમન્વયથી ગામડાંથી શરૂ થયેલો 'વિશ્વવાત્સલ્ય'ના ધ્યેયનો ધર્મમય સમાજ રચનાનો પ્રયોગ–ભાલ નલકાંઠાના નાનાં નાનાં ગામડાંથી ફૂલીફાલીને ઠેઠ મુંબઇ જેવા મહાનગર લગી પહોંચ્યો છે અને તેણે સારો એવો ધાટ પકડી લીધો છે, તેવે વખતે આ ભાષાંતર પુનઃ પ્રકાશિત થાય છે તે પણ એક સુયોગ ગણાય.

આ આચારાંગની નોંધો લખતી વખતે મારી સામે જે કલ્પનાઓની રસાળ સૃષ્ટિ હતી, તેમાંની ઘણીખરી જાતઅનુભવ અને સમાજ અનુભવની એરણે સફળ થઇ ચૂકી છે, ત્યારે આ આવૃત્તિના ફરીવારના પ્રકાશન વખતે હૃદયના આનંદોદ્‌ગાર સિવાય મારે વધુ શું કહેવાનું હોય?

ત્યાગ અને અનાસક્તિ એ બન્ને એકમેકના પર્યાયો છે. જે ત્યાગની પછવાડે અનાસક્તિનું ફળ નથી, તે ત્યાગ વિશ્વને અને વ્યક્તિને ભારરૂપ છે. જે અનાસક્તિયોગની પછવાડે ત્યાગની સહજતા નથી તે જીવન દંભી છે અને જગતને દંભનો ચેપ લગાડે છે. આ મહાન વાક્યોને યથાર્થ સમજવામાં આ ભાષાંતર, નોંધો અને અનેક નાનાંમોટાં સમન્વયી ટાંચણો ઉપયોગી થાય, તો અનેક હાથોનો આ નવી આવૃત્તિમાંનો પ્રયાસ પૂરેપૂરો સફળ થશે.

ઘાટકોપર સ્થા. જૈન ઉપાશ્રય,

તા. ૧૧–૧૦–૫૮ 'સંતબાલ'

સ...હા...ય...ક

આ પુસ્તકમાં જે જે પુસ્તકોનાં અવલોકન, પ્રમાણ વગેરે ટાંક્યાં છે
એમનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

आचारांग सूत्र(मूळ)सुधर्मस्वामी	આચારાંગસૂત્ર
निर्युक्ति -भद्रबाहुस्वामी	(ક્રોડપત્રાણું)
वृत्ति -शीलांकसूरी	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર
दीपिका -अजितदेव	જિનવાણી
उत्तराध्ययन सूत्र	પથિકનાં પુષ્પો
दशवैकालिक सूत्र	ગીતામંથન
उपासक दशांगादि सूत्रो	જીવનશોધન
अर्धमागधी कोष	પ્રાચીન ભારતવર્ષ
षड्दर्शन समुच्चय	શ્રી અરવિંદ યોગ
ठाणांगसूत्र	જોડણી કોશ
ज्ञाताजी	ધર્મમંથન
नंदीसूत्र	ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહની લેખમાળા
प्रश्नव्याकरण	Acharang Sutra. ડૉ. જેકોબી
समयसार	History of Indian
हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा	Literature
श्रीमद्भगवद्गीता	History of Sanskrit-Liter-
उर्दू इतिहास	ature, Jainism
आचारांग सूत्र [हिंदी]	ઇત્યાદિ
अमूलख ऋषिजीकृत	

આ સર્વ પુસ્તકોના લેખકો કે અનુવાદકોનો એક સાથીદાર તરીકેનો સાથ હું ન ભૂલું તેવો છે. તે ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જેમણે જેમણે પ્રોત્સાહન પ્રેર્યું છે, તે સૌનો ઉલ્લેખ હું કેમ વિસરી શકું?

મારી આ પ્રવૃત્તિમાં જો આભાર વ્યક્ત કરવાની મને તક મળે તો હું એ સમાજનો અને મારા પૂજ્ય ગુરુદેવનો અત્યન્ત આભાર માનું કે જેમણે મને વિકસવાની સંપૂર્ણ તક આપી. જેમ બીજા સાધકોના સંબંધમાં બને છે તેમ મારી સ્વતંત્ર વિચારસરણીને એમણે પ્રથમથી જ દાબી દીધી હોત, તો હું માત્ર અભ્યાસ દ્વારા મારા સાધનાક્ષેત્રમાં આટલો ઉત્કર્ષ ન જ સાધી શકત.

— સૌભાગ્યચંદ્રજી (સંતબાલ)

ાચારાંગનું પ્રતીક. આ ખુલાસો મેં પ્રમાણો આપીને *પરિશિષ્ટમાં ાષ્ટ કર્યો છે.

શ્રી આચારાંગમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે કે જેમાંનું એક જ સૂત્ર ક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રોકી શકે અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ એનો નોંધ વિસ્તાર હું વિકસાવવા નહોતો માગતો. માત્ર શ્રી આચારાંગ જૈનસંસ્કૃતિને જે રીતે રજૂ કરે છે તે રીત જ ઊંડાણથી છતાં સંક્ષિપ્ત ચર્ચી હતી.

રસઝરણાં

ને જ ફરીથી વિસ્તૃત રૂપ આપવું મુલુંદથી ફરી શરૂ કર્યું, અને સોવામાં સમુદ્રતટ પાસે તદ્દન નિકટવર્તી રહેલા મસાણીના બંગલામાં ઠેલી એકાંતે એ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. એ મુલુંદના ગિરિશૃંગની તરુરાજિ ને વરસોવાના ઊછળતાં મોજાં વચ્ચે વહેતા મધુર વાયુનાં સૌંદર્ય, રિમ, ગાંભીર્ય અને ઉલ્લાસપ્રેરક સંસ્મરણો શ્રી આચારાંગ વાંચતાં ાજે પણ દિવ્ય આનંદનું કિરણ ફેંકી જાય છે. મારા એ મનઃપ્રસાદનો જો શ્રી આચારાંગના પાઠકોને પણ કાં ન આપું ?

આધ્યાત્મિક વિષય શુષ્ક છે, એમ મને નથી લાગ્યું; તેમ જીવન-વ્યવહાર અને આધ્યાત્મિક ભાવના બંને ભિન્નભિન્ન હોઇ શકે એમ પણ મને દેખાયું નથી. શ્રી આચારાંગ આ

આચારાંગનાં તેજ

શ્રી આચારાંગ પ્રત્યેક સાધક—ભલેને બાળક હો કે સંન્યાસી, ભિક્ષુ હો, ધનિક હો કે ગરીબ હો, અલ્પજ્ઞ હો કે સાધન-વિહીન હો, એને નવીન દષ્ટિ અને નવપ્રેરણા આપી શકે છે. જગતની કોઈ પણ બાજુ એવી નહિ હોય કે જેનો શ્રી આચારાંગમાં એક યા બીજા પ્રકારે નિર્દેશ ન હોય. આથી જ મને જેટલો શ્રી ગીતાજી પ્રત્યે આદર છે તેટલો જ શ્રી આચારાંગ પ્રત્યે છે. હું તો શ્રી ગીતાજીને જૈનધર્મનો ગ્રંથ ગણું અને શ્રી આચારાંગને વૈદ-ધર્મનો ગ્રંથ ગણું! કારણ કે શ્રી આચારાંગની અંદરનામાં ક્ષાત્ર-સંસ્કૃતિ અને શ્રી ગીતાજીમાં ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ છે. જૈનત્વનો પાયો ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ જ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પોતે ક્ષત્રિય હતા. ફેર એટલો જ કે ગીતાની સામગ્રી બાહ્ય યુદ્ધના મંડાણ પર રચાઈ છે, જ્યારે જૈનત્વ આંતરિક યુદ્ધના મંડાણ પર રચાયું છે. મહાભારતનું યુદ્ધ છે ગીતાનું રૂપક. અને સ્વ તથા પરભાવનું યુદ્ધ એ છે શ્રી

ચારાંગનું પ્રતીક. આ ખુલાસો મેં પ્રમાણો આપીને *પરિશિષ્ટમાં ષ્ટ કર્યો છે.

શ્રી આચારાંગમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે કે જેમાંનું એક જ સૂત્ર ક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રોકી શકે અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ એનો નોંધ વિસ્તાર હું વિકસાવવા નહોતો માગતો. માત્ર શ્રી આચારાંગ જૈનસંસ્કૃતિને જે રીતે રજૂ કરે છે તે રીત જ ઊંડાણથી છતાં સંક્ષિપ્ત ચર્ચી હતી. તે જ ફરીથી વિસ્તૃત રૂપ આપવું મુલુંદથી ફરી શરૂ કર્યું, અને સોવામાં સમુદ્રતટ પાસે તદ્દન નિકટવર્તી રહેલા મસાણીના બંગલામાં ળી એકાંતે એ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. એ મુલુંદના ગિરિશૃંગની તરુરાજિ ને વરસોવાના ઊછળતાં મોજાં વચ્ચે વહેતા મધુર વાયુનાં સૌંદર્ય, રભ, ગાંભીર્ય અને ઉલ્લાસપ્રેરક સંસ્મરણો શ્રી આચારાંગ વાંચતાં જે પણ દિવ્ય આનંદનું કિરણ ફેંકી જાય છે. મારા એ મનઃપ્રસાદનો ભો શ્રી આચારાંગના પાઠકોને પણ કાં ન આપું?

રસઝરણાં

આધ્યાત્મિક વિષય શુષ્ક છે, એમ મને નથી લાગ્યું; તેમ જીવન-વહાર અને આધ્યાત્મિક ભાવના બંને ભિન્નભિન્ન હોઇ શકે એમ પણ મને દેખાયું નથી. શ્રી આચારાંગ આ વાતની સાક્ષીરૂપ છે. શ્રી આચારાંગનું વાચન અને એમાં આલેખાયેલું જૈનસંસ્કૃતિનું ચિ જે પદાર્થપાઠ આપે છે તે, અને આજ જૈનસમાજનું માનસ જે પદાર્થપાઠ આપે છે એમાં આકાશપાતા ટલું અંતર છે એમ ઊંડાણથી વિચારનારને જણાશે. પરંતુ એ ાથી થયું છે એમ પણ હું અહીં કહી દેવા માગું છું. એની સા જૈનસમાજના સામાજિક ઇતિહાસનો ખાસ સંબંધ છે.

ત્વજ્ઞાન નીરસ શા માટે?

પ્રથમ હું એક તરફ જૈનસંસ્કૃતિ અને બીજી તરફથી જૈન સમાજના વર્તમાન માનસનું તુલનાત્મક ચિત્ર દોરું.

---

* જુઓ પરિશિષ્ટ પૃ. ૮

આચારાંગનું પ્રતીક. આ ખુલાસો મેં પ્રમાણો આપીને *પરિશિષ્ટમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે.

રસઝરણાં

શ્રી આચારાંગમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે કે જેમાંનું એક જ સૂત્ર એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રોકી શકે અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ એનો નોંધ વિસ્તાર હું વિકસાવવા નહોતો માગતો. માત્ર શ્રી આચારાંગ જૈનસંસ્કૃતિને જે રીતે રજૂ કરે છે તે રીત જ ઊંડાણથી છતાં સંક્ષિપ્ત ચર્ચી હતી. એને જ ફરીથી વિસ્તૃત રૂપ આપવું મુકુંદથી ફરી શરૂ કર્યું, અને વરસોવામાં સમુદ્રતટ પાસે તદ્દન નિકટવર્તી રહેલા મસાણીના બંગલામાં મળેલી એકાંતે એ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. એ મુકુંદના ગિરિશ્રૃંગની તરુરાજિ અને વરસોવાના ઊછળતાં મોજાં વચ્ચે વહેતા મધુર વાયુનાં સૌંદર્ય, સૌરભ, ગાંભીર્ય અને ઉલ્લાસપ્રેરક સંસ્મરણો શ્રી આચારાંગ વાંચતાં આજે પણ દિવ્ય આનંદનું કિરણ ફેંકી જાય છે. મારા એ મનઃપ્રસાદનો ફાળો શ્રી આચારાંગના પાઠકોને પણ કાં ન આપું ?

તત્ત્વજ્ઞાન નીરસ શા માટે ?

આધ્યાત્મિક વિષય શુષ્ક છે, એમ મને નથી લાગ્યું; તેમ જીવન-વ્યવહાર અને આધ્યાત્મિક ભાવના બંને ભિન્નભિન્ન હોઈ શકે એમ પણ મને દેખાયું નથી. શ્રી આચારાંગ આ વાતની સાક્ષીરૂપ છે. શ્રી આચારાંગનું વાચન અને એમાં આલેખાયેલું જૈનસંસ્કૃતિનું ચિત્ર જે પદાર્થપાઠ આપે છે તે, અને આજનું જૈનસમાજનું માનસ જે પદાર્થપાઠ આપે છે એમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે એમ ઊંડાણથી વિચારનારને જણાશે. પરંતુ એમ શાથી થયું છે એમ પણ હું અહીં કહી દેવા માગું છું. એની સાથે જૈનસમાજના સામાજિક ઇતિહાસનો ખાસ સંબંધ છે.

પ્રથમ હું એક તરફ જૈનસંસ્કૃતિ અને બીજી તરફથી જૈન-સમાજના વર્તમાન માનસનું તુલનાત્મક ચિત્ર દોરું.

---

* જુઓ પરિશિષ્ટ પૃ. ૮

હિંસા અને મમત્વનો ત્યાગ એ જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રધાન સૂર છે. વિશ્વમૈત્રી અને જીવનશાન્તિનું મૂળ એ બે તત્ત્વોમાં છે એ વાત ખરી છે, પણ એનો સંબંધ પદાર્થ કરતાં વૃત્તિ સાથે વિશેષ છે, એમ એ કહે છે.

શ્રી આચારાંગમાં જૈન-સંસ્કૃતિ

શ્રી આચારાંગજીમાં જુઓ :

उड्ढं सोता अहो सोता
तिरियं सोता वियाहिया।
एते सोता वियाहिया
जेहिं संगति पासह ॥ (६-६-७)

પાપપ્રવાહો ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યગ ત્રણે દિશામાં છે. જ્યાં આસક્તિ છે, ત્યાં જ બંધન છે. વળી—

जे आसवा ते परिसवा
जे परिसवा ते आसवा (४-२-१)

વૃત્તિને લીધે જે આસ્રવનાં સ્થાનો છે, તે સંવરનાં સ્થાન બની શકે છે; અને જે સંવરનાં સ્થાન હોય, તે આસ્રવનાં સ્થાન બની શકે છે.

गामे वा रण्णे वा
नेव गामे नेव रण्णे

ગામમાં પણ ધર્મ પાળી શકાય છે અને અરણ્યમાં પણ પાળી શકાય છે; પણ જેની વૃત્તિ શુદ્ધ નથી, તે ગામમાં કે જંગલમાં ક્યાંય ધર્મ આરાધી શકતો નથી.

जं सम्मंति पासह
तं मोणंति पासह (५-३-१३)

જ્યાં સમ્યક્ત્વ છે, ત્યાં જ મુનિપણું છે.

આરોગ્ય કે આ પછી કોઈ કહેશે અમુક રોગ કે અમુક ઈલાજના લીધે શરીર મુખ્ય આધાર નથી એમ સમજાવ્યું છે. મુખ્ય આધાર તો મનોવૃત્તિના ભાવ પર છે, રોગ અને ઇલાજ તો નિમિત્ત રૂપમાં છે. શુદ્ધ નિમિત્ત માત્ર ઉપાદાનને સહાયકારી નીવડી શકે. વળી શ્રી આચારાંગ કહે છે—

अग्गं च मूलं च विगिंच (३-२-६)

અગ્રકર્મ અને મૂળકર્મના ભેદને જાણી કર્મ છેદો, અર્થાત્ કર્મોના મૂળકારણ મોહાદિ દોષો દૂર કરવા તરફ જ લક્ષ આપો.

વર્તમાન જૈનસમાજ

વર્તમાન જૈનમાં વિવેક અને અવિવેક અમુક ક્ષેત્રમાં જ સમાપ્ત થાય છે. મુગ્ધ જૈન લીલી કસરતો કરતાં જેટલો ડરે છે, તેટલો તેનું ખરું ચિંતવતાં ડરતો નથી. પરંતુ રીતે એના નિમિત્ત અભિગ્રહ; સમાજને કે દેશની હાનિ પહોંચે એનો પણ એ ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે. લીલોતરી ખાતાં તે જેટલો ડરે છે, તેટલો વિદેશીમાં નાખતાં ડરતો નથી. મિલો, સટ્ટો, વ્યાજખોરી, મશીનો વગેરે એ બધું એથી જ દેખાય છે. અજ્ઞાન—કે જે સંસારદુઃખનું મૂળ કારણ છે તે—જોતાં એને દુઃખ થતું નથી, ઊલટું દુઃખ ઇચ્છો પણ આવી થાય છે.

એક બીડી કે ભાજી જૂતીથી એને દયા આવી જાય કે એને ઇજા પહોંચે તો તે પ્રાયશ્ચિત લે છે; પણ પોતાને ત્યાં પરસેવો પાડી કામ કરતાં મજૂરોની રોટી કાપવામાં, એને પેટ પૂરતું નહિ આપવામાં, હદ કરતાં કામનો બોજો વધુ નાખી દબાવવામાં કે વ્યાજ લઈ એમનાં શોણિત ચૂસવામાં એને ક્ષોભ થતો નથી.

આજે જૈન શ્રાવિકાને આઠમ પાખીને દિવસે લીલોતરી ખાવામાં

જૈનદર્શન

ત્યાગ અને વ્યવહારનો સુમેળ

જૈનધર્મની જ્યારથી ચાતુર્વિધ સમાજરચના થઈ છે, ત્યારથી એમાં ¹સ્ત્રી, પુરુષ, ગૃહસ્થ સાધક અને ત્યાગી સાધક એ ચારે અંગોનો સમાવેશ કરેલો જણાયો છે. સમસ્ત સંસાર કંઈ પૂર્ણ ત્યાગીને ગમતો નથી, તેમ સમસ્ત સંસાર કંઈ સંપૂર્ણ ભોગીને ગમતો નથી.

અનેકાંતતા

જૈન સૂત્રોમાં જોઈએ તો ²પ્રદેશી જેવા રાજાઓ કે અર્જુન-માળી જેવા પ્રતિદિન સાત સાત નિર્દોષ મનુષ્યોનો પ્રાણ હરનાર પાપ ત્યાગનાર પણ દેખાય છે. અને ³મેઘકુમાર જેવા જૈનશાસનના પ્રભાવકો પણ નજરે પડે છે. ધન્નાજી જેવા શ્રીમંતાઈને ઠોકરે મારનાર, જંબૂસ્વામી જેવા રમણીઓ અને રાજ્યપાટ ત્યાગી દેનાર ત્યાગવીરોય દેખાય છે. અને ⁴બ્રહ્મદત્ત જેવા વિલાસી એકાંતભોગી અને સત્તાવાહી ચક્રવર્તી નૃપતિઓય નજરે ચડે છે. ગજસુકુમાર જેવાને સુકુમાર દેહ પર પ્રચંડ ત્યાગના તપે તપતા, ધ્યાનસ્થ મુનિના તાજા લોચ કરેલા શિર પર પડતા ખેરના અંગારાની કડક કસોટીથી યે માંડ માંડ કેવળ મળ્યું સંભળાય છે. ત્યારે ભરત જેવા ચક્રવર્તી શયનગૃહના અરિસાભુવનમાં બેઠાં બેઠાં કેવળજ્ઞાન પામ્યાનાં સર્વજ્ઞ થયાનાં દૃષ્ટાંત સાંપડે છે. પુરુષલિંગમાં મુક્તિ મળે છે, તેમ સ્ત્રીલિંગમાંય મુક્તિ સાધ્યાનાં દૃષ્ટાંતો મળે છે. સારાંશ કે કોઈ સિદ્ધાંત એકાંત નથી. અનાસક્તિનો સિદ્ધાંત પણ અપેક્ષાએ છે, અને ત્યાગનો સિદ્ધાંત પણ અમુક અપેક્ષાએ છે. શ્રમણ મહાવીર જેવા ત્યાગના પ્રબળ અને ચુસ્ત હિમાયતીનેય સાધકની કોટિમાં ગૃહસ્થોને

---

૧. साहू, साहुणी, सावय, सावियत्ति चउविहो संघो पन्नतो (ठाणांगसूत्र)

૨. રાય પ્રશ્રેણી ૩. જ્ઞાતાસૂત્ર ૪. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર જુઓ.

સ્થાન આપવું જ પડ્યું છે. આ વસ્તુ શ્રી આચારાંગમાં પ્રધાનપણે છે એ એની વિશેષતા છે. એના પરનાં મારા તીવ્ર પક્ષપાતનું એ પણ એક કારણ છે.

સંસ્કૃતિવિકાર

પણ જ્યારથી એક અપેક્ષિત સિદ્ધાંતને જ સંપૂર્ણ અને સર્વાંગ સત્ય માની લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારથી જૈનસંસ્કૃતિમાં સંકુચિતતા પેસતી આવી છે. આજની ઉપર્યુક્ત દશામાં શ્રમણસંસ્થા કે સમાજસંસ્થાનો દોષ નથી. પરંતુ એને વારસાથી ચાલતી આવેલી સંસ્કૃતિના વિકારનો જ દોષ છે.

સંસ્કારિતા અને ધર્મ

પરિવર્તનની આવશ્યકતા

સંસ્કારિતા એ ધર્મનું ફળ છે, અને વસ્તુસ્વભાવ એ પદાર્થનો ધર્મ છે. જો પદાર્થના પર્યાયો બદલાય છે તો ધર્મના પર્યાયો શા માટે ન બદલાય! ઋતુનાં પરિવર્તન થાય, પદાર્થોનાં પરિવર્તન થાય, સૂર્યના તાપનાં ન્યૂનાધિક રૂપે ઉષા, મધ્યાહ્ન અને સંધ્યા જેવાં પરિવર્તનો થાય, તો ધર્મક્રિયાઓનાં પરિવર્તન શા માટે નહિ?

ધર્મસંસ્કરણ નવું નથી

ભગવાન મહાવીરનું જીવન જુઓ કે એમનું તીર્થ—સંઘબંધારણ તપાસો. પૂર્વ કરતાં અનેક રીતે પરિવર્તન દેખાશે. જૈનસંસ્કૃતિનું મુખ્ય ધ્યેય ત્યાગ છે. છતાં એ પોતે આદર્શ ગૃહસ્થ જીવન ગુજારે છે. ગૃહસ્થ જીવનમાંય સંયમ સંભવે છે એમ જીવી બતાવે છે. ચાતુર્યામની પરંપરાને બદલી તે પાંચ મહાવ્રતોની સ્થાપના કરે છે. વસ્ત્રધારણમાં પરિવર્તન કરે છે. શ્રમણસંસ્થાના નિયમોય નવીન રીતે ઘડે છે. એવી તો નાની મોટી

અનેક ક્રિયાઓમાં પરિવર્તન કરે છે. એ વાત [1] કેશી ગૌતમીય સંવાદમાં સ્પષ્ટ આપી છે. શું આ ધર્મસંસ્કરણનું સૂચક નથી?

નવીનતાનો આદર્શ

શાસ્ત્રોમાં આવતો 'द्रव्यं, खित्तं, कालं, भावं च विन्नाय' દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ઓળખી વર્તવાનો ઉલ્લેખ શું નવીનતાને અપનાવવાનો આદર્શ નથી?' વ્યવહારોમાં જિનકલ્પનો આવતો નિર્દેશ સંસ્કરણની શક્યતાનો સૂચક નથી, તો બીજું શું છે?

નવસર્જન ક્યાં છે?

બીજાં દર્શનોમાં [2]પર્યાયનું નામ સુદ્ધાં નથી ત્યારે જૈનદર્શન પર્યાયને સ્વીકારે છે. આમ અનેક રીતે પરિવર્તન કે સંસ્કરણના નિર્દેશ હોવા છતાં, ખુદ ભગવાન મહાવીર અને એના પટ્ટધર શિષ્યોએ ચાલતી પ્રણાલિકામાં ઉચ્ચ ધ્યેયને અનુલક્ષીને પરિવર્તન કર્યાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો હોવા છતાં, ઠેઠ જંબૂસ્વામીથી માંડીને આજ સુધીના ઇતિહાસને ઊંડાણથી તપાસીએ તો જણાશે કે ધર્મસંસ્કરણજીવી જૈનો અને રૂઢિભંજક મહાન ક્રાંતિકાર મહાવીરના અનુયાયીઓ કેવળ પરંપરા જીવી, રૂઢિજીવી રહ્યા છે, નવસર્જક બની શક્યા નથી.

પ્રગતિરુંધનનું પરિણામ

મહાવીરનો જૈન-સમાજ કયો?

જૈનસંસ્કૃતિમાં જીવતી જૈન કોમની વર્તમાનમાં દેખાતી અવદશા કે પ્રગતિરુંધનનું મૂળ આ જ છે. જે જૈનસમાજ ગુણપૂજા અને વિકાસપૂજામાં માનનારો હતો તે વ્યક્તિપૂજક બન્યો છે. જે વીરતાભરી અહિંસામાં માનનાર હતો

૧ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું ૨૩ મું અધ્યયન.

૨ દર્શનોની માન્યતા માટે પરિશિષ્ટમાં જુઓ: ષડ્દર્શનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા. વૈશેષિકો પરમાણુવાદને માને છે ને એ નિત્ય છે એમ સ્વીકારે છે. વળી દ્રવ્યને પદાર્થરૂપે અને એના ધર્મને ગુણરૂપે તે માને છે. પણ એમાં પર્યાયનો ઉલ્લેખ નથી. એ જ રીતે સાંખ્યમાં, વેદાંતમાં કે ક્યાંય પર્યાયનું નામ જ નથી.

તે આજ પામર અને કાયર બન્યો છે. જે સંયમ અને સત્યનો પૂજક હતો, તે આજે પરિગ્રહી અને વિલાસી બન્યો છે. જે શ્રમજીવી અને બંધુત્વજીવી હતો, તે આળસુ અને કલેશી બન્યો છે. જે વિશ્વની સમાનતાનો હિમાયતી હતો, તે સત્તાપૂજક અને સ્વાર્થાંધ બન્યો છે. એમાંય આ વસ્તુની જવાબદારી મુખ્ય છે.

જૈનત્વનો અર્થ

જૈન શબ્દ જે વિવેકભરી ક્રિયાશીલતા સૂચવે છે, આંતરશત્રુઓને જીતવાની જે વીરતા બતાવે છે, અને જગતના સામાન્ય જનસમૂહ કરતાં જ્ઞાન ચારિત્રશક્તિની જે વિશેષતા બતાવે છે તે કેટલી, કેવી અને કયાં છે? અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓમાં જે જિજ્ઞાસા, જે લાગણી, જે પ્રેમ જે સંગઠન દેખાય છે, તે જૈનસમાજમાં કયાં છે? આજના જૈનસમાજનું રેખાચિત્ર દોરતાં એક સમર્થ સમાલોચક કહે છે કે "એક સામાન્ય મતભેદ ખાતર અંદરોઅંદર લડીને સાધન, શક્તિ અને સમય વેડરી નાખનાર જો કોઈ સમાજનું ચિત્ર જોવું હોય તો આજના જૈનસમાજ પર દૃષ્ટિ ફેંકજો" વર્તમાન જૈનસમાજને માટે આ કેટલું શરમજનક ! ! !

અસહિષ્ણુતાનો વારસો

આ બધાનું કારણ વારસામાં મળેલી અસહિષ્ણુતા સિવાય બીજું શું છે? એ અસહિષ્ણુતા શાથી જન્મી? એ વિષય ખૂબ જ વિશાળ છે. અહીં તો હું માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરીશ.

સર્વજ્ઞત્વની માન્યતા

ભાવભૂલ્યાની શબ્દ પૂજા

જૈનદર્શનના પ્રત્યેક તીર્થંકર અર્હન્ત, જિન અને સર્વજ્ઞ ગણાય છે. સર્વજ્ઞ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના પ્રત્યેક ભાવને અંજલિજલ સમાન એકી વખતે જાણનાર અને દેખનાર, એવી જૈનોની માન્યતા છે. એવા જ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીર

જિજ્ઞાસુ વૃત્તિનો હ્રાસ

શ્રી જંબૂસ્વામીના અંતિમ નિર્વાણ પછી મોક્ષનાં બારણાં બં(ધ) થયાં એવો સ્થાનકમાં ઉલ્લેખ છે. ઉલ્લેખ શબ્દશ: જ હોય એમ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. પણ એમાંથી એ શીખવાનું મળે(છે) શાસ્ત્રીય વિકાસનાં દ્વાર બંધ કરવાં. શ્રી આચારાંગમાં સાફ જ લખ્યું છે કે જે કેવળજ્ઞાનીઓ ભાખે છે તે જ શ્રુતકેવળીઓ પણ ભાખે છે. જો આચારાંગમાં શ્રુતકેવળીની આટલી યોગ્યતા સ્વીકા(રી) જણાવે છે, તો શ્રુતકેવળી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવને જોઈ જૈન સંસ્કૃતિના મૂળ ઉદ્દેશને જાળવી કર્મકાંડોનાં ખોખામાં પરિવર્ત(ન) કેમ ન કરી શકે? પણ દુઃખની વાત છે કે એમ કરવાથી ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સર્વજ્ઞત્વમાં વાંધો આવે, એ ભ્રમે આપ(ણે) સર્જક પ્રણાલિકાનું ભંજન કર્યું, જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિનાં બારણાં બંધ ક(રી) નાખ્યાં. પરિણામે આપણી સાહિત્યસમૃદ્ધિઓ ખૂબ ફૂલીફાલી, પ(ણ) એમાં નવસર્જનનું ચેતન બહુ અલ્પ ભળ્યું.

શબ્દ પર સર્વજ્ઞત્વનો આરોપ કરવાને પરિણામે આપ(ણ)

× " શાસ્ત્ર પોતે જ એમ ભાખે છે કે શ્રી સર્વજ્ઞ જેટલું જાણે એથી અનંત ભાગ ભાખી શકે, અને જેટલું ભાખે એનો અનંતમો ભાગ શ્રી ગણધર એને સ શકે; અને શ્રી ગણધર જેટલું સાંભળે તેનો અનંતમો ભાગ જ ગૂંથી શકે. શબ્દનાં પરિવર્તનનો આધાર આથી વિશેષ બીજો શો જોઈએ ?

જડ સાહિત્યોપાસના

સાહિત્યોપાસના ભાવપૂજક–ચેતનપૂજક મટી, શબ્દપૂજક-જડપૂજક બનતી ગઇ. આજે જ્ઞાનપંચમીને દિવસે શાસ્ત્રોને શણગારી ઘોડાગાડી કે મોટરોમાં સામૈયું કાઢી ફેરવવાની પ્રથા એનું જ પ્રતીક છે. જેસલમીરના ભંડારોમાં તૂંબડાની જેમ લટકતાં કે બોરાની થપીની જેમ ખડકેલાં પુસ્તકોને નજરે જોનારને આપણી સાહિત્યોપાસનાનો બહુ સુંદર ખ્યાલ આવી શકશે.

સત્ય એટલે

✓ **સત્યને** ત્રિકાલાબાધિત માનનાર કે સમજનારની ફરજ એટલી જ વધે છે. “ **उपन्नेवा, धुवेवा अने विन्नश्वा** ” ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એવી સતની મળતી શાસ્ત્રવ્યાખ્યા કેવળ પરિવર્તનની સૂચક જ છે. સત્ય પોતે ધ્રુવ છે એ વાત ખરી, પણ સત્ય જે રૂપકમાં પડે છે તે પરિવર્તનશીલ જ છે, અને હોવું ઘટે.

કર્મકાંડોની અસર

કર્મકાંડોની અસર

અહીં કોઇ ત્રિકાલાબાધિતની દલીલ કરતું હોય તો એને પૂછજો કે આસપાસના બાહ્ય કર્મકાંડોની અસરથી જૈનસમાજ પૃથક્ રહ્યો છે એમ કોણ કહી શકે તેમ છે? શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીના ભવિષ્ય પ્રમાણે બાર દુકાળ પછી જૈનશ્રમણોને જ્યારે બિહાર અને મગધ છોડવાં પડયાં ત્યારે એક શાખા દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ અને બીજી પહોંચી કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતમાં. દક્ષિણની શાખાનું વલણ જિનકલ્પ તરફ વિશેષ ઢળતું હોઇ એ સંપ્રદાયના શ્રમણવર્ગે દિગંબરત્વ પર ખૂબ ભાર મૂકયો અને બીજો વર્ગ શ્વેતાંબર જ રહ્યો.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના સમયે દક્ષિણમાં. વેદધર્મની જે છાપ

પછી એ કર્મકાંડોની છાપ આજે પણ દિગંબર સમાજમાં કેટલી ઊંડી છે? જુઓ, દિગંબર શ્રમણની ગોચરી વખતની

અસલ કોણ બન્યું?

ક્રિયા, શ્રાવક વર્ગની જનોઈ ધારણ કરવાની ક્રિયા ઇત્યાદિમાં બ્રાહ્મણ કર્મકાંડોની અસર નથી એમ કોણ કહી શકશે?

કાઠિયાવાડ, ગૂજરાતમાં વૈષ્ણવ અને શૈવોનું જોર થયું એટલે એનો ચેપ જૈનોનેય લાગ્યો. જૈનોની સામાજિક પ્રણાલિકામાં એની જ ઊંડી છાપ છે. અસ્પૃશ્યતા, જ્ઞાતિભેદ કોમી-

અન્ય ધર્મીઓની અસર

ચુસ્તતા, સ્ત્રીપુરુષના અસમાન અધિકાર વગેરે તત્ત્વો એના પ્રમાણરૂપ છે. આવું તો ઘણું છે. જેવી રીતે જૈનજીવન પર એની અસર છે, તેવી જ જૈન સાહિત્ય પર પણ છે જ.

દિગંબરીય સાહિત્યમાં આજે પણ દેખાતા તત્ત્વજ્ઞાનના વલણમાં તદ્દેશીય ઇતર દર્શનના સાહિત્યની અસર ઝળક્યા વિના રહેતી નથી. શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં પણ એ વલણ તો સ્પષ્ટ જ

પરસ્પરની અસર

છે, અને હોવું જોઈએ. કારણકે તે અનિવાર્ય છે. પાસે ઊભેલા સમાજની છાયા બીજા સમાજ પર પડે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. જેવી રીતે જૈનદર્શનના સાહિત્યમાં ઇતર છાયા છે તેમ ઇતરમાં જૈનસાહિત્યની છાયા પણ છે જ.

યોગદર્શન સાંખ્યનો જ ઉત્તરવિભાગ છે, એવી [1] પ્રામાણિક માન્યતા છે. કાળદૃષ્ટિએ જોતાં સાંખ્યદર્શનનીયે પહેલાંનો આગમકાળ છે, એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. તત્ત્વાર્થ-

પાસેના પડછાયા

સૂત્ર કેવળ જૈન આગમના પાયા ઉપર રચાયું છે, એટલું જ નહિ પણ એનાં બધાં સૂત્રો જૈનઆગમોમાં છે એવું સ્થાનનિર્દેશ કરી સમન્વય બતાવતું એક પુસ્તક પણ બહાર પડી ચૂક્યું છે. [2]

---

૧. ગીતાજીમાં પણ આ જ ભાવ છે. જુઓ અ. ૫મો, શ્લોક ૪.

૨. જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રી આત્મારામજીકૃત 'તત્ત્વાર્થ ઔર આગમસમન્વય.

તત્ત્વાર્થનાં સૂત્રો સાથે યોગસૂત્રોની ઘણે સ્થળે સમાનતા મળી આવે છે. એ પરથી એકબીજાની પારસ્પરિક અસર છે, એમ માનવાનું કારણ છે.[*] દિગંબર જેવા તત્ત્વજ્ઞાનનું

અસરનાં પ્રમાણો

[1]વિશેષ વલણ ધરાવતા સાહિત્યમાં હરિવંશાદિ પુરાણોનું સ્થાન છે, એ પૌરાણિક સંસ્કૃતિની છાયાનું જ સૂચક છે. શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં પણ જૈનદૃષ્ટિની ગૂંથણીએ રચાયેલાં ઢાળસાગર અને રામરસ પણ મહાભારત તથા રામાયણની પૂર્તિની જ પ્રતીતિ પૂરે છે.

એ જ રીતે ગીતામાંય જૈનસંસ્કૃતિ તથા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિની અતિ ઊંડી છાપ છે. એનાં પ્રમાણો મેં પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં જ છે. સાધનાના દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસતાં જૈનોનાં અહિંસા અને સંયમે વેદધર્મમાં ઘણી ઊંડી છાપ પાડી છે, એમાં કયો તટસ્થ વિદ્વાન ના કહી શકે તેમ છે ? એટલે સાહિત્યદૃષ્ટિએ વેદસંસ્કૃતિની એકબીજા પર ઘણી જ સારી અસર છે. પણ મારે અહીં એ કહેવું છે કે એ બધું હોવા છતાં નવસર્જનની દૃષ્ટિએ વેદસાહિત્ય જેટલું ખેડાયું છે તેટલું જૈનસાહિત્ય નથી ખેડાયું. અને એનું કારણ શબ્દે શબ્દે સર્વજ્ઞત્વના આરોપણની આપણી ભ્રમમૂલક માન્યતાનો મળેલો :વારસો છે. એ યોગ્ય થયું છે કે અયોગ્ય એ માત્ર અપેક્ષાવાદ પર નિર્ભર છે.

એથી જ જૈનસમાજને તત્ત્વાર્થના પ્રણેતા શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક જેવા સમર્થ સર્જક મળ્યા, જેમણે આગમરહસ્ય લઈ તત્ત્વાર્થસૂત્રને

નવસર્જનની ભૂખ

સંક્ષિપ્ત ગદ્યાત્મક શૈલીએ પ્રસન્ન એવી ગીર્વાણગીરામાં રચ્યું; પણ એમાં નવસર્જન કેટલું ? એને સરખાવો યોગના પ્રણેતા ઋષિપતંજલિ સાથે. પતંજલિમુનિના યોગદર્શનમાં વેદ,

---

૧. પરિશિષ્ટમાં ષડ્દર્શનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસાનો લેખ વાંચો.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ કે [illegible]
છે, પણ નવા[illegible] ?

સરખામણીએ[1] [illegible]
હરિભદ્રસૂરિ એટલે નવીનતાની મૂર્તિ. [illegible] [illegible] જન્મ્યા [illegible] સરસ્વતીના પરમ ઉપાસક. એમણે સાહિત્યનો [illegible]. એમની અખૂટ [illegible], એમણે સાહિત્યનો ઢગ ખડક્યો. પણ એમાં નવસર્જન કેટલું !

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

યોગદર્શનની બાબતમાં એમણે યોગશતક, યોગબિંદુ અને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય રચ્યાં. દાર્શનિક બાબતમાં ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને ન્યાયના પ્રખર ગ્રંથો બનાવ્યા. એમના ચોરાસી તો સ્વતંત્ર ગ્રંથો અને ઘણા ગ્રંથો પરની ટીકાઓ આજે મોજૂદ છે. પણ એ બધાંય બીજાં દર્શનોની હરીફાઈએ જાણે કેમ ન નિર્માયું હોય એમ જણાયા વિના રહેતું નથી. એ સાહિત્યમાં નવીનતાનાં આકર્ષણો કેવાં અને કેટલાં? યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં નવીનતા છે એ વાત ખરી, પણ એનો ઢાળો જોઈએ તો તુરત જ જણાઈ રહે કે સંસ્કૃતિનો મળેલો વારસો એમાંય મુખ્યત્વે ઝળકે છે.

અન્ય દર્શનોની હરીફાઈ

શંકરાચાર્યનું બ્રહ્મસુત્ર પરનું એક માત્ર ભાષ્ય જ જોઈએ, તો નવીનતાનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી. અને વિવેકચૂડામણિ તો જાણે તદ્દન નૂતન ગ્રંથ. અંતઃકરણચતુષ્ટયી અને એનાં લક્ષણો આપણને એની મૌલિકતાનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે.

આ બન્ને વ્યક્તિઓ વિદ્યા અને પ્રતિભામાં એકબીજાથી

---

૧. આ સરખામણી કાળદૃષ્ટિએ નથી. સાહિત્ય અને પ્રતિભાની દૃષ્ટિએ છે. કાળમાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય કરતાં શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ ઘણા આગળ છે. જુઓ ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહની લેખમાળા.

એથી જાતે જૈન નહોતા. છતાં મૌલિક સર્જનમાં આદર્શો કેર હોય, એક કાળિદાસ અને આવો બીજો સાહિત્યકાર જો એમ બન્યું હોય, તો એવું કાંઈક સંસ્કૃતિ-વારસાનું પરિણામ નહિ, તો બીજું શું હોઈ શકે!

સંસ્કૃતિ વારસાનો લોપ

જૈન સંસ્કૃતિ અને વેદસંસ્કૃતિ

વેદસંસ્કૃતિની સર્જનપ્રવૃત્તિ

વેદ અને પુરાણો દ્વારા છતાં બ્રાહ્મણસમાજની વ્યવસ્થામાંથી નાસ્તિકવાદીઓ એટલે પ્રભુની સ્તુતિ કરાય. આર્યજાતિની કૃપા છૂપ કરવા અર્થે ઉપનિષદો રચાયાં. તર્કવિદ્યાએ દર્શનોને જન્મ આપ્યો. વ્યવહાર માટે પૌરાણિક સંસ્કૃતિ જન્મી. આદર્શ પુરુષોત્તમના પ્રચંડ જીવન ઘડતર કર્યાં અને કર્મ વ્યાપારોનો અનુસંધાન આદર્શ આપતાં મહાભારત અને રામાયણ સર્જાયાં. એમાં તો અનેક નવીનતાઓ છે. અને! એક સંસ્કારીના ભાવ અનેકભાવ પર જ વિચાર કરીએ, તેમ એક જ સિદ્ધાંત પર કેટલું નવસર્જન થયું એનો ખ્યાલ આવે. આજે પણ એવી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે કે જે આપણાં સંસ્કારોની માટી પર આવે એમણે [illegible] પર નવીન દ્રષ્ટિએ આપણું નિર્માણ કર્યું જ છે. એ શું નવસર્જક શક્તિની ઉત્પાદનારી સંસ્કૃતિના વારસાનું ઘણું સિદ્ધ નથી?

ગીતાનો દાખલો પણ એ સંસ્કૃતિવારસાને આભારી છે. જ્યાં એક જ ગીતા પર જુદાં જુદાં ભાષ્યોની ગીતા કે નિરાકાર ગીતા. એવી તો અનેક ટીકાઓ અને એવી અનેક ભાષામાં જૈનસાહિત્યનું ચિંતન કરાયેલી વિવેચનો આવૃત્તિઓ, તેમજ દરેક ટીકાગ્રંથોમાં પણ નવીજ મૌલિક તત્ત્વ જ આવ્યું હોય એમ દેખાયા વગર રહેતું નથી. જ્યારે જૈનોને સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા તાર્કિક શિરોમણિ પંડિત મળે છે, તોય એમના નવસર્જનથી જૈન સાહિત્ય નવપલ્લવિત નથી થઈ શક્યું. કેટલી

ભેદની બીના ! આપણી પુરાણુસંસ્કૃતિની ચુસ્તતાનો અને આપણી એ નવસર્જનશક્તિને કોટ બાંધવાનો એક જ દાખલો જુઓ. આપણા એ સમર્થ પંડિત 'नमो अरिहंताणं' એવાં પંચ પરમેષ્ઠિનાં પદોનો માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં "नमो अर्हतसिद्धाचार्योपाध्यायसाधुभ्यः" કર્યે છે કે તુરત જ જાણે મહાગુનો કરી નાખ્યો હોય તેમ સંઘ-બહાર મૂકવાની ક્રિયા ઠેઠ ઇતિહાસને પાને ચડે છે ને આપણી વારસાગત સંસ્કૃતિના કોટ પર એક ઊંડી મહોરછાપ મારી જાય છે. અને એવો વારસો જેમજેમ મળતો જાય છે તેમતેમ જૈન પ્રજા જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિથી પર થતી જાય છે.

તપાસો ઠેઠ ઇ. પૂ. નો ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વેથી માંડીને આજ સુધીનો ઇતિહાસ. તાર્કિક ચૂડામણિ સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ, શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ પ્રભાવિક પુરુષો મળ્યા; શ્રી અભય-દેવસૂરિ, શ્રીવાદીદેવસુરી અને શ્રીયશોવિજયજી જેવા મહાપંડિતો મળ્યા; અને એ જ રીતે દિગંબર સંપ્રદાયમાં સમંતભદ્રાચાર્ય, દેવનંદી-અકલંક અને એવા એવા સમર્થ વિદ્વદ્રત્નો મળ્યા; પણ આપણા એ મહાસમર્થ આચાર્યો પાસેથી પણ આપણે કશું નવું ન મેળવી શક્યા, અને કેવળ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રભાવે વારસાજીવી બન્યા; જોકે વારસાજીવી હોવા છતાં બીજાનાં આંદોલનોની અસર તો આપણને મળી જ છે, જે મેં આગળ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આજનું રૂઢ માનસ નવીનતા તરફ સૂગ કરતું થઇ ગયું છે, અને નવીન આંદોલન જાગે કે તુરત એને દાબી દેવા માટે સજ્જ રહે છે. તેમજ આજના જૈનસમાજની શક્તિ નવસર્જનને વિકસાવવાને બદલે નવસર્જનનાં બળોને વિઘાતક એવા આંતરકલહોમાં વેડફાય છે, એનું મૂળ અહીં છે. જ્યાં સુધી એ આખી સંસ્કૃતિ પલટો ન પામે ત્યાં સુધી અંદરઅંદરની શક્તિઓ આ રીતે ક્ષીણ થાય છે, અને થવાની જ. વર્તમાન સંસ્કૃતિના વલણનો પલટો કરી શુદ્ધ જૈનસંસ્કૃતિનું પુનરાંદોલન જગાવવું એ જ સંસ્કૃતિસુધારનો અને પરિસ્થિતિફેરનો

સાચો અને શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. હવે આપણે એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાંથીયે જે વિચારક અને નવસર્જક બળો ઉત્પન્ન થયાં તેનો અને જૈનસમાજે એનો ઉપયોગ શો કર્યો એ વાતનો વિચાર કરી લઇએ.

જૈન ઇતિહાસનાં સુવર્ણ પાત્રો

શ્રીમાન કુંદકુંદાચાર્ય

વિક્રમની શતાબ્દી પછીના જૈન ઇતિહાસમાં સુવર્ણ પાત્રો મળે છે પાંચ. પ્રથમ મળે છે શ્રીમાન કુંદકુંદાચાર્ય. ચીલેચીલે ચાલતા જૈનસમાજમાં એમણે આધ્યાત્મિકતાના ઝોકવાળું નવીન કિરણ ફેંક્યું છે. સમયસારનો અણમૂલો તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ એની સાક્ષીભૂત છે. અષ્ટપ્રાભૃતમાં એકેક તત્ત્વોની કરેલી સમાલોચના એકાંત ધાર્મિકક્રાન્તિની અને નવીનતાની સૂચક છે. ભલે એ નવીનતાએ સમગ્ર સંસ્કૃતિનો પલટો ન કર્યો હોય, પરંતુ કર્મકાંડીય વલણવાળા માનસ સામે એમના સાહિત્યે જબ્બર ક્રાન્તિ જગાવી છે એમાં શંકા નથી.

ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહ

બીજું સુવર્ણ પાત્ર મળે છે 'ધર્મપ્રાણ' લોંકાશાહ. એમણે જે નવીનતા આપી છે એ વ્યવહારુ અને અદ્ભુત છે. કર્મકાંડોની જટિલતા, સાધનબદ્ધતા, રૂઢિચુસ્તતા અને શ્રમણસંસ્થાની શૈથિલ્યવૃત્તિ તથા સામાજિક અવ્યવસ્થા તથા સત્તાશાહીના વિકાર સામેનો પ્રબળ રોષ એમની સાર્વત્રિક જીવનચર્યાથી સ્પષ્ટ તારવી શકાય છે. જૈનસમાજની વિકૃતિના કોઈ પણ નાડપારખુ, આદર્શ ચિકિત્સક અને સિદ્ધાંત ખાતર સર્વાર્પણ કરી જૈનસમાજના રૂઢ માનસ સામે ઝઝૂમનાર કોઇ હોય તો તે અજોડ ધર્મક્રાન્તિકાર ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહ.

યોગીશ્વર આનંદઘનજી

ત્રીજું સુવર્ણ પાત્ર છે આપણા અલબેલા યોગીશ્વર શ્રી આનંદઘનજી. સાંપ્રદાયિકતા અને સત્તા સામેનો પ્રબળ વિરોધ એમના એક જ જીવનપ્રસંગ પરથી જોઇ શકાય છે. યોગીશ્વર એક ગામમાં ગયેલા. સમાજના વડેરા આવે ને વ્યાખ્યાન વંચાય એવી ગ્રામપ્રથા હતી. પણ યોગીશ્વરે તો સમય થતાં વ્યાખ્યાન ચાલુ કર્યું.

મારા વક્તવ્ય અને આચારાંગનાં વિષયોનો સમન્વય બતાવી હવે શ્રી આચારાંગ પાછળનાં માત્ર દૃષ્ટિબિંદુઓનો નિર્દેશ કરી દઉં.

× × ×

દૃષ્ટિબિંદુઓ

આ પહેલાં ભાષાન્તર ભાગોમાં પ્રકાશનો કરતાં આનો નોંધ વિસ્તાર વધુ સમૃદ્ધ કર્યો છે અને પરિશિષ્ટ પણ ઉમેર્યું છે.

નવીનતા

શ્રી આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનાં સૂત્રો સંક્ષિપ્ત છતાં જે ગાંભીર્ય, ઊંડાણ, સર્વવ્યાપકતા ધરાવે છે, એનું યત્કિંચિત્ પણ નોંધ-દ્વારા ભાન થાય, તો પાઠકને માત્ર પરંપરાગત જ નહિ પણ સ્વતંત્ર વિચારસરણી ખીલવવાનીય તક મળે, એ આ નોંધવિસ્તારની પાછળનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ છે. અને સાધકજીવનને લગતી ઝીણામાં ઝીણી બાબત પણ સૂત્રકારે ન જવા દેતાં એની ગૂંથણી કેટલી સુંદર, રોચક અને પ્રસન્ન શૈલીમાં રચી છે ને સાધકના જીવનવિકાસનો ઉકેલ આપ્યો છે, એનો ખ્યાલ આવે, ઇત્યાદિ ગૌણ બાબતો તો અનેક છે.

પરિશિષ્ટ દ્વારા શ્રી આચારાંગનો ઊંડો સૂર જેટલો વધુ સ્પષ્ટ અને સુરેખ રીતે બહાર લાવી શકાયો છે તેટલો પરિશિષ્ટ વિના ન લાવી શકાત. શ્રી ગીતા અને શ્રી આચારાંગનું અનેક દૃષ્ટિએ

નારેખું પ્રમાણપૂર્ણ અને શાસ્ત્રીય આમ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની કેવાનું સુગમ છે જેમ પ્રત્યેક આસ્તિકને ભાન થાય તો સર્વધર્મસહિષ્ણુતા સર્વધર્મસમભાવનું તત્ત્વ સહજ રીતે જીવનમાં વણાય. અને એ ણી પ્રથમ જરૂરનું છે.

ઉપરના બાહ્ય ક્રિયાકાંડોના સામાન્ય ભેદથી કે વિચારોના સામાન્ય મતભેદથી ધર્મને બદલે જ્યાં અસામંજસ્ય જાગી રહ્યું છે તેનો પ્રતીકાર કરવાની સાચી ધર્મદૃષ્ટિ પ્રગટે, ભાવશુદ્ધિ અને ધર્મનો મૌલિક આદર્શ અને ઉદ્દેશ સમજી જીવનમાંની ધર્મ અને કર્મની અસંગતતાઓ દૂર થાય, એ ખાતર સામાન્ય સૂત્રના પરિચ્છેદો . ષડ્દર્શનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા અભ્યાસીને ઉપકારક થઈ પડે તેટલા માટે છે. અને છેલ્લે આપેલો પારિભાષિક શબ્દકોષ એ દૃષ્ટિએનું ખાસ ઉપયોગી અંગ છે. ઘણા સાધારણ વિદ્વાનો પણ તે તે દર્શનોની ધાર્મિક પરિભાષાના શબ્દોના અર્થજ્ઞાનના અભાવને કારણે ઘણીવાર અયોગ્ય મોટી ભૂલો કરી નાંખે છે. એ ખાતર ખાસ જૈનધર્મની પરિભાષામાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ દાર્શનિક અને લૌકિક પરિભાષાને આગે રાખી મૂક્યા છે.

જેમ હું પ્રત્યેક અનુવાદમાં વૃત્તિ, ચૂર્ણિ, દીપિકા ઇત્યાદિને નજર સામે રાખું છું, તેમ આ અનુવાદમાં પણ એ નીતિ મેં સ્વીકારી તો

મન્તવ્ય

છે જ. પણ જ્યાં જ્યાં ટીકાકારોના ભિન્નભિન્ન મતો પડ્યા છે. ત્યાં એનો નિર્દેશ કરી મેં મારું સ્વતંત્ર મંતવ્ય પણ રજૂ કર્યું છે, અને તેને લગતાં પ્રમાણો અને દલીલો મૂકી છે. આ અનુવાદમાં કેટલાંક સ્વતંત્ર મન્તવ્યો પણ મેં સાદર મૂક્યાં છે. પણ એ જ્યાં જ્યાં છે, ત્યાં સૂત્રકારનો આશય અને ઇતર ટીકાકારોના અભિપ્રાયોને દર્શાવ્યા છે, એટલે પાઠક એમાંથી નિર્મળ રીતે જુદાં તારવી શકશે. એ સંબંધમાં

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને સાત્વિક ઉપયોગિતાની જે પૂર્તિ કરે છે તે દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં નથી. દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં પણ સાધકને ચર્યા અને યમનિયમોની વસ્તુ ઓછી મહત્ત્વની નથી, પણ ... વસ્તુ ખાસ કરીને ભિક્ષુજીવનને સંબંધ ધરાવતી હોઇ સાધકને સૌ અને સૌરભભર્યા જીવન સારુ પૂર્તિ જેટલી આકર્ષક ન ... શકે, એ બનવા જોગ છે.

મૂળપાઠ

મૂળપાઠની માગણી ઘણા જૈન સાધકોની હોય છે, એ વાત મારી જાણબહાર નથી, મૂળ સૂત્રો આપી નીચે અનુવાદ કરવાની તરફેણમાં તો હું પ્રથમથી જ નથી, અને છેલ્લે મૂળપાઠ આપવાથી મૂલ્ય અને ગુરુત્વમાં બોજો થાય એટલે એવા વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુઓ અલગ મળતા મૂળસૂત્રને મંગાવી લે એ સરળ માર્ગ છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુઓ જાણી લીધા પછી આ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં આવતી વસ્તુ શું છે, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય એમને ગ્રંથ પોતે જ કહી આપશે એ ઉપરાંત એ વિષયની સ્પષ્ટતા ડૉ. દવેએ દોરેલી શ્રી આચારાંગસૂત્રની ઓળખ, અનુક્રમણિકા અને પરિશિષ્ટ વગે કરી આપશે.

આકર્ષણ

ગૃહસ્થજીવન ગાળતા સાધકનેય જીવનવિકાસની તક આ સંયમી જીવન ગાળનારમાંય શુષ્કતાને બદલે રસિકતા પ્રેરે, ત્યા સાધકનેય ત્યાગ પાળવાનો ઉદ્દેશ સમજા અકાર્મણ્ય અને ડરપોક વૃત્તિ છોડાવી કર્મયે અને નિર્ભય બનાવે, લોકસંગમાં રહેતા શ્રમ સત્પ્રવૃત્તિશીલ રહેવા છતાં સમાજ અને સ્વોત્કર્ષ સાધવાની બતાવે અને વ્યક્તિવિકાસમાં માનનારને પોતાના આધ્યાત્મિક ક્ષે સરળતા કરી આપે એવા 'આચારાંગ' પ્રતિ કોણ ન આકર્ષાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ૐ શાંતિ:

[illegible]

'[illegible]'

શ્રી આચારાંગસૂત્ર

નિ...દ...ર્શ...ન

જૈન સૂત્રો અને આચારાંગ

શ્વેતામ્બર જૈનસિદ્ધાન્ત કે આગમ મુખ્યતઃ છ વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે. (૧) બાર અઙ્ગ, (૨) બાર ઉપાઙ્ગ, (૩) દશ પ્રકીર્ણ. (૪) છ છેદસૂત્ર, (૫) ચાર મૂલસૂત્ર અને (૬) અનુયોગ દ્વાર આદિ છૂટક ગ્રન્થો. શ્વેતાંબર સ્થાનકમાર્ગી સંપ્રદાય અંગ, ઉપાંગ, મૂળ અને છેદ એવા ચાર વિભાગો ગણીને બત્રીસ સૂત્રોને પ્રમાણભૂત ગણે છે. દિગમ્બર જૈનસિદ્ધાન્તની વ્યવસ્થા ઉપલી રૂપરેખાથી કંઈક જુદી છે, તો પણ બધા ફિરકાઓ એક વાત તો નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે કે સમસ્ત આગમ પૈકી બાર અઙ્ગગ્રન્થો સૌથી જૂના અને ઉપયોગી છે. તે બાર અઙ્ગગ્રન્થોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ (૧) આચારાઙ્ગ, (૨) સૂત્રકૃતાઙ્ગ, (૩) સ્થાનાઙ્ગ (૪) સમવાયાઙ્ગ, (૫) ભગવતી વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા. (૭) ઉપાસકદશા, (૮) અન્તકૃદ્દશા (૯) અનુત્તરૌપપાતિકદશા, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર, (૧૨) દૃષ્ટિવાદ. આ બારે અઙ્ગગ્રન્થો પૈકી શ્રી આચારાંગસૂત્ર અનુક્રમે તેમ ગામ્ભીર્ય અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ છે. સમસ્ત આગમના મૌલિભૂત આ અઙ્ગગ્રન્થનાં ટિપ્પણભાષાન્તર પૂજ્ય મુનિશ્રી 'સંતબાલજી'

જેવા પ્રખર અભ્યાસી વિદ્વાન તરફથી સંશોધનકાર્ય બહાર પડે છે, એ આપણા જૈનોના સદ્ભાગ્યનું ચિહ્ન છે.

ગ્રંથનાં મુદ્રણ

શ્રી આચારાંગસૂત્રની અગત્યતા તરફ પશ્ચિમના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઈ. સ. ૧૮૮૨માં ત્યારે ગયેલું જ્યારે પ્રો. જેકોબીએ સંપાદિત Prakrit Text Seriesમાં અને Sacred Books of the Eastના બાવીસમા પુસ્તકમાં તેનો અનુવાદ કર્યો. ત્યારથી રહેલું છે. ત્યારબાદ પ્રો. શુબ્રિંગે સને ૧૯૧૦માં લીપઝીગ મુકામે German Oriental Seriesના ૧૨મા મણકામાં મૂળ પાઠ પ્રસિદ્ધ કર્યો તેનું જ જર્મન ભાષાન્તર "Words of Mahavira"માં પૃ. ૬૬ થી ૧૨૧માં આપ્યું. સિવાય હિન્દુસ્તાનમાં આગમોદય સમિતિ તરફથી ટીકા સાથે તથા રાજકોટ વગેરે સ્થળેથી ભાષાન્તરો સાથે આ ગ્રન્થ બહાર પડેલ છે.

મૌલિકતા અને મહત્તા

શ્રી આચારાંગસૂત્રને ૨૫ અધ્યયન કે અધ્યાય છે; તેના બે વિભાગ છે (જેને શ્રુતસ્કંધ કહેવામાં આવે છે). (૧) અધ્યયન ૧ થી ૯ સુધી, જેનું નામ बम्भचेराइं (ब्रह्मचर्याणि) અથવા प्रथमश्रुतस्कंध છે. (૨) બીજો श्रुतस्कन्ध અધ્યયન ૧૦ થી ૨૫ નો છે અને તે ત્રણ સમૂહમાં (જેને चूलिका અથવા चूडा નામ છે તેમાં) વહેંચાયેલ છે. પ્રથમ ચૂલિકામાં અધ્યયન ૧૦ થી ૧૬, બીજીમાં ૧૭ થી ૨૩ અને ત્રીજીમાં ૨૪ અને ૨૫ અધ્યયનોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક અધ્યયનના પેટાવિભાગ उद्देश નામથી ઓળખાય છે, આવા ઉદ્દેશોની કુલ સંખ્યા પંચોતેરથી વધારે છે.

શ્રી આચારાંગના ઉપર જણાવેલ વિભાગમાંના શ્રુતસ્કંધ અને-ચૂલિકા, એ જ જણાવી આપે છે કે આ ગ્રન્થ મૌલિકતાએ અને

પદ્યના એક બે પાદ એવી રીતે સેળભેળ થયા હોય છે કે તેને જુદા પાડવા કઠણ થઈ પડે છે.[1] આ મિશ્ર શૈલી ઘણી જૂની છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ,[2] ઉપનિષદો[3] અને કૃષ્ણ યજુર્વેદ[4]માં આ શૈલી પૂર્ણતાએ પહોંચેલી દેખાય છે. જ્યારે ગદ્યમયી શૈલી અપેક્ષાએ આધુનિક છે. બીજું, જે પદ્યખણ્ડો ગદ્યાન્તર્ગત ભાસે છે તે વેદકાલીન અને તેવા બીજા જૂના ત્રિષ્ટુભ્,[5] અનુષ્ટુભ્[6] જેવા છંદોના કકડા છે. એ પણ શૈલીની પ્રાચીનતા સૂચવે છે,[7] તથા પૂર્વાર્ધઉત્તરાર્ધની વિભિન્નતા પ્રતિપાદન કરે છે.

ભાષાદૃષ્ટિ ભાષાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં સમસ્ત જૈન આગમમાં શ્રીઆચારાંગની ભાષા પ્રાચીનતમ છે; પૂર્વાર્ધમાં આર્ષમાગધી (એટલે અર્ધમાગધી) નાં નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામનાં જૂનાં રૂપો ઉત્તરાર્ધ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે. વર્તમાન ત્રી. પુ. એ. વ. પરસ્મૈ-**ति** **પૂર્વાર્ધ**માં-**ति** જ રહે છે. (ઉદા. અ. ૨, ઉ. ૧. **पमुच्चति**) જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં તે **इ** તરીકે વારંવાર દેખાય છે. (ઉદા. **परिसहइ** વગેરે) વાક્યરચનામાં પણ પૂર્વાર્ધનાં વાક્યો સાદાં અને ટૂંકાં છે. ઉત્તરાર્ધનાં મિશ્ર, સાલંકાર અને લાંબાં છે.[8] આ રીતે

---

૧ અ. ૪, ઉ. ૪, સૂત્ર ૨૫૮; અ. ૩. ઉ. ૪. સૂત્ર ૨૧૪-૨૧૬

૨ શુનઃશેપની કથાનું ઉદાહરણ સૌથી જાણીતું છે.

૩ છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમાં આ સ્થિતિ ઠેરઠેર છે.

૪ લગભગ આખોય કૃષ્ણયજુર્વેદ આ શૈલીમાં લખાયેલ છે.

૫-૬ અ. ૨, ઉ. ૪. સૂત્ર ૧૦૮-૧૧૨ના કકડા આવા જ છે.

૭ પ્રો. શુબ્રિંગે આવા કકડાઓનો ઉદ્ધાર કરવા તથા તેનાં મૂલ શોધવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં તેમને ખૂબ જ સફળતા મળી છે. જુઓ 'Words of Mahavira' નો ઉપોદ્ઘાત.

૮ પ્રો. શુબ્રિંગે આ બાબત વિચારથી ચર્ચી છે તેથી તેની પુનરુક્તિ અહીં અસ્થાને છે.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધને વસ્તુ, શૈલી અને ભાષાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં પૂર્વાર્ધ ઘણું જ જૂનું અને ઉત્તરાર્ધ તેની અપેક્ષાએ આધુનિક ઠરે છે. પૂર્વાર્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ છે, ઉત્તરાર્ધ ધાર્મિક યમનિયમબોધક ગ્રન્થ છે.

હવે પૂર્વાર્ધનો સમય કયો તે ઉપર ટૂંકાણથી વિચાર કરી લઈએ. પૂર્વાર્ધ જે તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ છે તેને બીજા કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થની સાથે સામ્ય છે કે કેમ તે તપાસીએ.

સમયવિચાર

આ સમાનતા (૧) માત્ર ભાષાની, (૨) માત્ર વિચારોની, (૩) ભાષા અને વિચારો ઉભયની–એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર સમાનતા પૂર્વપૂર્વ કરતાં બલવત્તર ગણાય છે. આવી સમાનતા શ્રી આચારાંગસૂત્રને શ્રીમદ્ ભગદ્ગીતા સાથે ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે :

શ્રી ગીતા અને શ્રીઆચારાંગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કેટલાક વિચારો શ્રી આચારાંગસૂત્રને અનુરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ ઘણાય શબ્દો, વાક્યો અને પારિભાષિક શબ્દો પણ ઉભયમાં અદ્ભુત રીતે મળતા છે. થોડાં ઉદાહરણો તપાસીએ : જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. આ બાબત ઉપર શ્રી ગીતા જેટલો જ ભાર શ્રી આચારાંગ મૂકે છે.[1] અજ્ઞાન અને કષાયો બંધ અને પુનર્જન્મના હેતુ છે એ વાત શ્રી આચારાંગ જેટલી જ શ્રી ગીતામાં સ્પષ્ટ છે. [2]ઇન્દ્રિયોમાં વિષયસંપર્કથી રાગદ્વેષ અનિચ્છાએ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એ માનસશાસ્ત્રનો ઝીણો પણ ઉપયોગી સિદ્ધાંત બન્નેમાં તરતો દેખાય છે. ઘણા શબ્દો એક જ રૂપે અને લગભગ એક જ અર્થમાં બન્ને ગ્રન્થોમાં વપરાયા છે. જુઓ :

---

૧ આચારાંગ અ. સૂ. ૧૭ વગેરે સ્થળે.

૨ આચા૦ અ૦ ૧, ૩, ૨. સૂ૦ ૧૦ વગેરે સ્થળે.

મમત્વબુદ્ધિને ત્યાગે તે જ ત્યાગે મમત્વને;
મમત્વ જ્યાં નથી તેણે માર્ગનો ભય જાણ્યો.

*

માટે મમત્વબુદ્ધિને જાણીને સુજ્ઞ સાધક;
લોકસ્વભાવને જાણી એળીને કરે આચરે.

*

લોકસ્વભાવનું જ્ઞાન જાણ્યું જાણે તેથી;
નિરાસક્તિ જગાવાને તરફે ત્યાગમાર્ગે છે.

- લોકવિજય

શસ્ત્રપરિજ્ઞા

૧

अनंतधर्मात्मकं वस्तु। પદાર્થ માત્રમાં અનેક ધર્મો હોય છે. ધર્મોની અનેકતાને અંગે દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ અનેક હોવાં ઘટે. આથી એક વસ્તુને એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી ન જોતાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં શીખવું ઘટે.

આ અધ્યયનમાં આવેલો परिज्ञा શબ્દનો વાચ્યાર્થ તે સૂચવે છે. परिज्ञा એટલે એક પદાર્થનું ચારે બાજુથી જ્ઞાન કરવું—નિરીક્ષણ કરવું—સમજવું.

પરિજ્ઞાને વધુ સ્પષ્ટ સમજવા માટે તેને સાચી સમજ અથવા વિવેક શબ્દ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. પદાર્થ-જ્ઞાનમાં અને વિવેકમાં એ તારતમ્ય છે, કે વિવેકમાં સત્યાસત્યને પારખવાની નિર્ણયબુદ્ધિનો સમાવેશ છે, જ્યારે પદાર્થજ્ઞાનમાં તો તે બુદ્ધિ હોય અને ન પણ હોય. જ્ઞાનનો જ્ઞેય જ માત્ર વિષય હોય. જ્યારે પરિજ્ઞામાં તો જ્ઞેય, હેય અને ઉપાદેય ત્રણેનો સમાવેશ હોય. માટે જ જૈનદર્શનમાં એ પરિજ્ઞાના બે ભેદો છે: (૧) જ્ઞ પરિજ્ઞા, (૨) પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા. જ્ઞ પરિજ્ઞામાં જ્ઞાનશક્તિને અવકાશ છે, અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞામાં ત્યાગને અવકાશ છે. 'ज्ञानस्य फलं विरतिः'।

અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય)માંથી કે અનુદિશાઓમાંથી—ક્યાંથી આવ્યો છું એવું પણ ભાન હોતું નથી.

નોંધઃ—ચાર દિશાઓ, ચાર વિદિશાઓ તથા એમ આઠ અંતરાલ વિભાગો, એવી રીતે અનુદિશાઓ તથા ઊંચી અને નીચી એવી કુલ અઢાર દિશાઓ ગણાય છે.

ઉપરના સૂત્રમાં સૌથી પ્રથમ વિચારશક્તિનું દર્શન આપ્યું છે. વિચારની ભૂમિકા આવ્યા પછી જ જિજ્ઞાસા જાગૃત થાય છે. 'હું ક્યાંથી આવ્યો?'—એ જિજ્ઞાસુ સાધકનો સૌથી પ્રથમ પ્રશ્ન છે.

બહુ જનતાના ચિત્તમાં ચાલુ ઘટમાળને લીધે આવા ગંભીર પ્રશ્નો જ ઊઠતા નથી; અને ઊઠે તો વિકલ્પ અને સંશયોમાં ગૂંચાઈ રહે છે કે જીવનનું મૂળ અજ્ઞાન ભાવે અનુભવ્યા કરી રહ્યા હોય છે.

વિચારની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંની કોઈ—કે જે પોતાનું ચિંતવની કે ઉપયોગ હોય છે તેને વિચાર—આત્માના તરફથી ભલું ભાળું પણ ત્યાં તેને મળ નથું દર્શન હોય, તેમ તે ભળી ગયો છે. તેથી આવી બાબતનું ચિંતવનો કે વિકલ્પની પ્રવૃત્તિમાં પણ તેને વારંવાર સંશય થતો હશે ખરો, પરંતુ આવો સંશય એ કંઈ સાચો આત્મસંશય નથી. અને એવા સંશયના અર્થમાં શાન્તિ, સુખ કે નિવૃત્તિ નથી.

જ્યારે હૃદયમાં ખરી જિજ્ઞાસા જાગે છે, ત્યારે જ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે.

[૨] આ પછી કેટલાક અધિકારી જીવોને કદાચિત્ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે ખરો. પરંતુ "મારો આત્મા પુનર્જન્મ પામનારો છે કે નહિ? હું પ્રથમ કોણ હતો? અને અહીંથી મૃત્યુ બાદ પરભવમાં (જન્માંતરમાં) હું કોણ થઈશ? (હું ક્યાં જઈશ?) તેનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી.

નોંધઃ—વસ્તુતઃ જન્મ, જરા કે મરણ એ આત્માના ધર્મ જ નથી. આત્મા નિત્ય, અખંડ અને અવિનાશી છે. છતાં કર્મસંસર્ગથી તદ્રૂપ કર્મના બંધોની અસર આત્મા પર પણ અસર થયા વિના રહેતી નથી, અને તેથી કર્મસંગી ચેતનને જન્મ, મરણાદિ બંધોમાં જોડાવું પડે છે. એ કર્મ એ તો કર્મના પરિણામરૂપ પુનર્જન્મ છે જ.

(૩) વિશ્વ અને આત્માનો શો સંબંધ છે, આવું સંબંધજ્ઞાન થયા પછી (જ) જિજ્ઞાસા સાચી ઉત્પન્ન થાય છે, આત્માનાં જન્મમરણનું કારણ

કહેવાથી, કે (૩) ઉપદેશ દ્વારા જાણવાથી આવું જ્ઞાન થાય છે; કે હું—પૂર્વ દિશા, દક્ષિણ દિશા, પશ્ચિમ દિશા, ઉત્તર દિશા, ઊર્ધ્વ દિશા નીચેની દિશા, વિદિશા કે અનુદિશા તે પૈકી ક્યાંથી આવ્યો છું!

નોંધ:—જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ એક મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. માનસિક શુદ્ધતા દૂર થવાથી અને ચિંતનશક્તિ વધવાથી જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે સ્વાભાવિક અથવા અન્ય નિમિત્ત દ્વારા પણ એ જ્ઞાન થાય છે.

[૩] **ચ** વળી કેટલાકને એવું પણ જ્ઞાન થાય છે કે મારો આત્મા પુનર્જન્મને પામનારો છે કે જે આત્મા ફલાણી દિશાથી કે ફલાણી અનુદિશાથી આવ્યો છે, કિંવા જે સર્વ દિશાઓથી કે સર્વ અનુદિશાઓથી આવ્યો છે તે પોતે હું છું. આ પ્રમાણે જેને જ્ઞાન થાય છે, તે આત્મવાદી, લોકવાદી, કર્મવાદી કે ક્રિયાવાદી છે એમ જાણવું. ×

નોંધ:—આત્મા નિત્ય છે, તદ્રૂપ ચોક્કસ પ્રતીતિ થવી એ આત્મવાદ. સંસારના કાર્યકારણનું સ્પષ્ટ ભાન તે લોકવાદ. આત્મા પોતે કર્તા અને

× જ્યાં ક્રિયાવાદી, વિનયવાદી અને અજ્ઞાનવાદી તથા અક્રિયાવાદી કે જેની અંતર્ગત કાલવાદી, સ્વભાવવાદી, નિયતિવાદી, ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદી, આત્મૈકયવાદીનો સમાવેશ છે. એમાંની કોઈ એકાંત માન્યતાને ન પકડતાં સાપેક્ષ રીતે સૌનો સ્વીકાર કરે એ આત્મવાદી, કર્મવાદી, લોકવાદી અને ક્રિયાવાદી જાણવો, એવો શ્રી શીલાંકસૂરિજીનો અભિપ્રાય છે.

બાંધ્યા છે તેનું (પદાર્થોનું) ચોક્કસ કર્મજ્ઞાન તે કર્મવાદ. અને કર્મબંધનથી છૂટી જવાની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન થવું તેને ક્રિયાવાદ કહેવાય. આત્મવાદ, લોકવાદ, કર્મવાદ અને ક્રિયાવાદ આ ચારે વાદોના એકીકરણથી જ સાચો આત્મવાદ સમજાય. જે કેવળ આત્મવાદી છે તે આત્મવાદી નથી, પણ એકાંતવાદી છે. એકાંતવાદમાં પ્રત્યક્ષ આત્મપતન કદાચ ન પણ દેખાય, પરંતુ આત્મવિકાસ તો નથી જ.

આત્મસ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છાવાળાને કર્મવાદ, લોકવાદ અને ક્રિયાવાદ પણ સાથે ને સાથે જ જાણવાની આવશ્યકતા છે. અથવા બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે આત્મવિકાસના આ ચારે પાયા છે. એ ચારે પાયાઓ જાળવવાથી ચાર પાસાં મજબૂત રહે છે. આત્મા કર્મનો કર્તાભોક્તા છે; કર્મબંધનથી સંસાર થાય છે; સંસારના આગમનથી ક્રિયાઓની પરંપરા જન્મે છે અને ક્રિયાઓનું પરિભ્રમન વૃત્તિ પર થતાં જ આત્મચૈતન્યનું પરિસ્પંદન થાય છે—એ રીતે ચારે અંગો પરસ્પર સંકળાયેલા છે.

આ પરથી જિજ્ઞાસુને એટલું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ કે જે આત્મા જડ કર્મથી મિશ્રિત છે તે આત્માના વિકાસ માટે કેવળ તત્વજ્ઞાન વાતો જ કરવાથી આત્મજ્ઞાન થવું અશક્ય છે. આત્મભાન માટે તો જડ કર્મનાં આવરણો દૂર થાય તેવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ. પરંતુ આ સ્થળે એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે, અને તે એ છે કે (અનુચિત) પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેનામાં શક્તિ અને સંયોગોની જેમજેમ અનુકૂળતા થતી જાય તેમતેમ આત્મલક્ષ્ય વચ્ચે લોકાકર્ષણ—સિદ્ધિઓ વગેરેનું પ્રલોભન—પણ વધતું જાય. તેવા પ્રસંગે સાધક પ્રલોભનમાં ન સપડાતાં એક આત્મલક્ષ્ય રાખી વિકાસ-શ્રેણિએ આગળ ધપે.

કર્મબંધહેતુવિચાર

(૪) કર્મ એ સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ છે. તે કઈ જાતની ક્રિયાઓથી થાય છે તે હવે સુધર્મસ્વામી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે, કે "હે જંબૂ! મેં કર્યું (૧), મેં કરાવ્યું (૨), મેં બીજા કરનારને અનુમોદન આપ્યું (૩), હું કરું છું (૪), હું કરાવું છું (૫), કે કરનાર ઠીક કરે છે તેમ માનું છું (૬), હું કરીશ (૭) હું કરાવીશ (૮), કે હું બીજા કરનારને અનુમોદન આપીશ (૯), એ રીતે નવ ભેદોને

ન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગોએ ગુણતાં ૨૭ ભેદ થયા. એ રીતે કર્મબંધનના કારણભૂત ક્રિયાઓના ભેદો અને પ્રભેદોથી દરેક પુણ્યપાપની તથા ધર્માધર્મની વ્યવસ્થા માનવી જોઈએ; અને આ રીતે કર્મસમારંભોને—કર્મબંધનના કારણભૂત ક્રિયાભેદોને જાણવા જોઈએ.

(૫) (જેઓ ઉપરના ભેદોને યથાર્થ નહિ જાણતાં મતિભ્રમથી માત્ર કોઈ એક સિદ્ધાંત જ સ્વીકારી લે છે અથવા ક્રિયાનાં શુભાશુભ ફળોને જાણવાની ચેષ્ટા કર્યા વગર) મૂઢતાથી જડ ક્રિયા કર્યા કરે છે તે અજ્ઞાતકર્મ જીવ ખરેખર આ દિશાવિદિશાઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અથવા સર્વ દિશા અને સર્વ અનુદિશાઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે; નાના પ્રકારની યોનિઓ (પશુ, કીડા, પંખી, નરક અને એવી હલકી ગતિઓ)માં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનેક પ્રકારનાં દુષ્કર્મજન્ય અણગમતા સ્પર્શ વગેરેનાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

નોંધઃ—ઘણાયે જીવાત્માઓ એમ માનતા હોય છે કે આપણે પોતે જ જો અઘટિત કાર્ય કરીએ તો પાપ લાગે. બીજા આપણે માટે કરે તેમાં આપણને શું ? આ વાત એકાંત હોવાથી તેનો અહીં અસ્વીકાર છે. જૈનદર્શન સાક્ષાત્ કર્મ અને પરંપરાગત કર્મ ઉભયને સ્વીકારે છે. કેટલીક ક્રિયાઓ એવી પણ હોય છે કે જે કરવાથી અલ્પ પાપ કે પુણ્ય બંધાય અને કરાવવાથી કે અનુમોદન આપવાથી વધુ બંધાય. વળી ઘણી ક્રિયાઓ એવીયે હોય છે કે જે કરવાથી જ વધુ પાપ કે પુણ્ય બંધાય. તે જ રીતે દરેક ભેદ માટે સમજવું. આ રીતે સંયમ અને વિવેકપૂર્વક (અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી) પાપપુણ્યાદિનો ઉકેલ લાવવો જોઈએ.

(૬–૭–૮) આથી ખરેખર એ ક્રિયાઓમાં ભગવાને પરિજ્ઞા (વિવેક) સમજાવેલ છે. આ જીવિતવ્યને લંબાવવા માટે, સુયશની પ્રાપ્તિ અર્થે, સત્કાર, સન્માન, પૂજનાદિ ભોગવવા અર્થે, જન્મમરણના બંધનથી મુક્ત થવા માટે અને દુઃખોને દૂર કરવા માટે આ વિશ્વમાં પાપની ક્રિયાને લોકો અંધપરંપરાએ આચર્યે જાય છે. શાણા સાધકે તેનો બરાબર વિવેક સમજવાની જરૂર છે. આખા લોકની ક્રિયાઓનો ઉપરના વર્ણનમાં સમાવેશ થાય છે.

નોંધઃ—અહીં સૂત્રકારે સમસ્ત લોકમાં થતી ક્રિયાઓ સાથે વિવેકનો સંબંધ બતાવી એ સમજાવ્યું છે કે ગૃહસ્થ કે ત્યાગી કોઇ પણ સાધક કોઈ પણ ક્રિયામાં સહજ પણ વિવેક ન ચૂકે. વિવેક ચુકાયો એટલે એ ક્રિયા ગમે તેટલી ઉચ્ચ કોટિની હોય તોયે હિંસા થઇ ચૂકી સમજવી. આથી એમ ફલિત થયું કે વ્યવહારમાં કે ધર્મમાં, કોઈ પણ શુભ ક્રિયાને નામે કે અન્યના પરોપકાર તેમજ દેવની ઉપાસના કે ગુરુની ભક્તિના બહાને પણ સૂક્ષ્મ હિંસાયે ક્ષમ્ય નથી. હિંસા કોઇ પણ નિમિત્તરૂપે થતી હોય, પણ હિંસા એ હિંસા જ છે અને તે અધર્મ છે. તેથી કોઇ પણ ધર્મક્રિયામાં અધર્મને સ્થાન ન હોવું ઘટે. તોયે સૂત્રકાર કહે છે કેઃ–ધર્મને નામે પણ લોકો અધર્મ કરતા હોય છે અને અમે ધર્મ કરીએ છીએ એમ માનતા હોય છે. આનું કારણ સાચા વિચારની ખામી અને અંધ અનુકરણથી ટેવાયેલી વૃત્તિ જ છે.

(૯) આ સંસારમાં પૂર્વોક્ત બધા કર્મસમારંભો (ક્રિયાઓ)ને જે જ્ઞ પરિજ્ઞાથી જાણી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યાગ (વિવેકપૂર્વક સમજી અને વિવેકપૂર્વક ત્યાગ) કરે છે તે જ પરિજ્ઞાત કર્મા (વિવેકયુક્ત સંયમી) મુનિ ગણાય છે.

ઉપસંહાર

હું કોણ ? કયાંથી આવ્યો અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન ? એ સદ્‌વિચારનાં પૂર્વ ચિહ્નો છે. વિચાર પછી યોગ્યતા જાગે છે. યોગ્યતા એટલે વિકાસની જિજ્ઞાસા. ધર્મ એ વિકાસનું અવલંબન છે. અહિંસા એ ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે, અને તે વિવેક દ્વારા સુસાધ્ય છે. સંયમ પણ વિવેકપૂર્વક પાળવાથી યથાર્થ પળી શકે છે—અથવા કહો કે સત્યાસત્યનું જ્ઞાન થયા પછી જ વૈરાગ્ય, સંયમ તથા ત્યાગાદિની આરાધના થાય છે. સારાંશ કે વિવેક એ અપૂર્વ વસ્તુ છે. આથી સૌથી પ્રથમ સૌ કોઈ જીવાત્માઓને એની આરાધના ઇષ્ટ થાઓ.

એમ કહું છું

શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક પૂર્ણ થયો.

★

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

પૂર્વાલાપ

મનુષ્ય કે પ્રગટ અને વિકસિત ચેતનાવાળાં મોટાં જીવજંતુઓને ન મારવાં એટલેથી જ કંઈ અહિંસાની સંપૂર્ણ આરાધના થઈ જતી નથી. અહિંસકને તો પોતાના પ્રત્યેક ઉપયોગી પદાર્થ વાપરતાં, હાલતાં, ચાલતાં અને એવી સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં અહિંસાનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ.

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વનસ્પતિ ઈત્યાદિ સ્થાવર જીવો પણ ચૈતન્યવંત છે. તે અહીં ક્રમશઃ સમજાવે છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ-

(૧) પ્રિય જંબૂ! જો; આ સંસારનાં પ્રાણીઓ—લોકો બિચારાં કેવાં વિષયકષાયાદિથી બધી રીતે હીનતામય, દુઃખમય, દુર્બોધમય અને અજ્ઞાનમય જીવન ગાળી રહેલાં દેખાય છે! તેઓ પોતાના અજ્ઞાનથી આતુર (અધીરા) થઈ આ સંસારની ક્લેશભઠ્ઠીમાં પોતે સળગે છે, અને બીજાં (તેની નિકટ રહેલાં બીજાં પ્રાણી)ઓને પણ પરિતાપ ઉપજાવે છે.

નોંધઃ—કષ્ટ એટલે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિ કે અજ્ઞાનજન્ય ક્રિયાઓનું કટુ પરિણામ. અજ્ઞાનથી માત્ર અજ્ઞાનીને કષ્ટ થાય છે

ડે સુધી, પ્રાણીનું અજ્ઞાન જીવોને પણ પીડે છે. અગ્નિ એ સમષ્ટિનું ગ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયાનો સમષ્ટિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે.

(૨) જંબૂ; જો! આ સંસારમાં પૃથક્પૃથક્ સર્વ સ્થળે આ ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ વસે છે તેને પરિતાપ ન થાય એ રીતે સંયમી પુરુષો સંયમને જાળવીને જીવન નિર્વહે છે.

(૩) ત્યારે પણ તો "અમો ત્યાગી પુરુષો છીએ" એ પ્રમાણે કહેવડાવનારા પણ વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પૃથ્વી સંબંધી કર્મના આરંભ (અતિ પાપકર્મ) કરીને પૃથ્વી પર શસ્ત્રપ્રહારો કરે છે, અને તે જીવોની હિંસા કરતાં કરતાં બીજાં પણ તદાશ્રિત રહેલાં અનેક પ્રાણીઓની હિંસા કરી નાખે છે.

નોંધઃ—આ ત્યાગી જીવન માટે દેહધારીને સંભળાવેલાં વચનો છે. જૈનદર્શનમાં સૂક્ષ્મ જંતુને પણ જ્ઞાનપૂર્વક ન દુભવે તે અણગાર કહેવાય છે. સાધુઓને પૂર્ણ સંયમી અને સતત નિરાસક્ત જીવન ગાળવાનું જૈનશાસનનું ફરમાન છે. ગૃહસ્થજીવનમાં પણ આદર્શરૂપે આની અપેક્ષિતા છે જ.

(૪) હે શિષ્ય! ભગવાન મહાવીરે આ પરિજ્ઞા સમજાવતાં કહ્યું છે, કે જે શ્રમણ, જીવનના નિર્વાહ માટે, વંદન, સન્માન કે પૂજનની પ્રાપ્તિને અર્થે, ભ્રમથી માની લીધેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે, જન્મમરણથી મુક્ત થવા માટે કે દુઃખના (પ્રતિઘાત) નિવારણ સારુ સ્વયં પૃથ્વીકાય જેવા સૂક્ષ્મજીવોની હિંસા પોતે કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે અથવા હિંસા કરનારને અનુમોદન આપે છે, તે હિંસા તેના અકલ્યાણની અને અબોધની જનની બને છે; અર્થાત્ કે તેથી અશ્રેય અને અજ્ઞાન વધે છે.

નોંધઃ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં કેટલાક સાધુઓ પોતાને સાધુઓ તરીકે ઓળખાવતા હતા, અને આરંભનાં કાર્યો જાતે કરતા હતા, કરાવતા હતા અથવા તેવાં કાર્યોમાં રસ લેતા હતા; ધર્મનિમિત્તે થયેલી હિંસા એ હિંસા નથી, એમ પણ માનતે

અન્તપર્યંત પોતાના જડ સંસર્ગજન્ય પૂર્વસ્વભાવની અધીનતામાં ન ફસાતાં ત્યાગમાર્ગનું યથાર્થ પાલન કરવું જોઈએ. આ મોક્ષના મહામાર્ગમાં વીરો જ ચાલ્યા છે અને પાર પામ્યા છે, અને તેમણે જ તે માર્ગને આરાધ્યો છે. એમાં શંકા જેવું કંઈ નથી.

નોંધઃ—(૧) જેવા વિચારો હોય તેવું જ બોલે, અને જેવું બોલે તેવું જ ચાલે; અર્થાત્ કે મન, વચન અને કાર્યની એક વાક્યતા એ સાધુતાનું પ્રથમ લક્ષણ છે. ત્યાગ ગ્રહણ કરી સતત જાગૃત રહે તે સાધુ. કારણ કે સમર્થ આત્માઓ માટે પણ પૂર્વસંસ્કારોને લઈને નિર્બળતા થવી સંભવિત છે.

મન જ્યારે પૂર્વસંસ્કારોને અધીન થાય ત્યારે જીવાત્માનાં સામર્થ્ય, ત્યાગ અને શક્તિ ક્ષણભરમાં નાબૂદ થવાનો સમય આવી પડવાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. મલિનતાની સહજ અસર પણ ત્યાગની પવિત્રતા અને ચારિત્રની સુવાસને વટલાવી મૂકે છે. સહજવીરતા વિના મુક્તિમાર્ગની યોગ્યતા નથી—બાહ્ય દ્વંદ્વોમાં બહારની વીરતા, આંતર દ્વંદ્વોમાં આંતરિક વીરતા. બહારની વીરતા કરતાં આંતરિક વીરતા કોટિગણી કઠિન અને દુઃસાધ્ય છે. બાહ્ય વીરતામાં સન્માન, સામ્રાજ્ય, દ્રવ્ય વગેરે મેળવવાનું હોય છે, આંતરિક વીરતાના માર્ગમાં ઊલટું ઘણા વર્ષોથી સંઘરી રાખેલું [illegible] બધું—અહંત્વ, મમત્વ, આસક્તિ વગેરે દફનાવી દેવાનું હોય છે. એ વીરતાનાં શસ્ત્રો પણ જુદાં છે. તે હાથમાં નહિ, પણ હૈયામાં ધારણ કરાય છે. [illegible] આવી ભાવ છે.

(૨) હે જંબૂ! આ રીતે જૈનશાસનની આજ્ઞાથી (વીતરાગના વચનથી) સંસારને ઓળખી પોતે નિર્ભય બને, અન્યને (જલ નિકાયાદિ જીવોને) પણ નિર્ભય બનાવે.

નોંધઃ—[illegible] જ સાચો નિર્ભય છે કે જેનાથી સૌ કોઈ નાનામોટા જીવો [illegible] છે. પોતાનાથી જ્યારે કોઈ ભય ન પામે તેવા નિઃસ્વાર્થી અ[illegible] [illegible], ત્યારે જ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય. નિર્ભય દ[illegible] [illegible] સંયમ અને કાર્યકારી હોય છે. જે નિર્ભયતા [illegible] નિર્ભયતા ભયાનક છે અને એ નિર્ભય[illegible] [illegible] નિર્ભયતા નથી, પણ ભયાનક ક્રૂરતા [illegible]

ક) અહો જંબૂ ! સાંભળ, હું તને કહું છું:– આ સંસારમાં નાના પ્રાણીઓ વસે છે. તે બધાં ચૈતન્યવાળાં છે. તે વિષે શંકાને ક હોવું જોઈએ. તેમજ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે પણ રાખવાનું કારણ નથી. જે સંસારના સંબંધમાં (આ બધું છે તે છે કે કેમ ?) એવો સન્દેહ રાખે છે, તે આત્માના અસ્તિત્વ ણ શંકાશીલ બને છે. અને જે આત્મા વિષે શંકાશીલ બને થવા તો બીજા જીવોનો જે અપલાપ કરે છે, તે પોતાના ાે પણ અપલાપ કરે છે. તથા પોતાના આત્માનો જે અપલાપ એ બીજા જીવોનો પણ અપલાપ કરે છે. (કારણ કે જીવ અને ા ધાઢ સંબંધ છે.) તે એ લોક વિષે પણ શંકાશીલ બને છે. કરવું એ વિકાસમાર્ગમાં બાધારૂપ છે તેમ જાણી આત્મપ્રતીતિ ક્રમ રહેવું.)

ંધ:—પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રાણીમાં આત્મા છે. આપણામાં પણ છે. આપણો આત્મા જેમ નાના ,કર્મવશાત્ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની સામગ્રી પામ્યો છે તેમ સંસારના ઈતર પ્રાણીઓના સંબંધમાં પણ આપણે તે સાચા સુખની પ્રાપ્તિ કરી હોય, તો તે એને ઈજા ાથી નહિ પણ સુખ આપવાથી થઈ શકે.

નેક જ્ઞાની પુરુષોએ આત્મપ્રતીતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, અને પણ અનુમાનથી તેનું અસ્તિત્વ જાણી શકયા છીએ. એથી કહી અને ાેકોમાં નાસ્તિક બનવાની આવશ્યકતા નથી.

(૪) પ્રિય જંબૂ ! સંયમી પુરુષો જ્યારે આ રીતે મનઃસમાધાન વેકપૂર્વક વર્તે છે, ત્યારે કેટલાક પોતાને ત્યાગી કહેવડાવવા ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી જલાદિ જીવો પર ક્રિયાનો ભ કર્યા કરે છે, અને એ જલાદિ સમારંભમાં (અવિવેકી) બીજા પણ અનેક જીવોની હિંસા કરી નાખે છે.

ંધ:—જળમાં અનેક જીવો છે તે વૈજ્ઞાનિક શોધથી જગજાહેર થઇ . વૈજ્ઞાનિકોએ વનસ્પતિમાં હાસ્ય, શોક, ભય, ક્રોધ, રાગ, અહંકાર

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

અગ્નિકાય

સત્યશુશ્રૂષક શિષ્ય! સાંભળ; હું કહું છું. એમ સુધર્મસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

(૧) હે જંબૂ! ભગવાન મહાવીરના શબ્દોમાં કહું છું કે જિજ્ઞાસુએ આ સંસાર અને તેમાં રહેલાં પ્રાણીઓ વિષે શંકાશીલ ન થવું અને આત્માના અસ્તિત્વ વિષે પણ શંકાશીલ ન થવું.

જંબૂએ પૂછ્યું:—ગુરુદેવ! એમ કરવાથી શી હાનિ થાય?

ગુરુદેવે કહ્યું:—આત્માર્થી શિષ્ય! જેઓ સંસાર વિષે શંકાશીલ બને છે, તે આત્માના અસ્તિત્વમાં પણ શંકાશીલ બને છે. અને જે આત્માના અસ્તિત્વમાં શંકાશીલ રહે છે, તે સંસારના ચરાચર જીવોના અસ્તિત્વ વિષે પણ શંકાશીલ બનતા જાય છે.

નોંધ:—આત્મા અને સંસારનો અન્ય પ્રાણીગણ આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન દેખાય છે. જુઓ: ઘાટીલું શરીર, પુષ્ટ ઇંદ્રિયો, અને મનોહર અંગોપાંગો હોવા છતાં એક વસ્તુ વિના ક્ષણવારમાં તે સડવા માંડે છે; તેમાં મનોહરતાને બદલે બિહામણતા આવે છે; આકર્ષણને બદલે ઘૃણા થાય છે. જે ચૈતન્ય વિના સઘળું નિરર્થક છે, એ વસ્તુ કઇ? તેનું જ નામ આત્મા. જે ચૈતન્ય વિના સઘળું નિરર્થક છે, એ આત્માના ઉત્કર્ષ માટે સૌ જીવો

શક્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં સતત પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે તેનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે વિષે શંકા કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી.

આત્માના અસ્તિત્વમાં જેઓ અશ્રદ્ધાશીલ થશે, તેઓ પુણ્ય, પાપ, ધર્મ, અધર્મ વગેરેમાં પણ અશ્રદ્ધાશીલ થશે. અને તે અશ્રદ્ધા આવ્યા પછી તો ગમે તેવા અત્યાચારી પાપકર્મ કરવા છતાં તેનું હૃદય તેને ડંખશે નહિ, અને તે માનવ મટી રાક્ષસ બનશે. આથી આત્માનું અસ્તિત્વ, ધર્મ, અધર્મ, પાપ, પુણ્ય, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ ઇત્યાદિનો વિવેક કરી જિજ્ઞાસુ વિકાસમાર્ગમાં આગળ ધપે.

(૨) જંબૂ બોલ્યા:–ગુરુદેવ ! જે આત્મા નિત્ય તેની પરિપૂર્ણ સાધના માટે આપે અહિંસાનો રાજમાર્ગ બતાવ્યો, પણ એ જીવનમાં સાધ્ય કેમ બને ?

ગુરુદેવ બોલ્યા:–પ્રિય જંબૂ ! ભગવાન એમ બોલ્યા હતા કે જે આ ×દીર્ઘલોકના શસ્ત્રની પરિસ્થિતિનો રહસ્યવેત્તા છે, તે અશસ્ત્ર (સંયમ)નો રહસ્યવેત્તા છે, અને જે સંયમનો રહસ્યવેત્તા છે, તે જ આ મહાસંસારમાં હિંસાનાં સાધનોનો રહસ્યવેત્તા છે. સારાંશ કે જે અહિંસાનું રહસ્ય જાણે છે, તે જ સંયમનું રહસ્ય જાણે છે. અને જે સંયમનું રહસ્ય જાણે છે, તે જ અહિંસાનું રહસ્ય જાણે છે.

નોંધ:—જે આ મહાસંસારમાં હિંસા તરફ બેદરકાર રહેતો નથી, તે જ સાચા સંયમનો રહસ્યવેત્તા છે. અને જે સંયમનો જાણકાર છે, તે જ સાચી અહિંસાનો આરાધક છે. આ રીતે અહિંસા અને સંયમનો પરસ્પર પોષ્યપોષક ભાવ છે. અસંયમી કદી અહિંસક રહી શકે નહિ, અને હિંસક કદી સંયમી બની શકે નહિ. ઇન્દ્રિયસંયમ, વાણીસંયમ અને મનસંયમ એ અહિંસકભાવ—પ્રેમભાવ—જનક છે.

(૩) મોક્ષાર્થી જંબૂ ! સદા જિતેન્દ્રિય સદાય અપ્રમત અને સંયમી એવા વીર મહાપુરુષોએ આ જ સબળ શસ્ત્રો દ્વારા આત્મા પર

× કોઇ ટીકાકાર અહીં પ્રકરણવશાત્ દીર્ઘલોકનો અર્થ વનસ્પતિ કરે છે અને તેનું શસ્ત્ર અગ્નિ કલ્પે છે.

(૫) જંબૂએ કહ્યું:—ગુરુદેવ! અહિંસકવૃત્તિ એ પ્રમાદરૂપી ઝેરને રોકવાના સાધનરૂપ છે એમ આપે સૌથી પ્રથમ જ કહ્યું છે. હવે પૃથ્વી અને પાણી સિવાય આ વિશ્વમાં ઇતર જીવો કયા કયા છે, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવા કૃપા કરો.

સુધર્મસ્વામીએ કહ્યું કે:—અગ્નિકાયના જીવોનું અહીં વર્ણન કરું છું. તેની પણ હિંસા કરવી ન ઘટે. છતાં કેટલાક પોતાને સાધુ કહેવડાવનારાઓ પણ અગ્નિકર્મના મહારંભ દ્વારા અગ્નિના જીવો પર શસ્ત્રો ચલાવે છે અને તેમને તથા તેમને આશ્રયે રહેલા કીડા, ઉધઇ અને એવા નાનામોટા કેક જીવોને હણી નાખે છે, એ યોગ્ય નથી.

નોંધઃ—મોટામોટા અગ્નિના સમારંભો કરીને પંચ ધૂણી ધખાવવામાં ધર્મ થાય છે; જલશુદ્ધિથી પાપનો નાશ થાય છે, આવી આવી અનેક માન્યતાઓ તે કાળમાં બહુ પ્રચલિત હતી. ભગવાન મહાવીરે જલ, અગ્નિ ઇત્યાદિમાં પણ ચૈતન્ય છે એમ બતાવી તેની હિંસામાં ધર્મ હોઇ જ શકે નહિ એવું સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. તેને લગતી ઉપલી બીના છે.

(૬) તેથી જ ભગવાને ત્યાં આ જીવિતવ્ય નિભાવવાનો વિવેક સમજાવ્યો છે. છતાં કોઈ વંદન, માન કે સત્કાર માટે, અથવા જીવન માટે, કર્મબંધનથી મુક્તિ માટે કે શારીરિક તથા માનસિક દુઃખના નિવારણને માટે (ધર્મનિમિત્તે) સ્વયં અગ્નિનો સમારંભ (હિંસા) કરે છે, બીજાઓ દ્વારા કરાવે છે કે કરનારને અનુમોદન આપે છે, તો તે વસ્તુ તેના હિતને બદલે હાનિકર્તા અને જ્ઞાનને બદલે અજ્ઞાનજનક નીવડે છે.

(૭) ભગવાનો કિંવા જ્ઞાની પુરુષોના સંસર્ગથી રહસ્યને પામીને તેમાંના કેટલાકને આવું જ્ઞાન થઈ જાય છે કે "જેઓ વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી અગ્નિકર્મનો સમારંભ કરી અગ્નિના જીવો પર શસ્ત્રનો આરંભ કરે છે, અને તેને લઈને તદાશ્રિત રહેલા અનેક જીવોને હણી નાખે છે, તેમને તે વસ્તુ ખરેખર બંધન, આસક્તિ, માર અને નરકના કારણભૂત છે. આમ છતાં પણ આસક્ત લોકો હોય છે, તેઓ તો અજ્ઞાનમાં મૂંઝાઈને એવું અધાર્મિક કાર્ય કરી જ નાખે છે."

(૮) ગુરુદેવ! અગ્નિસમારંભમાં અગ્નિ સિવાય બીજા ક્યા જીવોની હિંસા થાય છે તે કૃપા કરી સમજાવો.

પ્રિય શિષ્ય! સાંભળ: અગ્નિના આરંભથી પૃથ્વી, ઘાસ, પાંદડાં, લાકડાં, છાણ અને કચરાને આશ્રયે રહેતાં નાનાંમોટાં અનેક જીવજંતુઓ તથા પતંગિયા વગેરે ઊડતા જીવો અગ્નિ તેજને લીધે જ્યારે અગ્નિમાં પડી જાય છે ત્યારે તેમાંના કેટલાક જીવો તો તુરત ખાખ જ થઈ જાય છે અને કેટલાક સંકુચિત થઈ પછી મૂર્છિત થાય છે અને મૂર્છિત થયા પછી ત્યાં જ મરી જાય છે.

(૯) પરંતુ આ વિવેક હિંસા કરનારને હોતો જ નથી. જે અહિંસક રહેવા માગે છે, તેને જ આ બધો વિવેક હોય છે.

નોંધ:—અવિવેકી ક્ષણેક્ષણે પાપ પરંપરા વધારે છે જ્યારે વિવેકી સાધક કાર્ય કરવા છતાં વિવેક દ્વારા જ પાપને ઘટાડે છે.

(૧૦) આ રીતે બુદ્ધિમાન શ્રમણ, હિંસાનું પરિણામ જાણીને સ્વયં અગ્નિકાયના જીવોનો આરંભ ન કરે, અન્ય દ્વારા ન કરાવે અને કરનારને અનુમોદન પણ ન આપે. આ રીતે અગ્નિકાયના જીવોની હિંસાનું દુષ્પરિણામ જે જાણે છે તે પરિજ્ઞાતકર્મી (વિવેકી) શ્રમણ કહેવાય છે.

એમ કહું છું.

શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક પૂર્ણ થયો.

ભવિષ્યમાં આ મને મારશે એવી ભ્રાન્તિથી પણ હિંસા કરે છે.

ધઃ—પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ અને પશુઓ જેવા ઉપયોગી છવો
દ્ધિ અને વહેમ નિમિત્તે સ્વાર્થ નિમિત્તે હણી નાખવામાં, દૂર
અજ્ઞાનનું જ આધિપત્ય વિશેષ હોય છે. અજ્ઞાન જેટલું અન
ટલી કોઈ વસ્તુ નથી કરતી.

[૮] આવું કેટલીકવાર જાણવા છતાં અસંયમીને આવો વિવે
જ નથી. અહિંસક રહેવા માગે છે તેને જ આ વિવે
છે.

[૯] આ રીતે બુદ્ધિમાન શ્રમણ હિંસાનું પરિણામ જાણીને સ્વ
યના જીવોનો આરંભ ન કરે, અન્ય દ્વારા ન કરાવે અને કરનાર
દન પણ ન આપે. આ રીતે ત્રસકાયના જીવોની હિંસા
ણામ પણ જે જાણે છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મી (વિવેકી) શ્રમ
ય છે.

એમ કહું છું.

શસ્ત્રપરિ[illegible] [illegible]ો પાઠ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

સપ્તમ ઉદ્દેશક

વાયુકાય

ગત ૭ ઉદ્દેશકોમાં પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ત્રસકાયનું વર્ણન કર્યું. આ પ્રકરણમાં વાયુકાયના જીવોનો ઉલ્લેખ છે. સામાન્ય રીતે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એવો ક્રમ હોય છે, પરંતુ બીજા જીવોની અપેક્ષાએ ભિક્ષુ સાધક દ્વારા પણ હાલતાં ચાલતાં કે બીજી ક્રિયાઓ કરતાં વાયુકાયની હિંસા થઈ જવાથી અશક્ય પરિહારરૂપ હોઈ વાયુકાયનું પ્રકરણ અંતિમ રાખવામાં આવ્યું છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા

[૧] જે માનસિક અને શારીરિક વેદનાનો ચિકિત્સક હોય છે, તે સમર્થ આત્મા સૂક્ષ્મ હિંસાને પણ અહિતકર જાણીને વાયુકાયના જીવોની હિંસાનો પરિહાર કરી શકે છે.

કારણ કે હે જંબૂ! જે પોતાને થતાં સુખદુઃખનું બરાબર નિદાન કરે છે, તે જ બીજા જીવોને થતાં સુખદુઃખનું નિદાન કરી શકે છે. અને જે બીજા જીવોનાં સુખદુઃખની લાગણીને જાણી શકે છે, તે જ પોતાની લાગણીને સમજી શકે છે. કારણ કે પોતે અને પર એ બન્ને પરસ્પર સમાન છે.

નોંધઃ—પોતાનું ચૈતન્ય અને અન્ય જીવોનું ચૈતન્ય એકસરખું છે. કર્મોની અસર પણ ઓછાવત્તા સ્વરૂપમાં સૌ જીવોને તેવા જ રૂપે થતી રહે છે. આટલું જે વિચારી શકે છે, તે બીજાના ભોગે પોતાનું સુખ કદી

[૭] આવું કેટલીકવાર જાણવા છતાં અસંયમીને આવો વિવેક હોતો જ નથી. જે અહિંસક રહેવા માગે છે તેને જ આ વિવેક હોય છે.

[૮] ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૭ જીવકાય (૭ પ્રકારના જીવો)ની હિંસાથી કર્મબંધન થાય છે તે જાણવા છતાં જેઓ આવા આચારમાં રમતા નથી અને આરંભાદિ (હિંસક) કાર્યોમાં આસક્ત હોવા છતાં 'અમો સંયમી છીએ' એમ બોલે છે તથા સ્વચ્છંદાચારી થઈ આરંભમાં લીન થઈ રહે છે તેઓ આઠે કર્મોનાં બંધન બાંધે છે.

નોંધઃ—આસક્તિ આઠે પ્રકારનાં કર્મબંધનનું મુખ્ય કારણ છે.

[૯] માટે સંયમધનવાળા સાધકે સાવધાન અને સમજવાન થઈને આવા ન કરવા યોગ્ય પાપકર્મને આચરવું નહિ.

[૧૦] એમ જાણી બુદ્ધિમાન પુરુષે ૭ કાયના જીવોની હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને કરનારને અનુમોદન પણ આપવું નહિ, આવા આરંભમાં જેને સંપૂર્ણ વિવેક હોય તે જ આરંભત્યાગી મુનિ કહેવાય છે.

ઉપસંહાર

જીવનું અસ્તિત્વ, કર્મબંધન અને મુક્તિ ઈત્યાદિ તત્ત્વો બતાવી તથા જીવનવિકાસ સારુ વિચાર, વિવેક અને સંયમ એ ત્રણ અંગોનું વર્ણન આપી આ અધ્યયનમાં ભાવહિંસાથી છૂટવાના સફળ અને સરળ ઉપાયોનું નિદર્શન કર્યું છે. કારણ કે, અહિંસા એ જ એક પ્રકારનો સંયમ છે. અથવા બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે અહિંસા માત્ર સંયમથી જ સાધ્ય છે. કોઈને પ્રત્યક્ષ મારવું એ દ્રવ્યહિંસા છે અને અવિવેક, માનસિક દુષ્ટતા, વૈરવૃત્તિ, ઈર્ષ્યા વગેરેને આશ્રય આપવો તે ભાવહિંસા છે. ભાવહિંસા દ્રવ્યહિંસામાં પરિણમે છે, અને એમ આત્મપતન થાય છે.

કારણ કે જીવમાત્ર પોતારૂપ છે, તેથી બીજાને હણવાથી પોતે જ હણાય છે. વાસનામાં બંધ છે અને વિરતિમાં મુક્તિ છે. તે ભાવના આપી, નાનાંમોટાં સર્વાં પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય છે માટે સૌ તરફ અનુકંપા રાખો; પ્રેમની પરખો બાંધો; વિવેકથી જીવો અને વિકાસપંથમાં આગળ ધપો.

એમ ભગવાન મહાવીરનો વિશ્વબંધુત્વનો સંદેશ આપતા શ્રી સુધર્મસ્વામી જંબૂસ્વામીને ઉદ્દેશીને અધ્યયનને અંતે બોલ્યા.

એ પ્રમાણે શસ્ત્રપરિજ્ઞા નામનું પ્રથમ અધ્યયન પૂર્ણ થયું.

લોકવિજય

૨

પ્રથમ અધ્યયનમાં મોક્ષમાર્ગના મૂળસાધન–અહિંસા-નું સૂક્ષ્મ વર્ણન થયું. હવે બીજું અધ્યયન લોકવિજયનું આવે છે.

લોક એટલે સંસાર પતિપત્નીનો સંબંધ. માબાપ અને બાળકનો સંબંધ; મિત્ર, સંપત્તિ, વૈભવ ઈત્યાદિનો સંસર્ગ એ બાહ્ય સંસાર; અને તેના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા અહંતા, મમતા, આસક્તિ, વિકાર, સ્નેહ, વૈર એ બધા ભાવોની આત્મા પર અસર થાય તે આભ્યંતર અથવા ભાવસંસાર. ભાવસંસાર દ્રવ્યસંસારના હેતુભૂત છે, જો કે રાગાદિ રિપુઓ પર વિજય મેળવવો તે જ સાચો લોકવિજય છે. પરંતુ દ્રવ્ય-સંસાર (બાહ્યસંસાર)ની નિવૃત્તિ એ પણ એક સાધન છે, અને તે સાધનાની ભાવના પણ ભાવકષાયોના મંદપણાને લઈને જ ઉદ્ભવે છે. તેમ ધારી આ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સ્વજનસુતાદિના સંબંધનો વિવેક સમજાવે છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

સંબંધ મીમાંસા

ૠણાનુબંધથી સંબંધો યોજાય છે. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોથી આવેલા જીવો પરસ્પરના સમાન તત્ત્વને લીધે માતા, પિતા,

પત્ની, ભગિની, પુત્રરૂપે જોડાય છે. આવા સંબંધો જો કેવળ કર્તવ્યસંબંધરૂપે રહે તો તેમાં વિકાસને સ્થાન છે જ. પણ માયાજાળમાં ફસેલા જીવો ઋણાનુબંધને નામે પ્રાયઃ મોહસંબંધ જ પોષતા હોય છે. મોહસંબંધ અને કર્તવ્ય-સંબંધ છેક જ ભિન્નભિન્ન છે, એની દિશાઓ પણ જુદી જુદી છે

કર્તવ્યસંબંધમાં ઋણ પૂરું થયે નિકટ સંબંધીનું શરીર છૂટે કે સંધાય તોય ખેદ, શોક કે હર્ષ જેવું કશું બનતું નથી; પણ મોહસબંધમાં ઈષ્ટના સંયોગથી ને અનિષ્ટના વિયોગથી ખેદ, શોક અને પરિતાપ કે હર્ષની અસર થાય છે. કર્તવ્યસંબંધ બદલો ઇચ્છતો જ નથી; મોહસબંધમાં બંધન છે જ. માટે મોહ સંબંધ છોડીને કર્તવ્યસંબંધને સમજી, એ ઋણ ચુકવવાની તૈયારી કરી, સંબંધ માત્રથી પર થવાનો આદર્શ રજૂ કરતા—

ગુરુદેવ બોલ્યા :—

[૧] હે પ્રિય જંબૂ! જે શબ્દાદિ વિષયો (કામગુણો) છે, તે સંસારના મૂળભૂત છે; અને જે સંસારનું મૂળ (હેતુ) છે, તે વિષયો છે. આથી જે વિષયાર્થી હોય છે, તે પ્રમાદી બની અતિ પરિતાપથી પરિતપ્ત રહ્યા જ કરે છે.

નોંધ:—વિષયો, જે પરંપરાથી સંસારનું મૂળ થાય છે તે ક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ—શબ્દાદિ વિષયોથી કામેચ્છા—વાસનાને વેગ મળે છે. વાસનાથી ચિત્તનો વિકાર થાય છે. વિકૃત ચિત્તવાળો જીવાત્મા વિષયોપભોગમાં વાસ્તવિક આનંદ ન હોવા છતાં ચૈતન્યરસ-આનંદ-ની પ્રાપ્તિ અનુભવવાને આતુર બને છે. આ આતુરતા, આ મુગ્ધતા, આ આસક્તિ, આ મોહાદિ સ્થિતિ તે જ સંસારનું મૂળ. આ રીતે વિષયો ક્રમશઃ સંસારના મૂળ [illegible] રહે છે.

[૨] વળી હે જંબૂ! [illegible] મારો બા[illegible] બહેન, મારી સ્ત્રી, મારા [illegible] મારી પુત્રી.

મારાં સંબંધી, મારાં ગાયીતા, મારાં (વિવિધ પ્રકારનાં વાગી, શયનાદિ) સાધનો મારી દોલત, મારું ખાનપાન અને મારાં એવા એવા અનેક પદાર્થોની વળગણીમાં ફસાયેલા લોકો જીવનના સુધી ગાફેલ બની આસકિતથી જ કર્મબંધન કરતા રહે છે.

નોંધઃ—વળગણી એટલે આસક્તિ. જ્યાં સુધી આસક્તિના સંસ્કારો છે, ત્યાં સુધી સંબંધો મોહસંબંધ બને છે; કર્તવ્યસંબંધ નથી. મોહ અને મમતાનો વેગ નરમ પડ્યા પછી જ મોહસંબંધ છૂટી છે. એક જ કર્મ—જે મમત્વભાવથી કરાયેલું હોય છે અને નિર્મમ કરાયેલું હોય છે તેમાં ઘણું જ અંતર છે. આસક્તિથી જે કર્મબંધન છે, તે નિરાસક્તિથી થતું નથી.

[૨] આસકિતથી સાધનો અને સંપત્તિ માટે રાત્રિદિ ચિંતા કરતા; કાળઅકાળની કશી પરવા કર્યા વિના રાગસંબંધ અને ધનાદિમાં અતિલુબ્ધ બની, વિષય સામે જ ચિત્ત રાખી નિર્ભયપણે વિશ્વમાંથી લૂંટફાટ મચાવવા મંડી પડે છે અને અને પ્રકારે વારંવાર હિંસા કરી નાખે છે.

નોંધઃ—આસક્તિ એ પરિગ્રહ વધારવાના હેતુરૂપ છે, અને પરિગ્રહવૃત્તિ જેમજેમ વધે તેમતેમ પ્રેમ, મૈત્રી, મધ્યસ્થતા વગેરે ઉચ્ચ ગુણે વિનાશ પામે અને સ્વાર્થ, પ્રપંચ, ઠગાઈ વગેરે દોષોનો જન્મ થતો જાય. આ દોષોથી પ્રથમ માનસિક, પછી વાચિક અને કાયિક હિંસા થવાનો પણ સંભવ રહે. આથી જેને સાચા અહિંસક બનવાની ઇચ્છા હોય તેણે સૌથી પ્રથમ આસક્તિનું દ્વાર ધીમેધીમે બંધ કરતાં શીખવું જોઈએ. પરિગ્રહી કદાચ કાયાથી અહિંસક હોઇ શકે કે રહી શકે, પરંતુ તેના હૃદયમંદિરમાં માનસિક હિંસાની વૃત્તિનો બગાડ તો અવશ્ય હોય જ.

[૩] ગુરુદેવ ! આસકિત કેમ ઘટે ?

અહો જંબૂ! એનો પ્રથમ ઉપાય વિચાર અને બીજો ઉપાય સંયમ છે. જો; પ્રથમ તો આ સંસારમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય પણ ઘણું ટૂંકું છે. વળી તે દરમ્યાન જરાઅવસ્થા આવતાં કાન, નાક, જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું જ્ઞાન ઘટતું જાય છે. આવી એકાએક

જરાવસ્થા જોઈને તે વખતે તે પ્રાણી દિંગ્મૂઢ બની જાય છે. (કશું સૂઝતું નથી, એ વાતને ખૂબખૂબ વિચાર.)

નોંધ:—યૌવન અતિ ચંચલ છે. થોડા જ દિવસો પહેલાં જેના અંગમાં યુવાનીની મસ્તી અને આંખમાં યુવાનીનું નૂર હોય તે દહાડા જતાં ફીક્કા, દીન અને ક્ષીણ બની જાય છે. યુવાન વય જ ચૈતન્યવિકાસ સાધવાની સાધનાનું વય છે. તે ગયા પછી જરાવસ્થામાં શરીર પણ પરવશ સમું બની રહે છે.

(૪) વળી જરાવસ્થાવાળો તે વૃદ્ધ જેની સાથે વસે છે તે જ સંબંધીઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં એને તરછોડે છે, કિંવા તજે છે. અથવા તો, તે પોતે પોતાના કુટુંબીઓની નિંદા કરવા મંડી પડે છે; કિંવા કુટુંબને નિરાધાર બનાવી પરલોકપ્રયાણ કરી જાય છે. સારાંશ કે હે જીવ! તે કુટુંબ તને દુઃખમાંથી બચાવનાર કે આશ્રય આપનાર નથી, અને તું પણ તેમને બચાવવા કે આશ્રય આપવા સમર્થ નથી. વળી વૃદ્ધવયમાં તો આ જીવ હાસ્ય, ક્રીડા, મોજશોખ કે શણગારને લાયક પણ રહેતો નથી.

નોંધ:—અહીં જે સૂત્રમાં જીવ ઉદ્દેશ્યો છે એ જીવને લગતી વાસ્તવિક વિચારણા છે.

(૫) હે જંબૂ! એમ જાણી ધીર અને ધીમાન પુરુષ આ ઉત્તમ અવસર પામીને તુરત જ વિચારમાર્ગની અભિમુખ થઈ સંયમી બને છે, ઘડીભર પણ પ્રમાદ કરતો નથી. કારણ કે જાણે છે કે આ સમય, યૌવન અને વય એ બધું ધસારાબંધ કૂચકદમ કરી જાય છે. (આવી વિચારણાથી આસક્તિ ઘટે છે.)

(૬) પણ જેઓ આવો વિચાર નથી કરતા, તેઓ અસંયમથી જીવવા માટે આતુર બની ગાફેલ થઈ વિશ્વમાં કોઈએ નથી કર્યું તેવું હું કરીશ એમ સર્વથી સરસાઈ મેળવવા માટે કેંક પ્રાણીઓને ભેદે છે. મારે છે, કાપે છે, લૂંટે છે, પ્રાણવિહૂણાં બનાવે છે, તેની લક્ષ્મી ઝૂંટવી લે છે ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે મન, વાણી અને કર્મથી પોતાના પ્રસંગમાં આવતા જીવોને ત્રાસ આપતા રહે છે.

નોંધ:—મોહસંબંધનો વિચાર અને વિરક્તિ નષ્ટ થઈ અસંયમ, કીર્તિ લાલસા અને હિંસાદિ દોષો કેમ સંભવે છે? એનું આમાં ચિત્ર છે.

(૭) હે જંબૂ! (પરંતુ આમ સતત પાલન કરતાં જો ઐહિક અર્થપ્રાપ્તિ ન થાય તો 'સગાંનું હું પોષણ કરીશ' એવાં અહંકારનાં વચનો નિષ્ફળ જાય છે) અને પહેલાં કે પછી તેના કુટુમ્બને જ ઊલટું તેનું પોષણ કરવું પડે છે. અથવા માનો કે કદાચ (અર્થપ્રાપ્તિ દ્વારા) કુટુમ્બીજનનું તે પોષણ કરે તોપણ (તેથી શું!) તેઓ કોઈ તેને બચાવી શકનાર નથી તેમ તે પોતે પણ તેઓને બચાવી શકનાર નથી.

નોંધ.—કુટુંબના મોહને બાંધનારો જીવ મોહસંબંધને કેવી રીતે પોષે છે! એ આમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

(૮) આવી રીતે પરિગ્રહભાવનાવાળા પુરુષો પોતાનું આવું અનર્થજન્ય ધન, આગળ ઉપર પોતાને અને પોતાના કુટુમ્બને કામ લાગશે એમ ધારીને, સંગૃહીત કર્યે જાય છે; પરંતુ અંતે એકદા તેમને પોતાને પણ રોગોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી તેનો ઉપભોગ પોતે સુધ્ધાં લઈ શકતા નથી, તો ભવિષ્યની તો વાત જ શી?

નોંધ:—પુત્ર કે કુટુંબને અર્થે ધન ભેળું કરી આપવામાં જ માત્ર કર્તવ્યધર્મ પૂર્ણ થઈ જતો નથી. આપેલું ધન પણ જો સંસ્કારો ન હોય તો ધૂળમાં મળે છે, અને સંસ્કારો હોય તો નિર્ધનતા હોવા છતાં પ્રફુલ્લ થાય છે. એટલે તે સારુ પરિગ્રહ વધાર્યે જવો એ કેવળ ભ્રમ મૂલક માન્યતા છે.

(૯) આવે સમયે ધન પણ કામ લાગતું નથી. અને જેની સાથે તે વસે છે (જેને માટે અર્થસંગ્રહ કરે છે), તે સગાંઓ જ કંટાળીને પહેલાં કે પછી એને તરછોડી મૂકે છે, અથવા તે પોતે રોગોથી કંટાળીને તેને તજી દે છે. અને કદાચ તેવું ન બને તોપણ હે જીવ! તે બધાં તને અથવા તું પોતે સગાંને કદી બચાવી શકવાને સમર્થ નથી જ, એ વાતને પુનઃપુનઃ ચિંતવ.

(૧૦) વળી પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાનાં સુખ અને દુઃખનાં પોતે જ નિર્માતા અને ભોક્તા છે તેવું જાણીને તથા પોતાની ઉમ્મર

ચાલી જતી જાણીને (ભવિષ્ય પર આધાર ન રાખતાં), અહો પંડિત આત્મન્! તું સ્વયં જ અવસરને ઓળખ.

નોંધઃ—'હું જ કરું છું તો ચાલે છે, નહિ તો આ બધાનું શું થાય!' એ માત્ર મિથ્યાભિમાન છે. અને તે જાતના માનો ઘણીવાર કર્તવ્યધર્મની સીમામાં એક મહારથીને પણ ભુલાવે છે. તેનું મૂળ શોધીને અપ્રમત્ત રીતે શુભ અને શુદ્ધ પ્રયત્ન કરતા રહેવું એ જ પુરુષાર્થનો હેતુ છે.

આવો અવસર, આવી યોગ્યતા, આવાં સાધનો પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જે પદાર્થથી આજે દુઃખનું વેદન થાય છે, તે જ પદાર્થથી ભવિષ્યમાં સુખનું વેદન થવાનું છે. સત્પુરુષાર્થ કરો.

(૧૧) અહો સાધક! જ્યાં લગી કાન, આંખ, નાક અને કાયાની વિજ્ઞાનશક્તિ મંદ પડી નથી ત્યાં લગી જ આત્માર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય અને કાર્યકારી છે. (આ વાતને વિચારો અને તમારા આત્માને દૃઢપણે સમજાવો.)

ઉપસંહાર

સ્વજન, ધનાદિના સંબંધ નાશવંત છે, નાશવંતની આસક્તિમાં શાશ્વત સુખ નથી. શાશ્વત સુખ એ સૌ કોઈનું ધ્યેય છે. તેમાં ઉપલબ્ધ નથી થતું. તેથી જ અશાંતિનો અનુભવ થાય છે. સંબંધની આસક્તિથી મમત્વ થાય છે, અને એ મમત્વથી અહંકારની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે સંબંધીની આસક્તિથી અળગા રહેવું અને નિરાસક્તભાવે સત્કર્મ કરતા રહેવું એ જ સમુચિત છે.

એમ કહું છું.

લોકવિજય અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

સંયમની શુદ્ધતા

સંયમની ભાવના તરફ અભિરુચિ થયા પછી કે સંયમની સાધનામાં ગયા પછી સંયમપ્રત્યે કદાચ અરતિ-અપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તો શું કરવું ? તે બતાવતા શ્રી સુધર્મસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:—

(૧) અહો જંબૂ! બુદ્ધિમાન સાધકને ત્યાગમાર્ગમાં કદાચ કોઈ સારાંમાઠાં નિમિત્તથી અરુચિ ઉત્પન્ન થાય તો તે તેને દૂર રાખે. તેમ કરવાથી કર્મબંધનથી ઘણા જ અલ્પકાળમાં મુક્ત થવાય છે.

નોંધઃ—સાધનાનો માર્ગ કપરો છે. ઘડીમાં પ્રલોભન, ઘડીમાં વિપત્તિ એવાંએવાં અનેક પતનનાં નિમિત્તો ખડાં થાય છે, ઘડીમાં પ્રશંસા તો ઘડીમાં નિંદા, એવાં અનેક કારણો ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યાં નટની જેમ એક લક્ષ્ય પર સમભાવ રાખી જે સાધક જીવન નિર્વહે છે તે તરજ પાર ઉતરે છે. પરંતુ જે નિમિત્ત કારણોની આંટીમાં સપડાય છે તેની ગૂંચવણનો પાર રહેતો નથી.

(૨) કેટલાક અજ્ઞાની મૂઢ જીવો પરિષહ કે ઉપસર્ગ આવતાં વીતરાગદેવની આજ્ઞાથી ઊલટું વર્તીને સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

(૩) અમો અપરિગ્રહી રહી શકીશું એમ બોલી કેટલાક દીક્ષિત થવા છતાં વીતરાગની આજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થઈ, મુનિવેશને લજાવીને, કામભોગોનું સેવન કરતા રહે છે. તથા (તે મેળવવાના ઉપાયોમાં રચ્યાપચ્યા

રહી) મોહમાં વારંવાર ખૂંચ્યા રહે છે. તેઓ નથી આ પાર કે નથી ગેલે પાર.

નોંધઃ—મુનિવેશ હોવાથી તે ગૃહસ્થી નથી, અને મુનિપદની જવાબદારી પ્રમાણે ન વર્તતા હોવાથી તે મુનિ પણ નથી.

(૪) ખરેખર તે જ વિમુક્ત પુરુષો છે કે જેઓ સંયમનું સદા પાલન કરે છે. વળી જેઓ નિર્લોભથી લોભને જીતી પ્રાપ્ત થતા કામભોગોને પણ વાંછતા નથી, અને પ્રથમથી જ લોભને નિર્મૂળ જેવો કરીને પછી જ ત્યાગી બને છે, તેવા પુરુષો કર્મરહિત બની સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થાય છે. આવું વિચારીને જે લોભને ચાહતા નથી, તે જ ખરેખર અણગાર કહેવાય છે.

નોંધઃ—લોભ એ સર્વ દોષોનું મૂળ છે. તે તરફની આસક્તિ ઘટે ત્યારે જ સાધુતા આવે. આવી શુદ્ધ સાધુતા જ વિકાસને સાધ્ય કરાવી આત્મસાક્ષાત્કાર અને વિશ્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે. એ દૃષ્ટિએ અહીં લોભનું સ્થાન પ્રથમ આપ્યું છે.

(૫) અજ્ઞાની જીવો કાળ કે અકાળની કશી દરકાર રાખ્યા વિના, વિત્ત અને વનિતામાં ગાઢ આસક્તિ રાખી રાતદિવસ (ચિંતાની ભઠ્ઠીમાં) સળગ્યા કરે છે અને વગર વિચારે વારંવાર હિંસકવૃત્તિથી અનેક દુષ્કર્મો કરી નાખે છે.

નોંધઃ—આસક્તિ અને મધ્યસ્થતા બન્ને વિરોધી વસ્તુ છે. આત્માના સહજ ગુણનો આસક્તિથી લોપ થાય છે; અને સમજ, કાર્યદક્ષતા તથા એવા અનેક ગુણોને ધારણ કરનારો સાધક પણ અક્ષમ્ય એવી ઘણી ભૂલો કરી બેસે છે. આથી આસક્તિને દૂર કરવી એ સાધનાનું મુખ્ય અંગ હોવું ઘટે.

(૬) એવી સ્ખલનાનાં મુખ્ય કારણો કયા છે તે બતાવતાં ગુરુદેવ કહે છે કે, અહો જંબૂ! આત્મબળ, જ્ઞાતિબળ, સ્વજનબળ, મિત્રબળ, પ્રેત્યબળ, દેવબળ, રાજબળ, ચોરબળ, અતિથિબળ, કૃપણબળ તથા શ્રમણબળ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં બળોની પ્રાપ્તિને માટે હિંસાદિ કાર્યમાં પ્રવર્તે છે. ઘણીવાર આ કાર્યથી પાપનો ક્ષય થશે અથવા

પરલોકમાં સુખ મળશે એવી વાસનાથી પણ ઘણા અજ્ઞાની જનો આવાં આરંભનાં કાર્યો કરે છે.

નોંધ:—અહીં આત્મબળ એટલે શરીરબળ અને પ્રેત્યબળ એટલે ભવાંતર જતાં થતું બળ લેવાનું છે.

(૭) માટે બુદ્ધિમાન સાધકે એવાં કાર્યો માટે પોતે જાતે હિંસા ન કરવી, અન્ય દ્વારા પણ ન કરાવવી, અને હિંસા કરનારને અનુમોદન પણ ન આપવું.

(૮) આ માર્ગ આર્યો (વીતરાગ દેવો) એ બતાવ્યો છે; માટે ચતુર પુરુષોએ પોતાનો આત્મા ઉપરની વૃત્તિથી ન લેપાય તેમ આ માર્ગમાં વર્તવું જોઇએ.

ઉપસંહાર

આત્મસાક્ષાત્કાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી વૃત્તિના પૂર્વઅધ્યાસોને લઇને તે સાધકને ડગુમગુ સ્થિતિ થવાનો ભય રહે છે. આવે સમયે જે પુરુષોએ એ પરમરસ ચાખ્યો છે તેમનાં વચનો પરની અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને તેવા સત્પુરુષોની આજ્ઞાની આરાધના એ જ અપૂર્વ અવલંબન છે.

એમ કહું છું.

લોકવિજય અધ્યયનનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

તૃતીય ઉદ્દેશક

માનત્યાગ અને ભોગવિરક્તિ

સંયમમાં અરતિ થવાનું કારણ અજ્ઞાન, લોભ અને કામ છે. તેનું વર્ણન બીજા ઉદ્દેશકમાં આપી સૂત્રકાર હવે લોભથી બીજા અંકના માનકષાય (અહંકાર) તથા ભોગ-ત્યાગ વિષે કહેવા માગે છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:-

(૧) હે જંબુ ! આ જીવાત્મા ભૂતકાળમાં ઘણીવાર ઉચ્ચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને અનેકવાર નીચ ગોત્રમાંયે ઉત્પન્ન થયો છે. એમાં કશીયે ન્યૂનતા કે અધિકતા નથી (કારણ કે બન્ને સ્થિતિમાં કર્મવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલો તો છે જ.), એમ જાણીને જરાયે અહંકાર કે દીનતા ન કરવી; અને કોઈ પણ મદના સ્થાકની વાંછના પણ ન કરવી. જે જેનો મદ કરે છે તે તે જ સ્થિતિમાં જઈ હીનતા પામે છે. આવું સમજતાં કયો વિદ્વાન પોતાના ગોત્રનો ગર્વ કરશે ? અથવા કઈ વસ્તુમાં આસક્તિ ધરશે ?

નોંધ:— ગોત્રનો અર્થ કુળ થાય છે, તેમ ગતિ પણ થાય છે. ઉચ્ચ કે નીચ કુળમાં જન્મવું કે ઊંચીનીચી ગતિમાં જવું તે ભવભ્રમણની દૃષ્ટિએ સમાન છે. ખરી રીતે તો જીવ માત્ર સમાન જ છે. કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી. જે ઉચ્ચતાનું અભિમાન કરે છે, તેનો આત્મા અભડાય છે; અને પોતાની નીચી સ્થિતિ માની પામરતા ધરે છે, તે પણ પોતાની મેળે દુ:ખિત થાય છે.

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

ભોગોથી દુઃખ શા માટે ?

કામભોગોથી આસક્તિ, આસક્તિથી કર્મબંધ, કર્મબંધથી આધ્યાત્મિક મૃત્યુ, આધ્યાત્મિક મૃત્યુથી દુર્ગતિ અને દુર્ગતિથી દુઃખ; આ રીતે કામભોગ એ દુઃખનું મૂળ છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:-

[૧] હે જંબૂ ! કામભોગોની આસક્તિથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

નોંધ:—વિષયો તરફની ગાઢ આસક્તિને કારણે ચિત્તતાપ સતત રહ્યા કરે છે. ચિત્તગ્લાનિને લીધે સ્થાનાસ્થાન કે નીતિઅનીતિનો ખ્યાલ કર્યા વગર એ જીવ વિષયો મેળવવા અર્થે ગાવાં મારવાં મંડી પડે છે. એવા કુપ્રયત્ન, કુસંગ તથા ચિત્તગ્લાનિને પરિણામે શારીરિક રોગો પણ અવશ્ય જન્મે છે; અને એ રીતે **ભોગે 'રોગભય'** સૂત્ર સાર્થક થાય છે.

[૨] એવે વખતે જેની સાથે તે વસે છે તે સ્નેહીઓ જ તેને અવગણે છે. અથવા (સેવાશુશ્રૂષા ન થતાં) તે (રોગિષ્ઠ) તેમને અવગણે છે.

નોંધ:—એવા જીવનની ખોટી પ્રવૃત્તિથી કે રોગથી સ્નેહીઓનો સ્નેહ સુકાઈ જાય છે. અથવા તો એના પ્રત્યે અણગમો જાગે છે.

[૩] વળી કદાચ સ્નેહીઓ સ્નેહાધીન રહે તો પણ તેઓ તેને રક્ષણ કે શરણ આપી શકનાર નથી. અને તે જ રીતે તે પોતે પણ

મને રક્ષણ કે શરણ આપી શકવા માટે સમર્થ નથી. પોતપોતાનાં સુખદુઃખો સૌ જીવોને પોતપોતાને જુદાંજુદાં ભોગવવાં પડે છે.

નોંધઃ—અહીં આસક્તિજન્ય પરિણામને અનુલક્ષીને કહ્યું છે.

[૪] આ સંસારમાં કેટલાએક જીવો એવી પ્રકૃતિના હોય છે કે જેમને (મૃત્યુના કિનારા સુધી સતત) ભોગની જ વાંચ્છા રહ્યા કરે છે. તેમને થોડીઘણી જે કાંઈ ધનપ્રાપ્તિ કે ભોગપ્રાપ્તિ થઈ છે તે ભોગવવા માટે તેમાં તે મન, વાણી અને કાયાથી ખૂબ આસક્ત થઈ જાય છે.

નોંધઃ—ભોગની તીવ્ર આસક્તિ પ્રાપ્ત પદાર્થોનો સંતોષપૂર્વક ઉપયોગ કરવા દેતી નથી, પણ સંગ્રહવૃત્તિને જ વધુને વધુ પોષે છે.

[૫] અને એ ધન ભવિષ્યમાં કામ લાગશે તેમ માની તેનું રક્ષણ કરવા માટે બીજાં ઘણાં સાધનો રોકે છે. છતાં તેનું એકઠું કરેલું ધન કોઈને કોઈ રીતે નાશ પામે જ છે. કાંતો તે ધન તેના ભાયાતો વહેંચી લે છે, અથવા ચોર ચોરી લે છે; કાંતો રાજાઓ જ લૂંટી લે છે અથવા નાશ પામે છે, કિંવા અગ્નિથી બળી જાય છે.

નોંધઃ—સંગ્રહવૃત્તિનું પરિણામ પોતાની હાજરી કે ગેરહાજરીમાં કેવું આવે છે, એનું ચિત્ર અહીં રજૂ કર્યું છે.

[૬] એ રીતે કુટુંબાદિકના અર્થે ક્રૂર કર્મ કરીને એકઠું કરેલું ધન પણ આ રીતે પોતાને બદલે પારકાંને ત્યાં ચાલ્યું જતાં તેને ખૂબ દુઃખ થાય છે, એ દુઃખના ભારથી મૂઢ થઈને તે વારંવાર વિપર્યાસ પામે છે.

નોંધઃ—આ સૂત્ર પોતાના ભવિષ્ય માટે કુટુંબ નિમિત્તે કે બીજા કોઈ નિમિત્તે પણ સંગ્રહવૃત્તિને પોષવાની સખ્ત મના કરે છે.

[૭] માટે હે ધીર પુરુષો ! તમારે વિષયની આશા અને લાલસાઓથી દૂર રહેવું.

નોંધઃ—વિષયોની આશા એટલે આસક્તિ અને લાલસા એટલે પરિ
એ બન્ને ઝેર છે. એ ઝેરના સંસર્ગથી આત્માનું મૃત્યુ થાય છે.

[૮] તમે જાતે જ આશારૂપ શલ્ય અંતઃકરણમાં રાખીને હ
કરીને દુઃખી થાઓ છો.

નોંધઃ—આશાથી ચિત્ત સંતપ્ત રહે છે, એથી તેને શલ્યની ઉ
આપી છે. શલ્ય નાનું હોવાં છતાં હૃદયના કોમળ ભાગમાં ચૂભવાથી ક્ષણે ક્ષ
ચિંતા, ખેદ, દુઃખ વગેરે ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

[૯] પૈસાથી ભોગોપભોગો મળે અને ન પણ મળે.

નોંધઃ—જે જડ સંસ્કૃતિ ધનને ભોગપ્રાપ્તિનું સાધન માને છે
પણ આ સૂત્ર જવાબ આપે છે કે ધન કે પદાર્થો મળ્યા પછી જેના
સંગ્રહવૃત્તિ નથી એ જ એનો ઉપયોગ કરી શકે છે, બીજો નહિ. વળી એ
ભોગોપભોગનાં સાધનો મળે તોય શું ? શરીરસ્થિતિ ખરાબ હોય તો ભોગો
વંચિત જ રહેવું પડે, અથવા તો મેળવેલુંય વેડફાઈ જાય. અને કદાચ ભો
ભોગવવા મળે તોપણ ભોગથી સુખ થાય છે, એ તો માત્ર ભ્રાન્તિ જ
પ્રાપ્ત થયેલા એ ક્ષણિક સુખના ગર્ભમાં અનંતગણું દુઃખ છે તેના અનુભ
ક્યાં દૂર છે !

[૧૦] છતાં જે જીવાત્માઓ મોહની આંધીથી અંધ થયેલા
તે અનુભવ થવા છતાં આવી સીધી અને સરળ વાત સમજી શકતા
નથી એ જ વિશ્વની વિચિત્રતા છે.

[૧૧] ઊલટા, સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થયેલા જનો એમ પણ બોલે છે
કે "સ્ત્રીઓ જ એક સુખ મેળવવાનું સ્થાન છે."

નોંધઃ—જેઓ સ્ત્રીને ભોગ ભોગવવાના પદાર્થરૂપ માને છે, તેઓ ખરેખર
સ્ત્રીજાતિનું અને પોતાના આત્માનું હડહડતું અપમાન કરે છે.

[૧૨] પણ ખરું જોતાં તો આ ભ્રાન્તિમૂલક માન્યતા છે. અને
ખરેખર આવી આસક્તિ તેવા મૂઢ જીવોને દુઃખ, મોહ, મરણ, નરક
અને તિર્યંચગતિના કારણભૂત બને છે.

નોંધઃ—અગિયારમું અને બારમું સૂત્ર સ્ત્રીજાતિનું સન્માન અને પુરુષ-
જાતિની મર્યાદા સૂચવે છે. કોઈ પણ પદાર્થનો આસક્તિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો
તે ભોગ છે. ભોગવૃત્તિ દુઃખ જન્માવે છે, અને આત્માને ડુબાડે છે.

(૧૩) પરંતુ મોહથી મૂઢ થયેલા જીવો પોતાના વાસ્તવિક ધર્મને ...ણી શકતા નથી.

(૧૪) આથી અનંતજ્ઞાની તીર્થંકર દેવે પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે ...ગન અને કામિની (પરિગ્રહ અને અબ્રહ્મચર્ય) એ મહામોહનાં ...નિમિત્તભૂત છે. માટે શાણા સાધકે તેવાં નિમિત્તોમાં ગાફલ બનવું નહિ.

નોંધઃ—તેરમું અને ચૌદમું સૂત્ર પદાર્થોનો ત્યાગ કે વૃત્તિનો સંયમ ...ા અર્થે છે. તે સ્પષ્ટ કરી દે છે, આથી એ સિદ્ધ થયું કે વાસનાનો વેગ ...દીપ્ત થાય તેવાં નિમિત્તોથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તો આવશ્યક જ ...છે. પરંતુ તેટલેથી કંઇ પતી જતું નથી. તે વાસનાનાં મૂળને નાબૂદ કરવા ...માટે પણ સતત માનસિક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ. એટલે કે સાધકે પ્રતિક્ષણે અપ્રમત્ત રીતે જાગ્રત રહેવું જોઇએ.

(૧૫) એ રીતે કુશળ પુરુષે અપ્રમાદથી મોક્ષ અને પ્રમાદથી ...થતા મરણને વિચારીને તથા શરીરને ક્ષણભંગુર જાણીને પ્રમાદ દૂર કરવો.

(૧૬) ભોગોમાં કંઈ તૃપ્તિ નથી માટે એ કશા કામના નથી. ઓ મુનિ! કામભોગેચ્છા મહાભયંકર છે એમ વિચાર.

નોંધઃ—આ પંદરમા અને સોળમા સૂત્રમાં વિષયોના વલણ તરફ વળતા મનને આત્મમગ્ન કરવાનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

(૧૭) વળી સંયમી મુનિએ કોઈ જંતુને પીડા ન આપવી.

નોંધઃ—આ રીતે ભોગવિરક્તિ અને અહિંસા એ સંયમનાં મુખ્ય અંગો બને છે. ગાઢ આસક્તિથી થતી ક્રિયા એ ભોગ છે. અને આત્મોપયોગ ચૂકી વૃત્તિને વહેતી મૂકવી એ હિંસા છે. આ તીવ્ર આસક્તિ અને હિંસાના વલણથી દૂર રહેવું એ જ સંયમ.

(૧૮) જેઓ આવો સંયમ પાળતાં કશો ખેદ નથી પામતા એવા અપ્રમાદી અને પરાક્રમી મુનિ જ વખણાયેલા છે.

નોંધઃ--અહીં સુધી જે સંયમની વ્યાખ્યા આંકી તે સંયમમાં અખંડ જાગૃત અને સત્પુરૂષાર્થી રહેવું એ આદર્શ મુનિત્વની મર્યાદા છે.

(૧૯)એવો મુનિ સાધક પોતાનાં સંયમનિર્વાહનાં સાધનો ગૃહસ્થો પાસેથી નિર્દોષ રીતે મેળવે. કદાચ કોઈ આપે ન આપે તો તેના તરફ

કોપ ન કરે. થોડું મળ્યાથી તેની નિંદા ન કરે અને નકાર કરે તો ત્યાંથી તુરત જ પાછો વળે. અને આપે તોપણ તુરત જ પોતાને સ્થાને પાછો વળે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં સંયમાર્થે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં દોષ નથી એમ સૂચવી ભોગ અને ઉપયોગનો ભેદ બતાવ્યો છે. છતાં સંયમીને સાધનો મળે કે ન મળે; તોય રાગ કે દ્વેષ ન થાય અને સમતા રહે એ એના સંયમની કસોટી છે. બીજી પ્રજાની ફરજ છે કે સંયમીને ઉપયોગી સાધનો પૂરાં પાડવાં, પણ પ્રજા એ ફરજ ચૂકે, તોય સાચો સંયમી એનું દુઃખ મનમાં ન લાવે તેમજ સંયમનાં સાધનો મેળવવા માટે ગૃહસ્થના અતિ સંસર્ગમાં ન આવે,

(૨૦) મુનિરાજ આવું મુનિત્વ પાળે.

ઉપસંહાર

ભોગ અને ઉપયોગ બન્ને ભિન્ન વસ્તુ છે. એક આસક્તિ વધારે છે, બીજું આસક્તિ ઘટાડી સંયમના દાન કરે છે. એકમાં સ્વચ્છંદ છે. બીજામાં વિવેક છે. એથી જ ભોગો દુઃખજનક બને છે ને સંયમ સુખપ્રેરક બને છે.

એમ કહું છું.

લોકવિજય અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

પંચમ ઉદ્દેશક

ભિક્ષા કેવી મેળવવી ?

આહારની પણ વૃત્તિ પર અસર થાય છે. તેથી નિર્દોષ વૃત્તિ રાખવા માટે સાધકને ખોરાકની પણ શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો વિવેક કરવાની ખૂબઆવશ્યકતા છે. અહીં શ્રમણ સાધકે કેવી રીતે ભિક્ષા અને ઉપકરણો [સંયમ પાલનનાં સાધનો] મેળવવાં તે સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ-

(૧) જંબૂ! લોકો પોતાને માટે તથા પોતાના પુત્ર, પુત્રી, વહુઓ, નાતજાત, ધાયમાતા, રાજા, દાસ, દાસી, નોકરચાકર, પરોણા કે સગાંસંબંધીઓ માટે ખાવાપીવા સારુ પ્રભાત કે સાયંકાળે જુદાજુદા પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી આરંભો કરે છે અને ઘણુંઘણું સંઘરી પણ રાખે છે.

નોંધઃ—સંગ્રહમાં ધનાદિ અને ખાદ્ય પદાર્થો બન્નેનો સમાવેશ છે. ખાદ્ય પદાર્થોમાં ખરાબ થવાનો—સદોષ થવાનો ભય છે, અને ધનાદિ સંગ્રહ એ પરિગ્રહનું કારણ છે. આથી ઉપર એમ કહ્યું કે જગતના લોકો ખાવાપીવા કે ભોગવવા માટે આરંભ અને પરિગ્રહ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓથી જકડાયેલા રહે છે. ગૃહસ્થોની સંગ્રહવૃત્તિનો મુનિને ચેપ ન લાગે, તેવી જાગૃત અવસ્થા રાખવા માટે ઉપરનું સૂચન છે.

..ડસા જાગી ઊઠે છે. આવે પ્રસંગે તેને પોતાને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે ..આ શું ? પરંતુ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. એમ થવું એ મમત્વ-બુદ્ધિનું પરિણામ છે. જ્યાં સુધી વૈરાગ્યના પ્રબળ વેગનું આચ્છાદન હતું ..ત્યાં સુધી તે મમત્વબુદ્ધિનો પ્રકાશ પદાર્થ પર પડતો નહોતો. અને તેથી ..પદાર્થ મળે તે વૃત્તિ મનને પ્રેરી શકતી નહોતી, પણ તે વૈરાગ્યનું આવિષ્કરણ ..જાય તો તે જરાયે અસ્વાભાવિક નથી.

વૈરાગ્ય એ જિજ્ઞાસાનું સૌથી પ્રથમ ચિહ્ન છે. તે પ્રગટયા પછી જે ..સાધક પૂર્ણતા ન માની લેતાં મમત્વબુદ્ધિના સ્વરૂપને સમજી તેના પર કાબૂ ..મેળવવાનો પુરુષાર્થ આદરે છે તે શીઘ્ર આગળ ધપે છે, આ સ્થળે સંસારનો ..સર્વસામાન્ય પ્રવાહ જે તરફ ઢળી રહ્યો છે અને જેણે રૂઢિનું પણ ..સ્વરૂપ લીધું હોય છે તેના તરફ પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાનો પંથ કાપવો ..તે જ સાધક માટે ઇષ્ટ અને આચરણીય છે.

લોકસંજ્ઞામાં ખ્યાતિ, મોહ, અહંકાર, વાસના વગેરેનો સમાવેશ થાય ..છે. ધર્માદિના ઉત્તમ ધર્મકાર્યો પણ આવી વૃત્તિના ધ્યેયથી નિષ્ફળ ..થાય છે. અને વિકાસના માર્ગે આગળ ધપેલા સાધકનું પણ આવી લોકસંજ્ઞાના ..અંધાનુકરણથી પતન થતાં વાર લાગતી નથી.

(૬) હે જંબૂ! સંસાર તરફની વૃત્તિના ગાઢ કે આછા સંસ્કારો ..પ્રત્યેક સાધકમાં હોય છે. તેથી તેવા કોઈ મોહક વસ્તુના નિમિત્ત-..દ્વારા તે તાજા થતા સાધનાના માર્ગમાં અરતિ (કંટાળો) ઉત્પન્ન થાય ..છે તોપણ તે કંટાળાને વીર સાધક પોતાના મન પર લાવતો નથી ..તેમજ પ્રલોભન ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો પર આસક્તિ પણ ધરતો ..નથી પરંતુ તેવા પ્રસંગે તે સાવધાન અને સ્વસ્થ થઈ સમતાયોગનો ..સાધક (બધી વસ્તુ પ્રત્યે તટસ્થ વૃત્તિવાળો) બની કોઈ પણ પદાર્થ ..પર રાગવૃત્તિને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી.

નોંધ:—જેવો વૃત્તિનો વેગ નીચેની બાજુ પર ઢળવા માંડયો કે તુરત જ ..સાધકે સાવધાન થઈ સમભાવી બનવું જોઈએ. તેવી ડામાડોળ સ્થિતિમાં જો ..તે કોઈ એક બાજુ તરફ ઢળી જાય તો કાબૂ ગુમાવી બેસતાં વાર લાગતી નથી, ..અને એકવાર પણ જો અંતઃકરણ વૃત્તિને અધીન થઈ ગયું તો પછી તેને

[૧૪] જે પરમાર્ગદર્શી છે તે મોક્ષના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય રમતો નથી, અને જે મોક્ષમાર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય રમતો નથી તે જ પરમાર્ગદર્શી છે.

નોંધઃ—જેની દૃષ્ટિનું વિષ દૂર થવાથી અમૃતનો ઉદ્ગમ થયો છે, તેને પોતામાંથી જ આનંદ મળે છે. આથી તેનું લક્ષ્ય તે સિવાય ક્યાંય કરતું જ નથી, અને જેનું લક્ષ્ય તે માર્ગમાં જ જોડાઇ ગયું છે તે જ ર પરમાર્ગદર્શી છે.

ઉપદેશકોને જ્ઞાતવ્ય વાતો

[૧૫] સાચો ઉપદેશક સાધક જેવો ઉપદેશ કુલ, રૂપ અ ધન અધિકતાવાળાને આપે છે તેવો ઉપદેશ એક સામાન્ય (રંક મનુષ્યને પણ આપે છે.

નોંધઃ—શ્રીમંત, રાજા, દલિત, ગરીબ, પતિત વગેરે સૌ પર સાચે ઉપદેશક સમભાવી હોય છે. તેની દૃષ્ટિમાં આ ઉચ્ચ, આ નીચ, આ અધિક આ અલ્પ કે આ પતિત એવી લેશમાત્ર ભેદબુદ્ધિ હોતી નથી તેમ સમજવું છે. કારણ કે સર્વ પર એકસરખો સમભાવ એ જ મુનિનું લક્ષણ છે.

કોઈ આનો અર્થ એવો ન કરે કે સૌને એક જાતનો ઉપદેશ જ આપવો; કારણ કે તેમ કરવાથી તેનું પરિણામ અનિષ્ટ આવે. ત્યાં જેની જેવી યોગ્યતા અને ભૂમિકા હોય તે જ પ્રમાણે કહેલું જોઇએ. એમ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કેઃ—

[૧૬] અહો જંબૂ! (ઉપદેશકે શ્રોતાજનનો અભિપ્રાય, ધર્મ, વિચાર વગેરે જાણીને પછી જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ. અન્યથા અજાણપણાથી તેની યોગ્યતાથી વિરુદ્ધ કહેવાઈ જાય તો) તે કદાચ કોપાયમાન થાય, અથવા હણવા પણ ઊઠે, માટે ઉપદેશ આપવાની રીતિ જાણ્યા સિવાય ઉપદેશ આપવામાં પણ કલ્યાણ નથી.

[૧૭] અહો જંબૂ! "શ્રોતા કઈ જાતનો છે? કયા મત, પંથ કે ધર્મને માને છે? કયા દેવને નમે છે?" (ઇત્યાદિ બાબતો

જનતાને ઉપદેશ આપવો.) એવી રીતે સદ્ઉપદેશ આપીને સંસારના પાર, અથવા કે તિર્યગ્ માર્ગમાં (સંસારનાં બંધનોથી) બંધાયેલા જીવોને જે પરાક્રમી પુરુષો છોડાવી શકે છે, તે આલોકમાં વખણાયા છે.

નોંધઃ—જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ તથા સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રનો જાણનાર હોય તેવો દીર્ઘદૃષ્ટિ, સમદર્શી અને જ્ઞાની પુરુષ જ ઉપદેશક થવાને યોગ્ય છે.

આમાં બતાવેલા ધર્મ, મત, પંથ અને દેશનો અર્થ એમ દેખાય છે કે અનુક્રમે શ્રોતાનું સાધ્ય, તેની માન્યતા, સાધ્યને પહોંચવાનો માર્ગ અને એની પૂર્વાશ્રમ વસ્તુ શી છે તે સમજીને, તેનું ધ્યેય જાણીને, તેના યોગ્ય વિકાસ માટે માનસશાસ્ત્રથી અવલોકીને, તેની શક્તિ અનુસાર ઉપદેશ આપ્યા તે યોગ્ય ગણાય, જો એ ઉપદેશથી સાધકનું હિત ન સધાયું હોય, એનો વિકાસ ન થયો હોય, તો ઉપદેશકે માનવું પડે કે ઉપદેશમાં ક્યાંક ભૂલ છે, અને એમ જાણી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અનુસાર એ ક્રિયાની રીત ભાત રાખવી જોઈએ.

[૧૮] આવા સત્પુરુષો હંમેશાં પોતાના જીવનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને વણીને હિંસાથી (દૂષિત જીવનથી) લેપાતા નથી.

નોંધઃ—વિવેક અને સદ્વર્તન એ બન્નેનું સહકારીપણું દૂષણથી બચાવે છે.

[૧૯] જે પુરુષ કર્મને દૂર કરવામાં નિપુણ છે અને બંધ તથા મોક્ષના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે તે જ ખરેખરો પંડિત જાણવો.

નોંધઃ—જે જ્ઞાન બંધનથી મુક્ત કરવામાં સહાયક થતું નથી, તે સાચું જ્ઞાન નથી. અને તેવા પંડિતો પોથા પંડિત તરીકે ગણાય છે. એ સ્વ કે પર એકેયનું ભલું કરી શકતા નથી.

[૨૦] જેઓએ બંધ તથા મોક્ષના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણ્યું છે, અને જે (ઘાતિ) કર્મને કાપવામાં સફળ થયા છે, તે કુશળ પુરુષો (કેવળી ભગવાનો)ને તો પછી બંધન અને મુક્તિ જેવો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. (કારણ કે તેઓએ પોતાની સાધના પૂર્ણ કરી લીધી છે.)

શીતોષ્ણીય

૩

શીત અને ઉષ્ણ એ બન્ને શબ્દો મળીને શીતોષ્ણ એવો સમાસ થાય છે તે સંબંધી વિગત આમાં હોવાથી આ અધ્યયનનું નામ શીતોષ્ણીય પડ્યું છે.

શીત અને ઉષ્ણ એ બન્ને ભિન્ન અને પરસ્પરવિરોધી ગુણો દેખાય છે. પરંતુ તે બન્નેને વેદનારું મન તો એક જ છે. જે તત્ત્વ ઠંડીનો અનુભવ કરાવે છે, તે જ તત્ત્વ ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવે છે.

જે વસ્તુ સુખને જન્માવે છે, તે જ વસ્તુમાંથી દુઃખ પણ જન્મી શકે છે. આ અનુભવ જીવમાત્રને સ્વભાવિક થાય છે. પરંતુ શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ, એ બન્નેથી પર એવી કોઈ સહજ સ્થિતિ પણ કોઈ વાર ચિત્ત અનુભવે છે. સાધકને એવો અનુભવ થતાં અને સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકતાં તે જાગૃત થઈ જાય છે, અને આ અનુભવમાં જ સાચો આનંદ છે એવી એને પ્રતીતિ પણ થતી જાય છે.

જૈનદર્શનમાં આ સ્થિતિનો સમભાવયોગ તરીકે નિર્દેશ છે. વિકાસની સાધનાનો સમભાવ એ જ પાયો છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

નિરાસક્તિ

સમભાવની સ્થિતિમાં રહેલો સાધક, વિષયો કદાચ સાંનિધ્યમાં આવી પડે તોયે વિષયોનો લેપ લાગવા દેતો નથી. રાગ અને દ્વેષનો વિષયો સાથેનો સંબંધ એ સાધકને બરાબર જ્ઞાન હોય છે. આવી સાધનાને નિરાસક્તિયોગની સાધના કહી શકાય. સંયમ અને પદાર્થત્યાગની પાછળ આ વૃત્તિ તેનું સાવધાન રહેવાનું આ ઉદ્દેશકમાં સૂચવતા

ગુરુદેવ બોલ્યા:-

(૧) (અમુનિઓ) અજ્ઞાનીજનો (જાગૃત હોય તોયે) સદા સૂતેલા છે. (મુનિઓ) જ્ઞાનીજનો સદાયે (આત્માભિમુખ) જાગૃત છે.

નોંધ—નિદ્રા બે પ્રકારની હોય છે—(૧) દ્રવ્યનિદ્રા (૨) ભાવનિદ્રા. દ્રવ્યનિદ્રા દેખીતી રીતે યથા દર્શનોના આવિર્ભાવરૂપ છે. તે નિદ્રાથી શરીરને થોડો આરામ મળે છે. પરંતુ જેઓ ભાવનિદ્રામાં સૂતેલા છે, તેઓ જાગતા દેખાવા છતાંયે સુષુપ્ત છે. અજ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ચેતનાની સુષુપ્તિ એ ભાવનિદ્રા છે. આ સંસારના માનવીઓ સમસ્ત ભાવનિદ્રાથી સૂતા છે. કોઈક વિરલ મહાપુરુષો અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર થવાથી જાગૃત દેખાય છે. બાકી આખું સંસાર દીર્ઘ નિદ્રામાં સૂતું છે. અને એવી ગાઢ સુષુપ્તિ હોવાથી જ તેની સામે આ વિશ્વની નાટકશાળામાં જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, દુઃખ, સંકટ જેવાં અનેક અદ્ભુત નાટકો ભજવાયે જાય છે. છતાં पश्यन्नपि न पश्यति । આંખ ખુલ્લી હોવા છતાંયે તેઓ જોઈ શકતા નથી, એટલે કે મેળવવા યોગ્ય અનુભવ મેળવી શકતા નથી. આનું નામ જ ભાવનિદ્રા છે.

[૮] હે જંબૂ ! શાણા સાધકે સઘળાં દુઃખ આરંભથી થાય છે એમ જાણી જાગૃત થવું. કારણ કે પ્રમાદી અને માયાવી (કષાયવંત) પ્રાણી વારંવાર ગર્ભમાં આવી જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં પડે છે. પણ જે સાધક જન્મ-મૃત્યુથી ડરીને શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન ધરતાં સરળ (સમભાવી) થઈને વર્તે છે તે ખરેખર મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થાય છે.

નોંધઃ—જે ક્રિયા પ્રમાદ અને કષાય જન્મે તે ક્રિયા જ આરંભ ગણાય. વૃત્તિને જોયા વગર માત્ર ક્રિયા ઉપરથી જો આરંભનું માપ કઢાય, તો તે બરાબર નથી એવો અહીં આશય છે.

વિષયોનું ખેંચાણ પણ એ પ્રમાદ અને કષાયના કારણે જ છે. જો કે કદી કદી એ વિષય (ચિત્તવિકારજન્ય) દેહભાવને લઈને ક્ષણિક સુખ જન્માવે છે ખરો. પરંતુ એ સુખનું પરિણામ તો ભયંકર જ છે. જડના ગાઢ સંસર્ગથી એ જડજન્ય સુખ તરફનું આકર્ષણ કુદરતી રીતે રહે છે, તે આકર્ષણથી આરંભાદિ પાપક્રિયાઓ થાય છે. અને એ જડજન્ય સુખમાં તૃપ્તિ ન મળતાં જીવન લંબાવવાની ઝંખના ઉગ્ર સ્વરૂપે કાયમ રહે છે. એથી જ મૃત્યુનો ભય છે. આ રીતે મૃત્યુને તે જ સુખે ભેટી શકે છે, કે જે મૃત્યુના સ્વરૂપને અને સાંસારિક પદાર્થોના સંબંધને યથાર્થ જાણે છે; અને જે મૃત્યુના સ્વરૂપને જાણે છે તે જ મૃત્યુના ભયથી નિર્ભય બને છે અને જન્મ-મૃત્યુથી મુકાય છે.

[૯] જે પુરુષો પર (વિષયાસક્તિ)થી થતાં દુઃખોને જાણે છે, તે વીર પુરુષો આત્મસંયમ જાળવીને વિષયો સાથે નહિ ફસાતાં પાપકર્મોથી દૂર રહે છે.

નોંધઃ—જ્ઞાન એટલે સ્વભાવ અને પરભાવની ભિન્નતાનું ભાન. અને એવા સાચા જ્ઞાન વગર સાચો વૈરાગ્ય જાગતો નથી, અને સાચા વૈરાગ્ય વગરનો ત્યાગ પાપકર્મોથી બચાવી શકતો નથી, એમ કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય દેખાય છે

[૧૦] જે વિષયોપભોગના અનુષ્ઠાનને શસ્ત્રરૂપે જાણે છે તે અશસ્ત્ર (સંયમ)ને જાણે છે, અને જે સંયમને જાણે છે તે વિષયોપભોગના અનુષ્ઠાનને શસ્ત્રરૂપે જાણે છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

ત્યાગમાર્ગની આવશ્યકતા

કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી વિભાવિકતા ટળે? તેના પ્રત્યુત્તરમાં હવે સૂત્રકાર ત્યાગમાર્ગની આવશ્યકતા સમજાવે છે. વ્રતોની આમાં વિચારણા સહેજે સમજાય છે. પહેલા સૂત્રમાં અહિંસા શા માટે એ બતાવ્યું છે. કોઈ પણ સાધક કે જે વિશ્વનું એક અંગ છે, તે પ્રમત્ત બની વિશ્વનાં બીજાં કોઈ પણ પ્રાણીને પીડીને પોતાનો વિકાસ ન સાધી શકે. જે સુખ પોતે વાંચ્છે છે તે બીજાને પણ જોઈએ છે. બીજાને દુઃખે પોતાનું સુખ ન સાધી શકાય, આમાં વ્યક્તિ અને સમાજનો શું સંબંધ છે તેનું આબેહૂબ બયાન છે.

વ્યક્તિના વિકાસમાં સમાજનું પણ હિત છે જ, પછી તે પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય! કારણ કે વ્યક્તિત્વની પરાકાષ્ઠા સુધી વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ રહે જ છે. આ વાતની —એટલે કે વિશ્વબંધુત્વભાવભર્યા અહિંસાના ઊંડા સિદ્ધાંતની—ઉપેક્ષા કરીને કોઈ ગૃહસ્થ કે ત્યાગી સાધક પોતાનો વિકાસ ન સાધી શકે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

[૧] આત્માર્થી શિષ્ય! (૧) આ સંસારમાં તું જન્મ અને જરાનાં દુઃખોને જો! (૨) તને જેમ સુખ પ્રિય છે તેમ જ આખા

છે, અને નિરાસક્ત બની શકે છે. કર્મોના ગૂઢા ભેદને સમજ્યા વગર નિર
સક્તિ અસંભવનીય છે. પણ એ નિરાસક્તિ લોકસંસર્ગ અને પદાર્થોના સંગમ
રહીને કેળવવી એ કંઈ ઉત્સર્ગમાર્ગ નથી. પણ અપવાદમાર્ગ છે. એ અપ
વાદમાર્ગે કયો સાધક જઈ શકે છે તે આગળના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

[૬] આ રીતે કર્મભેદનો જ્ઞાતા તે સાધક મરણથી મુકાય છે. જેને (સંસારના) ભયનું પણ સંપૂર્ણ ભાન થઈ ચૂક્યું છે, તે મોક્ષનો દ્રષ્ટા બની લોકમાં રહેવા છતાં એકાંત—રાગદ્વેષરહિત સમભાવે જીવી શાંત, સમિતિ (ઉપયોગ)વંત, જ્ઞાનવંત અને સદા પુરુષાર્થી બની, કાળની પરવા ન કરતાં વીરતાપૂર્વક આગળ ધપે છે.

નોંધઃ—આવો કર્મભેદનો જે જ્ઞાતા હોય છે. તેના જીવનમાં સમભાવ સંતોષ, ઉપયોગમયતા, વિવેકબુદ્ધિની જાગૃતિ અને સતત પુરુષાર્થ વગેરે ગુણો સહજ વણાઈ ગયા હોય છે અને તે જ પદાર્થોના સંગમાં રહેવા છતાં પણ નિરાસક્ત રહી શકે. એની એક પણ ક્ષણ આત્મલક્ષવિહોણી ન હોય, એની એક પણ ક્રિયા કુદરતના નિયમથી વિરુદ્ધ ન હોય. એને જીવન અને મૃત્યુ બન્ને દશા સમાન હોય. આ બધું હું જ કરું છું એવું સ્વપ્નમાંયે ભાન ન હોય. એવા નિરાસક્ત પુરુષનું આખુંયે જીવન કુદરતના નિયમો અધીન જ વહેતું હોય અને એવો પુરુષ જ વિષયોના સંગમાં હોવા છતાંયે વીરતાપૂર્વક આગળ વધી શકે છે.

[૭] (અહો સાધકો ! આ સાધનામાર્ગમાં આગળ ધપતાં તમને વૃત્તિ ઠગે તો ?) પૂર્વે પાપકર્મ બહુ કર્યાં છે તેમ માની હવે તમે સત્યમાર્ગ પર વધુ ને વધુ ધૈર્ય ધારણ કરો. સંયમમાં લીન રહેલા બુદ્ધિમાન સાધકો બધાં (પૂર્વકૃત અને પશ્ચાત્કૃત) દુષ્ટ કર્મોનો નાશ કરી નાખે છે.

નોંધઃ—છઠા સૂત્રમાં સદુપયોગી એવો જ્ઞાનયોગી સંગમાં નિર્લેપ રહી શકે છે તે વાત કહી એટલે કે જ્ઞાનયોગ પછી જ્ઞાનમાર્ગ ત્યાગમાર્ગ તથા ત્યાગમાર્ગ પછી નિરાસક્તિની જે ક્રમિક ભૂમિકાઓ છે, તેને જ્ઞાનમાર્ગથી જ નિરાસક્તિની નવીન શ્રેણી બતાવી. હવે આ સૂત્રમાં કહે જેના પૂર્વઅધ્યાસો ગાઢ હોઈ લાલસા અને વાસનાના સંસ્કારો જાગૃત થ

ગો વારંવાર આવે તો ચાહે તેટલી વીરતા હોય તો પણ એ વીરતાને ત્તો આપીને નકામી વેડફવી તે કરતાં સંગથી દૂર રહેવું એ વધારે ઉચિત અને એ જ સત્યમાર્ગ-ઉત્સર્ગ માર્ગ છે.

આ બે રાહો સૂત્રકાર એટલા માટે કહે છે કારણ કે વિલાસમાં કે ભોગોમાં સુખની પ્રાપ્તિ નથી. જે આત્માનો સ્વભાવ છે તે મેળવવા : વહેલા યા મોડા જીવાત્માએ પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો. એ પુરુષાર્થ લે વિભાવિક તત્ત્વોના ત્યાગનો પુરુષાર્થ. પણ જેમ દાક્તર દર્દીના રોગને ણીને તેના આરોગ્ય માટે મેડિકલ અને સર્જીકલ બે જુદીજુદી રીતમાંથી ને યોગ્ય ગમે તે રીત અખત્યાર કરે છે તેમ ચિત્તના રોગ માટે પણ બે ર્ગ છે. એક તો એ વિભાવિક્તાને વધુ ઉત્પન્ન થવા દેતા પહેલાં સર્જીકલ તિ મુજબ કાપીને ફેંકી દેવી, અને બીજી નીતિ રોગમાં રહેલાં વિભાવિક ત્વોને દૂર કરવા માટે એમની સામેનાં વિભાવિક તત્ત્વોરૂપી દવાઓને નાખીને વાભાવિકતાને ઉત્પન્ન કરવી. જેમ આ બે માર્ગો છે, તેમ કાં તો સાધક કસંસર્ગમાં રહેવા છતાં નિર્લેપ રહી સાધનામાર્ગમાં આગળ ધપે છે, અને ાં તો એકાંત સેવી સીધો જ વિભાવિક્તાને તોડતો તોડતો લોકસંસર્ગથી ર રહી સાધનામાર્ગે આગળ ધપે છે, એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે વહેલા ા મોડા—ભવે કે ભવાંતરે પણ–જીવને તેના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ જવા વિના ટકો નથી. એટલે જેને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય એણે પ્રમાદી ન મનતાં સંયમમાર્ગમાં સતત પ્રવર્તમાન થવું, અને જે એ માર્ગમાં હોય એણે પોતાનો રાહ ન ચૂકવો, એ હિતાવહ છે.

[૮] આ ઝાંઝવા જેવા સુખની પાછળ ભમનારા વિલાસીપામર જીવોને જુઓ જે કે બિચારા ચંચળ ચિત્તવાળા બની ચારણીમાં સમુદ્રનું પાણી ભરવા મથે છે. અને તે માટે બીજાઓને મારવા, હેરાન કરવા તૈયાર થાય છે.

નોંધ:—સુખને સૌ ઇચ્છે છે. અને કામભોગોથી સુખ મળે છે, તો નિરાસક્તિ કે કામભોગોનો ત્યાગ એમાંનો એકેય માર્ગ શા માટે સ્વીકારવો? એ પ્રશ્નનો આમાં ઉકેલ છે. સૂત્રકાર એમ કહે છે કે જે સુખ કામભોગોથી મળે છે એવી કલ્પના છે તે ઝાંઝવાના જળ જેવી છે. જીવ તેની પાછળ જેમજેમ દોડે છે તેમતેમ હતાશ થાય છે અને સ્વત્વ ગુમાવે છે. ચિત્તની ચંચળતા અને ઠેકઠેકાણે મારવાની વૃત્તિનો અનુભવ આ વાતની સાક્ષી પૂરે

રસોપભોગ ઇંદ્રિયો અને વિષયોમાં છે એમ માની કોઈ રૂપ કે રસાદિ વિષયોમાં આકર્ષાતાં પહેલાં આટલો વિચાર કરે તો સારું. આ સૂત્ર સૂત્રકાર એમ કહેવા માગે છે કે રૂપ પોતે સૌંદર્ય નથી પણ સૌંદર્યનું પ્રતિબિંબ છે. સૌંદર્ય એ કુદરતની જગદ્વ્યાપી બક્ષિસ છે, અને તે સહજ છે. પદાર્થમાત્રમાં તે ખજાનો અખૂટ રીતે ભર્યો છે. પણ જેમ પદાર્થનું પદાર્થત્વ લૂંટાતું કે ખવાતું નથી, તેમ સૌંદર્ય એ કંઈ લૂંટવાની કે ખાવાની વસ્તુ નથી. સૌંદર્ય એ કેવળ નિરક્ષણીય–અનુભવનીય વસ્તુ છે. જેવી રીતે દેહછાયાને પકડવા માટે તેની પાછળ દોડતો મુસાફર જેમ જેમ નાસે, તેમ તેમ છાયા દૂર ને દૂર થતી રહે છે અને નિરાશા તથા પ્રમાથી તે દુઃખિત થઈ જાય છે, તે જ રીતે રૂપમાંથી સૌંદર્ય લૂંટવાની લાલસાવાળા માનવીની દશા થાય છે. આથી જ આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર ભલામણ કરે છે કે રૂપમાં રસોપભોગની પ્રાપ્તિ નથી. જે રીતે રૂપ તે જ રીતે ઈન્દ્રિયોના પ્રત્યેક વિષયના સંબંધમાં સમજવું. પણ રૂપ એ આંખનો વિષય છે, અને આંખ એ એક એવી ઇંદ્રિય છે કે તેની ગતિ અને ચપલતા અતિતીવ્ર હોય છે; તેનું આકર્ષણ પણ તેટલું જ ઉગ્ર અને તેને માટે નિમિત્તો પણ પળેપળે તેવા અને તેટલાં જ મળતાં રહે છે. બીજી ઇંદ્રિયોને જે પ્રલોભનો સહજ નથી હોતાં તેવાં આંખને સહજ રીતે અને વિનાપ્રયત્ને પ્રાપ્ત થઈ પડે છે. બીજી ઇંદ્રિયોના વેદન પછી પણ મનને તાત્કાલિક અસર પહોંચે જ તેવું કંઈ નિશ્ચિત નથી. પરંતુ આંખ તો સતત જાગૃત હોવાથી એક વસ્તુ જોઈ કે તુરત જ મનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવાનું, ચિત્ત પર સંસ્કારો જમાવવાનું; અને એકવાર જ્યાં મનનો વેગ ઢળ્યો પછી તો ફરીફરી તે જ તરફ ખેંચી જવાનું. આથી અહીં આંખના વિષયરૂપે રૂપનો પ્રધાનપણે નિર્દેશ કર્યો છે. આ વસ્તુ આખું વિશ્વ વેદી રહ્યું છે; પણ જે જાગે છે તે જ જોઈ શકે છે, તે જ જાણી શકે છે. આવું જાણ્યા પછી બાહ્ય ખોખાં પર રાગ કેમ થશે? એટલે કે વિરાગ જ જન્મશે. આ ભાવનાથી થયેલો વૈરાગ્ય એનું નામ સહજ વૈરાગ્ય.

[૬] એ રીતે આગતિ (આગમન) અને ગતિ (ગમન) નું સ્વરૂપ જાણીને (એટલે કે સંસારનું રહસ્ય સમજીને) જે મહાપુરુષોએ (આત્મસમતોલતાની) સાધના દ્વારા રાગ અને દ્વેષ દૂર કર્યાં છે, તે સમસ્ત લોકમાં કોઈથી પણ છેદીભેદી કે બાળી શકાશે નહિ. (છેદાવું, ભેદાવું કે બળવું એ માત્ર દેહધર્મ છે. અને તે દેહભાવથી

ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મભાન થતાં દેહભાન જીર્ણ થાય છે, અને દેહભાન નષ્ટ થતાં દેહધર્મ આપોઆપ વિરમી જાય છે તેવા ઉચ્ચ કોટિના સાધકને શસ્ત્રો છેદીભેદી શકતા નથી કે અગ્નિ બાળી પણ શકતો નથી.)

નોંધ:—પૂર્વસૂત્રોમાં લૌકિક વાસનાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. આ સૂત્રમાં આગમન અને ગમન શબ્દથી સંસારસ્વરૂપ આપી કોઇ પણ ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ કે સિદ્ધિની ઝંખના કરવી એટલે સંસાર વધારવો એમ પારલૌકિક અને ઇહલૌકિક કામનાઓને લગતી વાત સૂત્રકાર વદે છે ત્યાગ કે તપ દ્વારા સ્વર્ગલોક મળે છે તેવી વાસનાપૂર્વક ઘણાયે સાધકો ત્યાગ અને જપ તપ કરતા હોય છે. એટલે કે પારલૌકિક સુખના હેતુપૂર્વક ઐહિક સુખનો ભોગ આપતા હોય છે. અને કેટલાક સાધકો તો યોગબળથી તથા ત્યાગ તપશ્ચરણથી સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરવાનું ધ્યેય રાખતા હોય છે. અહીં સૂત્રકાર કહે છે કે કોઇ પણ ક્રિયાનું પરિણામ તો આવે જ છે. પરંતુ જે ક્રિયા પાછળ ભૌતિક સુખ, ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ કે સિદ્ધિ મેળવવાની ઝંખના છે તેમાં અર્પણતા કે ત્યાગ છે, એમ કહી ન શકાય. ત્યાગ, તપ અને યોગબળનો એક જ હેતુ હોવા ઘટે, અને તે રાગ અને દ્વેષને ઘટાડવાનો. જ્યાં ઐહિક, અલૌકિક કે પારલૌકિક કોઇ પણ સિદ્ધિની ઝંખના છે, ત્યાં રાગના અંશોના સંપૂર્ણ ક્ષયની ભાવના છે એમ ન કહી શકાય.

સમતાયોગની જેમજેમ સાધના થતી જાય, તેમ તેમ રાગ અને દ્વેષ ઘટતો જાય, અને રાગદ્વેષ ગયા પછી આત્મવેદન દેહ હોવા છતાં આત્મભાવે સહજ રીતે થતું જાય. આવા યોગી પુરુષને કોઇ શસ્ત્રો છેદીભેદી કે બાળી શકતા નથી, એનો અર્થ એ કે દેહ પર થતી તેવી કોઇ પણ અસર તેની આત્મીય એકાગ્રતામાં ડખલ કરી શકતી નથી. આ દશા અધ્યાત્મ યોગીઓની સહજ દશા છે. યોગીઓ આ ભૂમિકા પર સહજ રીતે હોય છે. દેહને લેશ પણ ઇજા ન થાય તેવી સિદ્ધિઓ તેમને પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ તેઓ તેને તુચ્છ ગણે છે જગતમાં તેમની આ સિદ્ધિઓ સ્પષ્ટ દેખાતાં તેમની તરફ લોકાર્પણ ખૂબ વધે છે, છતાં તેમને મન સિદ્ધિઓ કેવળ તુચ્છ વસ્તુ હોય છે તેઓ કદી તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને કરવા ઇચ્છતા પણ નથી. તેઓ તો કેવળ કર્મજન્ય પરિણામને જાણીને દેહકષ્ટને સમભાવે વેદી લે છે. એમના આત્મા પર દેહદુ:ખની અસર થવા પામતી નથી.

પોતે જ છે, એનું એને ભાન નથી; એટલે એ બહારનું શરણ શોધી
અને જેમજેમ એ બહારનું શરણ લેતા જાય છે, તેમ તેમ વાસ
તૃષ્ણામાં ગૂંચાઈને સ્વસ્વરૂપથી તે વેગળો થતો જાય છે. બહારના
અંતવાન છે. અંતવાનમાં અનંતતાનું શોધન એ જ અજ્ઞાન અને
દુઃખનું મૂળ.

[૧૧] જે કર્મને દૂર કરનાર છે, તે જ મુક્તિ મેળવવાનો
કારી છે. અને જે મુક્તિ મેળવવાનો અધિકારી છે, તે જ
નસાડનાર છે,

નોંધઃ—પણ આટલું જાણીને કે માંગીને કોઈ કર્મ
મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છે કે પોતાને મુમુક્ષુ અગર સત્યાર્થી માની લે, તો
ભૂલે છે. સૂત્રકાર કહે છે કે જે સત્યાર્થી હોય તે સત્યપુરુષાર્થી હોવો
વીર્યના સદુપયોગ વિના કર્મોથી મુક્તિ તો દૂર રહી, પણ કર્મોથી
મેળવવાનો અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

[૧૨] હે પુરુષ! તારા આત્માને વિષયમાર્ગમાં (જ
ભોગાકર્ષણમાં) જતાં રોકી રાખ, એમ કરવાથી તું દુઃખોથી છૂટી શ

નોંધઃ—આટલું બરાબર સમજ્યા પછી પણ જ્યાં સુધી સત્ય
વલણ થવામાં બાધક કારણો નડતાં હોય, ત્યાં સુધી સત્યમાર્ગનું વલ
અશક્ય છે; એટલે સૌથી પ્રથમ કયે માર્ગે પુરુષાર્થ કરવો એ અહીં બત
વિષયોનું વલણ અને આત્માભિમુખતા એ બંને એકસાથે ટકી શકે
એ બન્ને પરસ્પરના કટ્ટર વિરોધી તત્ત્વો છે. આટલું જાણવા છતાં
ગણાતા સાધકોય અહીં એક યા બીજા પ્રકારે ભુલાવામાં પડે છે. વિ
વલણને રસોપભોગ, સૌંદર્યપિપાસા, સ્નેહ, પ્રણય, પ્રેમ અને એવા
આકર્ષક નામના ઓપ ચડાવી વાસનાજન્ય સંસ્કારોને તે દૃઢ કરતા રહે
સૂત્રકાર કહે છે કે એ વિષયમાર્ગના વલણથી પાછા વળો. જો કે પૂર્વાધ્ય
લઈને વૃત્તિ તે તરફ ખેંચાય એ સંભવિત છે, પણ એ અધ્યાસોને
દૃષ્ટિથી ફરીવાર અવલોકી શુદ્ધ કરો. વૃત્તિ જાય તોય આત્માને એમાં ન
એ ક્રિયામાં આત્મા જ્યારે ભળે છે, ત્યારે જ પતનના પગરણ
છે અને અધ્યાસો દૃઢ સ્વરૂપ પકડે છે. અને જેમજેમ અધ્યાસો દૃઢ
તેમ તેમ સંસાર વધે અને રાગદ્વેષ પોષાય.

[૧૩] હે પુરુષ ! તું સત્યનું જ સેવન કર; કેમકે સત્યની આજ્ઞાથી જ પ્રવર્તતાં બુદ્ધિમાન સાધકો સંસારનો પાર પામે છે અને ધર્મને યથાર્થ રીતે પાળીને કલ્યાણ મેળવે છે.

નોંધઃ—તો પછી આત્માને કયા માર્ગે વાળવો એ પ્રશ્ન રહે. એથી આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર તેનોયે ખુલાસો આપે છે કે સત્ય તરફ વળો. સત્ એટલે હોવું. જે જેમ છે તેમ હોવું એનો અર્થ એ કે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે—તેની ઉપરની ઉપાધિઓ સામે ન જોતાં—તેનો મુખ્ય સ્વભાવ નીરખીને, તેના ભાન-પૂર્વક વર્તવું; એટલે સત્યમય જીવન બનાવવું. આવા સત્યાર્થીને સત્યમય બનતાંની સાથે જ તેનું કલ્યાણ છે. સત્યની પૂર્ણ સાધના એટલે વિકાસની પરાકાષ્ઠા છે. એમ કહીને અહીં મોક્ષ, સ્વર્ગ, મુક્તિ કે તેવું કોઇ પણ ધ્યેય નહિ પણ સત્ય એ જ ધ્યેય હોવું ઘટે એમ બતાવી, બીજા ધ્યેયના બાના હેઠળ વિકૃતિ નભવાનો સંભવ હોઈ કેવળ સત્યને જ ધ્યેય બનાવવા ઉપર ભાર મૂકતા હોય એવું દેખાય છે.

[૧૪] રાગ અને દ્વેષથી કલુષિત થયેલા કેટલાક (કહેવાતા) સાધકો આ ક્ષણભંગુર જીવન માટે કીર્તિ, માન કે પૂજા મેળવવા સારુ પાપકર્મો કરવામાં મશગૂલ રહે છે, અને તે પાપકર્મદ્વારા (પણ) મળેલી કીર્તિ વગેરેથી ખૂબખૂબ ખુશ થાય છે.

નોંધઃ—સાધનામાર્ગમાં જોડાયા પછી વિષયલિપ્સા શમી ગઈ હોય એવા ઘણા સાધકો મળી આવે છે. પરંતુ તેવા સાધકોનેય કીર્તિ, માન, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠાનું ભૂત વળગી જાય છે અને તેને સત્યમાર્ગે જતાં પકડી રાખે છે. સૂત્રકાર કહે છે કે એ પણ રાગદ્વેષનું મહાન કારણ છે. એના ફાંસામાં ફસાયેલો સાધક પણ એક યા બીજા પ્રકારનો સંસાર વધારે છે. સારાંશ કે સાધક જીવનનું ધ્યેય કે શ્રેયાર્થીનું લક્ષ્ય કોઈ પણ જાતના બાહ્ય આકર્ષણ તરફ નહિ પણ કેવળ આત્માભિમુખ એટલે સત્ય તરફ જ હોવું ઘટે. આમાં ઉપરના સૂત્રનો સંબંધ સમજીએ તો સત્યનું સ્થાન પહેલું છે, અને તે જ ધ્યેય છે, એમ દેખાયા વગર રહેતું નથી.

[૧૫] માટે સાધક પોતાના સાધનામાર્ગમાં દુઃખ કે પ્રલોભનો આવી પડતાં વ્યાકુળ ન થાય. અને હે પ્રિય જંબૂ! હું ખાતરીપૂર્વક

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

ત્યાગનું ફળ

શીતોષ્ણીય અધ્યયનના ત્રણ ઉદ્દેશકમાં ત્યાગની આવશ્યકતા, ત્યાગનું સ્વરૂપ અને ત્યાગમાં અપ્રમત્તતાનું સ્થાન એમ ક્રમપૂર્વક વર્ણન આપ્યા પછી હવે સૂત્રકાર ચોથા ઉદ્દેશકમાં ત્યાગનું પરિણામ બતાવે છે.

ત્યાગની ઓળખ અમુક વેશ, અમુક દર્શન, અમુક પંથ કે અમુક સંપ્રદાયથી નથી થતી; કષાયોનું શમન એ જ ત્યાગીના ત્યાગની આદર્શતાનું માપક યંત્ર છે. જ્યાં જેટલે અંશે કષાયોની ઉપશાંતતા કે ક્ષય ત્યાં તેટલો જ તે ત્યાગી જે ત્યાગીની છાયા કષાયોને હળવા કરવાને બદલે વધારે તે ત્યાગ ત્યાગ નથી.

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

[૧] વહાલા જંબૂ! જે સાધક ઉપર વર્ણવેલા ત્યાગનો ઉપાસક હોય છે, તે અવશ્ય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને વમશે જ; અર્થાત્ કે આદર્શ ત્યાગ અવશ્ય તે સાધકના કષાયોને ઘટાડશે જ. એવો (ભિન-અનુભવી પુરુષનો નહિ પણ) પોતાનાં પૂર્વકાલીન સકળ કર્મોનો અંત કરનાર, કર્મના આગમનનું દ્વાર પણ બંધ કરી કર્મબંધનથી સર્વથા

ક્ત થનાર, અને તેથી જ સર્વજ્ઞપદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પુરુષોનો ા સાક્ષાત્ અનુભવ છે.

નોંધઃ—જેમ ઝેર પીવાથી મનુષ્ય મરે ને અમૃત પીવાથી અમર બને જ વા પદાર્થના પરિણામનો અનુભવ થાય છે, તેમ ત્યાગનું ફળ કષાયોના ટવાપણારૂપે પરિણમે એવો અનુભવી પુરુષોનો અટલ વિશ્વાસ અને નિશ્ચય . જોકે અનંત કાળનો જેની સાથે આ જીવાત્માને અભ્યાસ છે એ કષાયોનું ર્વથા નાબૂદ થવું તુરત શક્ય નથી; છતાંયે જે ક્રિયા ઓછા કે વધુ પ્રમાણમાં થાય કે જે સંસારના મૂળ કારણભૂત છે તેની હાનિ કરે તે જ ક્રિયાને ર્મક્રિયા તરીકે ઓળખી શકાય. જેટલે અંશે સંયમ, ત્યાગ કે તપશ્ચર્યા ળે તેટલે અંશે કષાયો ઘટે જ. તેથી જ વ્યક્તિવ્યક્તિને થતા કષાયોમાં ારતમ્ય હોય છે. એક વ્યક્તિનો ક્રોધ તેને સળગાવે છે, એટલું જ નહિ પણ મમાજ કે દેશને સુધ્ધાં દુઃખના નિમિત્તરૂપ બની મહાઅનર્થ જન્માવે છે; યારે બીજી વ્યક્તિ નિમિત્તવશ બની ભૂલથી ક્રોધ તો કરી નાંખે છે; પરંતુ સહજ વારમાં તે ક્રોધ શાંત પડી જઈ કેટલીકવાર સ્નેહના રૂપમાં તાત્કાલિક લટાઇ જાય છે, અને ક્રોધ બદલ તેને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થતો પણ અનુભવાય છે. આનું કારણ તે તે વ્યક્તિની આત્મકલુષિતતા કે આત્મશુદ્ધિ છે.

જૈનદર્શનકારોએ એક એક કષાયના ચારચાર પેટાભેદો પાડી સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છેઃ અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલની. આ ભૂમિકાઓ અનુક્રમે તીવ્રતમ, તીવ્રતર, તીવ્ર અને નરમરૂપે હોય છે, એમ આ ચાર કષાયોના સોળ ભેદો સમજવા જેવા છે. આ રીતે કષાયનો ત્યાગ જ પદાર્થત્યાગનો હેતુ બને છે. જેમજેમ ક્રોધાદિ રિપુઓ ઘટે, તેમતેમ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી જાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ પછી જ આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, અને આત્મસાક્ષાત્કાર પછી સમસ્ત વિશ્વનો સાક્ષાત્કાર સહજ રીતે થાય છે.

[૨] જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે; અને જે સર્વને જાણે છે, તે એકને જાણે છે.

નોંધઃ—જે સર્વ પર્યાયોથી એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણી શકે છે. સર્વ પદાર્થોને સંપૂર્ણ રીતે ત્યારે જાણે છે કે જ્યારે નિજસ્વરૂપને જાણે છે—એમ સમજવું આ ઉપરના સૂત્રનો ભાવાર્થ છે. જે સ્વભાવ એકનો છે, તે જ

સ્વભાવ અનંતતા છે. એનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણવા જતાં અનંતનું સ્વરૂપ જાણવું સહજ બની રહે છે. તેથી જ સૂત્રકાર અહીં એક અને અનેકનો સુમેળ બતાવ્યો છે. અનંતતા અને એકતામાં શબ્દપ્રયોગના ભેદ સિવાય કશો ભેદ નથી. આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ અનંત છે. અને વિશ્વનું સ્વરૂપ પણ અનંત છે. જે પોતાની અનંતતાને પામી ગયો, તે એકતાને પામ્યો છે. અને જે એકતાને પામ્યો છે, તેણે અનંતતા પણ સાધી લીધી છે. 'પિંડે સો બ્રહ્માંડે' એ વાક્ય છે તે અક્ષરશઃ આ રીતે સમજી શકાય. વિશ્વ અને આ ભેદો જ્યાં સુધી અહંત, મમતાદિ આગ્રહ છે ત્યાં સુધી જ રહે છે વ્યક્તિત્વનો આગ્રહ ગયો અને ચૈતન્ય અને જડનો ભેદ સમજાયો, ... આપણા વિશ્વનો ભેદ ઊકેલાઈ જ ગયો જાણવો; કારણ કે જે સ્વરૂપ ચૈતન્ય અને જડમાં દેખાય છે તે જ વિશ્વમાં છે. સંખ્યા અને બળના ભેદોની તરતમતા જાણવા સમજવામાં જરાયે બાધક નથી.

એક અને સર્વનો આ ભેદ કેવળ અનુભવગમ્ય હોવાથી બુદ્ધિને સર્વાંશ સંતોષી શકાશે નહિ; છતાંયે તર્કદ્વારા જે કંઈ સમાધાન મળે તે દ્વારા શ્રદ્ધા રાખવી જ રહી. આપણે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ પદાર્થના કોઈ એક ધર્મ-ગુણને ઇંદ્રિયદ્વારા જાણીએ, એટલે એ પદાર્થ મેં જાણી લીધો એવા શબ્દ-પ્રયોગ કરીએ છીએ; પરંતુ આ કથન કેવળ ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી. જેમકે નારંગીને આંખથી જોનાર એમ કહી નાખે કે મેં નારંગી જોઈ, પરંતુ નારંગીનું તેણે માત્ર રૂપ જોયું છે; રૂપ ઉપરાંત તે નારંગીમાં રસ, ગંધ, સ્પર્શ, ઘનત્વ, લઘુત્વ, ગુરુત્વ ઇત્યાદિ ઘણાય ગુણો છે, તેમનો તેણે અનુભવ કર્યો નથી, એ સમજાય તેવી બીના છે.

એક ઇન્દ્રિયથી કે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી કે મનથી એકીસાથે કોઈ પણ પદાર્થોના સંપૂર્ણ પર્યાયો, બધી સ્થિતિઓ અને બધા ગુણો જોઈ કે જાણી શકાય જ નહિ; કારણ કે પદાર્થના સર્વ ધર્મોનો એકીસાથે નિર્ણય કરવો એ ઇંદ્રિયોનો વિષય નથી. એ જ્ઞાન તેમની શક્તિથી પર છે. જોકે પદાર્થોના બધા ધર્મોનું મૂળ તો એક જ છે, પણ કેવળ આત્મગમ્ય છે, બુદ્ધિગમ્ય નથી. આથી એક આત્મસાક્ષાત્કાર એટલે અનંતતાનો સાક્ષાત્કાર.

જ્યારે આત્મા કર્મલેપથી સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય, એટલે કે તે કેવળ જ્ઞાનમય બને, ત્યારે અનંતતાનો સાક્ષાત્કાર થાય. આ કેવળ સંપૂર્ણ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે. તે સ્થિતિને જો શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત કરવી હોય તો સર્વજ્ઞ

[illegible] यः सर्वज्ञः स सर्ववित् [illegible]

[illegible]

પદાર્થના સ્વરૂપને અનુભવવાની મૂળ ચાવી હાથ લાગી જાય. પણ [illegible] શોધન વૃત્તિઓના વિરામ સિવાય સુલભ નથી, અને વૃત્તિઓના વિરામ વૃત્તિઓના અભ્યાસ વિના જાગે નહિ. આથી વૃત્તિઓના અભ્યાસ [illegible] યોજનાઅર્થે જ ધર્મસંસ્થાપકો ધર્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે

આ પરથી જે સત્યાર્થી હશે તે વિવિધ પદાર્થોના છીછરાપણાના [illegible] સ્વરૂપને જાણવાની માથાફોડમાં ન પડતાં, પદાર્થના આંતરિક મૂળ સ્વરૂપ[illegible] જાણ માટે પ્રયત્ન કરશે, અને તે ખાતર જીવનનાં જીવનો સમાપ્ત થાય તો[illegible] તેની મૂળ ચાવીની જ શોધ કરશે; અને એદ્વારા એટલે આત્માદ્વારા આખા[illegible] અનંત વિશ્વને જાણી લેશે. આ શોધમાં ધર્મતત્ત્વ અદ્ભુત સહાય કરે છે. [illegible] છીછરાપણામાં ભ્રમણ ન કરાવતાં વસ્તુના મૂળસ્વભાવની ચાવી શોધી આપે [illegible] તે જ ધર્મ. જૈનદર્શન ધર્મની વ્યાખ્યા પણ એ જ આપે છે, કે વસ્તુનો સ્વભાવ એ જ વસ્તુનો ધર્મ.

[૩] પ્રમાદીને સર્વથી (સર્વ પ્રકારે) ભય હોય છે. અપ્રમાદીને (ક્યાંય કોઈ તરફથી) ભય હોતો નથી.

નોંધઃ—પણ સર્વજ્ઞ થતાં સુધી એટલે કે પૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી સાધકને સાધનાના સર્વ કાળમાં અપ્રમત્ત રહેવાનું છે. રખે કોઈ સાધક સાધનાને સિદ્ધિ માની ગાફેલ બની જાય! તે ખાતર ફરીથી સૂત્રકાર મહાત્મા અપ્રમત્તતાની આ સૂત્રમાં યાદી આપે છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે [illegible] વૃત્તિની ક્યાંઈમાં સાધક બેદરકાર બની જાય, તો અતિ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત [illegible] ફળ પણ ક્ષણવારમાં ગુમાવી બેસે. અને એવાં દૃષ્ટાંતો પણ ઓછાં [illegible] નથી. આથી પ્રત્યેક સાધક અપ્રમત્તતાને સતત જાળવી રાખે.

[illegible] સૂત્રકાર અહીં એક બીજી વાત કહી દે છે તે એ કે, પ્રમાદ અને [illegible] સહચારી છે. પ્રમાદ એટલે આત્મસ્વરૂપની સ્ખલના—આત્માની [illegible] અવિશ્વાસ જાગ્યા તો. જેને આત્મવિશ્વાસ નથી, તે કદી કોઈ પણ [illegible] નિર્ભય ન બની શકે, ન રહી શકે. ત્યાં વહેમ, જડતા, દંભ એ [illegible] અને ત્યાં ધર્મ, અહિંસા, સંયમ કે ત્યાગ ન ટકે, એ વાતની [illegible] સહેજે સમજી શકાય છે.

[૪] જે એકને નમાવે છે, તે અનેકને નમાવે છે; અને જે અનેકને નમાવે છે, તે એકને નમાવે છે.

નોંધઃ—જે પોતાને જીતે છે, તે જગતને જીતે છે; અને જેટલે અંશે જગતને જીતી શકે છે એમ દેખાયું હોય ત્યાં સમજવું કે તેણે તેટલે ો પોતાને જીત્યો હોવો જોઇએ. આમ કહીને સૂત્રકાર બે વસ્તુ કહે છેઃ તો આત્મવિશ્વાસની, અને બીજી વૃત્તિવિજયની. આત્માની અનંત ત છે. તેથી જે આત્માને સાધે છે, તે અનંત શક્તિઓને સાધી લે છે; લે કોઈ પણ સાધનાનો હેતુ આત્મપ્રાપ્તિનો જ હોવો ઘટે. આથી એમ ફલિત થાય છે કે જે દ્વારા આત્મપ્રાપ્તિ ન થાય તે માર્ગ સાધનાનો ર્ગ કહી શકાય નહિ. વૃત્તિના વિજય વિના આત્મપ્રાપ્તિ લભ્ય નથી, લે જ સંયમ અને ત્યાગમાર્ગ બતાવ્યો. આ રીતે વૃત્તિનો વિજય એ જ ગનો આદર્શ; અને વૃત્તિનો વિજય થયો એટલે લોકનો વિજય અને આત્માનું ન પણ થયું જ સમજવું. જ્યાં આત્મદર્શીપણું છે, ત્યાં ભય અને ઇચ્છા બન્નેને ામ છે; પણ જ્યાં વૃત્તિની અધીનતા છે, ત્યાં સંસારની પરાધીનતા અને મ બધુંયે છે.

[૫] આથી જ વીર સાધકો સંસાર સંબંધી દુઃખને જાણીને સારના સંયોગ જોડનાર તત્ત્વો (આસક્તિ ઇત્યાદિક)ને વમે છે. ને તેને વમીને મહાયાન (એટલે કે ઉત્કૃષ્ટમાર્ગ—સત્યમાર્ગ—સંયમ-ર્ગ) તરફ ગમન કરી ક્રમપૂર્વક આગળ ને આગળ વધે છે. (પરમ-ઃ—નિર્વાણને પામે છે.) તેઓને પછી જીવિતની પણ આકાંક્ષા હેતી નથી.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં વીર સાધકની વીરતાનો ઉપયોગ સમજાવ્યો છે. પાશવ ા કે વિલાસમાં વપરાતી વીરતા એ વીરતા નથી, પણ સંસારનાં મૂળ ઉખેડવાનો ુપાર્થ એ જ વીરતા છે. આવી વીરતા સંયમ અને ત્યાગમાં ઉપયોગી છે. ને તે ત્યાગી વીરતાને પરિણામે જીવનેચ્છા કે જેની સંસારના જીવમાત્ર પર સર હોય છે તેને સુધ્ધાં જીતી જાય છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં કોઈ પણ ય બાકી હોય, ત્યાં સુધી જીવનની ઝંખના વિરમે નહિ; એટલે જીવનની ખંનાનો વિજય એટલે ધ્યેયનો વિજય, કિંવા ધ્યેયની સિદ્ધિ. ધ્યેયની સિદ્ધિ મવી, અને વીરતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવું, એ બન્ને એકીસાથે જ ાતા રહે છે.

મઝાનું દેખાતું એ લુખી થાય છે. અને તે એમ ન હોય તો પારમાર્થિક વિશુદ્ધિ મનાય. પરંતુ જો આવી વિચારશુદ્ધિથી તપાસીશું તો જણાશે. જો સ્વતઃ સંકલ્પમાં આસક્તિ ન મળે, પણ ઉપયોગપૂર્વક આવી ક્રિયાઓમાં રહે કે સમજ આપતાં કે ... લોકોને ભલું મળે તે સાધકે ... સંપાદના કરી નથી એમ મનાય. એક ક્રિયા ... એટલે બીજું તેની સાથે જ ઘણું જ થાય છે. મહિમાનું એક મુખ્ય અંગ આ છે, એટલે આવાં અનેક એ તેના કાંટાઓ તેની સાથે જ ફૂટવાના. તેમ એક ક્રિયાના સારી દૃષ્ટિ નહિ એટલે આવા જીવનમાં શુદ્ધિનો સંચાર થવા વિના રહે નહિ.

[૧૧] માટે બુદ્ધિમાન સાધક (આવિકનું મૂળ જાણી આ રીતે) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ તથા મોહથી પૃથક્ થઈને ગર્ભ, જન્મ, મરણ, નરકગતિ અને તિર્યંચગતિનાં દુઃખોથી નિવૃત્ત થવું. આ વચનો વિવેકી અને સાધક (ત્યાગ) દ્વારા આગમ તથી સંસારના પાર પામેલા સર્વજ્ઞ પુરુષોનું અનુભવપૂર્ણ વાક્ય છે.

નોંધ—સર્વજ્ઞનું વચન કહી અહીં સૂત્રકાર સત્પુરુષોની આજ્ઞાની આરાધના કરવામાં પ્રેરણા આપે છે, અને એ પરથી એમ પણ ફલિત થાય છે કે સર્વજ્ઞ કે સત્પુરુષોની આજ્ઞા સ્વયં આદરણીય બની શકે છે. કારણ કે તે આજ્ઞા નિર્મળ અને નિઃસ્વાર્થ હોય છે. તેમાં કેવળ લોકકલ્યાણનો એક જ ઉત્તમ હેતુ છે.

[૧૨] એ રીતે પ્રથમ કર્મોનાં મૂળ કારણોને છેદી (આવતાં કર્મોનાં દ્વાર રોકી) પછી પૂર્વકૃત કર્મોનો અંત લાવી શકાય.

નોંધઃ—સૌ સુખને, આનંદસ્વરૂપને ઝંખે છે, અને તે મેળવવા ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં—કોઈ બાહ્ય ભૌતિક ક્ષેત્રમાં, કોઈ માનસક્ષેત્રમાં અને કોઈ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રયત્નો પણ કરે છે; છતાં જે વસ્તુને એ ઇચ્છે છે તે શાથી નથી મળતું ? એનો સૂત્રમાં સુંદર ખુલાસો છે. એ સૂત્રમાં પ્રથમ કર્મોનાં મૂળ કારણોને છેદવાનું કહી, એમ કહેવા માગે છે કે જ્યાં સુધી બાધક કારણોનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ઇષ્ટસિદ્ધિ ન થાય, પછી ગમે તેટલી અને ગમે તેવી એ ક્રિયા સુંદર દેખાય તોયે તેમાંથી સંતોષ ન મળે, જેમકે કોઈ ધ્રુવકાંટાને હાથમાં લઈ ગમે તેટલી આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ આપે તોયે તે ઉત્તર દિશાભિમુખ રહેવાનો. તેને આંગળી થતી પૂર્વ

અને બીજી તરફ સૂક્ષ્મ જંતુઓ તરફ [illegible] બતાવનારાઓ માનવજાત પ્રત્યેના વર્તનમાં પણ ક્રૂર દેખાય છે. આ બન્નેને સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકીએ તો કોઈની વૃત્તિ અને ક્રિયા બન્નેમાં હિંસા દેખાય છે, તો કોઈની વૃત્તિ કરતાં ક્રિયામાં વધુ હિંસા દેખાય છે, અને કોઈની ક્રિયામાં કશા પ્રત્યક્ષ ન દેખાતી હોય તોયે વૃત્તિમાં હિંસા હોય છે. જ્યાં અહિંસાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાયું હોય ત્યાં આવી સ્થિતિ ન હોય, એમ સૂત્રકાર કહે છે.

સામાન્ય રીતે હિંસા એટલે કોઈ જીવને હણી નાખવું એટલી જ વ્યાખ્યા મનાય છે, પણ એ પૂર્ણ નથી એમ અહીં સૂત્રકાર કહે છે. અને તેથી કોઈ પણ જીવ-પછી તે નાના હોય કે મોટા હોય તેના ઉપર માલિકી રાખવી, મમત્વ રાખવું, કબજે મેળવવા કે તેની લાગણી દૂભવવી એ પણ હિંસા જ છે. હિંસાની આ સમજણ પછી અહિંસાની વ્યાખ્યા કેટલી ઉચ્ચ હોય એ સહેજે સમજી શકાય. અહિંસાના ઉપાસક મનથી પણ કોઈની લાગણી દૂભવવા ઇચ્છે નહિ, પોતાના આશ્રયે રહેલા જીવો પર અત્યાચાર ગુજારે નહિ. આધીન રહેલા નોકરચાકર કે પશુઓ પણ પોતાના સમાન સુખ ઇચ્છે છે. તેમનામાંય ચેતનાશક્તિ છે, પ્રાણતત્ત્વ છે, દેહાદિ સામગ્રી છે, વ્યક્ત કે અવ્યક્ત મનઃશક્તિ છે, જીવનેચ્છા છે અને સત્વની જિજ્ઞાસા પણ છે. એમ સમજી પોતાને તેના માલિક ન સમજે પણ પાલક, પોષક કે પિતા તરીકે સમજે, અને તેના પર બાળક જેવું વર્તન રાખે. એ સાચી અહિંસા છે.

પણ જ્યાં પરિગ્રહની ભાવના, આસક્તિ અને મમતા છે, ત્યાં શુદ્ધ અહિંસા ન સંભવે. જે સાચો અહિંસક હોય તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત જ હોય, એ કાયર ન હોય તેમ વિલાસીયે ન હોય. કોઈપણ કાર્યમાં એ પોતાનો સ્વાર્થ બીજાના ભોગે ન સાધે. આ જાતની ભાવના વગરની કહેવાતી અહિંસા એ અહિંસા તો નથી જ.

[૨] આ ધર્મ પવિત્ર, સનાતન (જૂનો) અને શાશ્વત (નિત્યવર્તી) છે. અને તેથી જ સંસારનાં દુઃખોને જાણનાર (હિતકારી) તીર્થંકર ભગવાને સાંભળવા તૈયાર થયેલાઓને, નહિ થયેલાઓને, ગૃહસ્થોને, રાગીઓને, ત્યાગીઓને, ભોગીઓને કે યોગીઓને સૌને બતાવ્યો છે.

નોંધઃ—વ્યાપક અહિંસાના પાલનમાં સમસ્ત પ્રાણીજાતની રક્ષા અને નિર્ભયતા સમાયેલાં હોઈ તેમાં વિશ્વશાન્તિનું મૂળ છે, એમ પ્રથમ સૂત્રથી ફલિત થયું. આ સૂત્ર એમ કહે છે કે આવી જાતના વિશ્વપ્રેમના સંસ્કારોને સ્થાપિત કરાવે એ જ ધર્મ સાચો અને સનાતન ગણાય.

ધર્મની સત્યતા અને પ્રાચીનતા કાળ પરથી નિયત કરવામાં આવે છે, એમાં ભૂલ છે. કાળ કે સંયોગો પર ધર્મનું નિર્માણ જ નથી. ધર્મનિર્માણનો આધાર પ્રત્યેક જીવના પૃથક્પૃથક્ જીવનવિકાસ પર નિર્ભર છે. જીવનનાં તત્ત્વો અને ભૂમિકાઓમાં જેમ જેમ વિવિધતા દેખાય તેમ તેમ તે પાત્રપરત્વે ધર્મમાં પણ તેવું વૈવિધ્ય હોય, અને હોવું ઘટે.

આથી જ કહે છે કે ધર્મતત્ત્વ કોઈ અમુક સાધક, અમુક સંપ્રદાય કે અમુક સમાજ માટે જ નથી. સૂર્યનાં કિરણોની માફક પ્રાણીમાત્રમાં તેનો ચિરાગ સળગે છે. માનવજાતમાં બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થનો સ્વાધીન વિકાસ હોઈ તેમાં આ તત્ત્વ વધુ વિકસિત બનવાનો સંભવ છે, અને તેથી તેમને ઉદ્દેશીને અહીં કહ્યું છે કે ગૃહસ્થ કે ત્યાગી, આ મતને માનનારો કે બીજા મતને માનનારો અને ભોગી કે યોગી સૌ કોઈને આ ધર્મનું પાલન એક-સરખું અનિવાર્ય બને છે.

જોકે ધર્મ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભૂમિકા તથા માનવપ્રકૃતિને અપેક્ષિત હોઈ તેમાં વિકાસભેદે તરતમતા હોઇ શકે, પરંતુ જગતમાં જીવતી કોઈ પણ વ્યક્તિ ધર્મતત્ત્વથી પૃથક્ તો ન જ હોઇ શકે અને રહી શકે.

આ રીતે જીવનમાં જેટલે અંશે ધર્મનું સ્થાન, ધર્મની વ્યાપકતા અને ધર્મની વિવિધતા હોય, તેટલે અંશે અહિંસાનુંયે સ્થાન, વ્યાપકતા અને વૈવિધ્ય હોવાં સ્વાભાવિક છે. આથી કોઇ પણ ક્ષેત્ર કે ભૂમિકાએ વસતા વિકાસેચ્છુ માનવને તેનું પાલન સંભાવ્ય અને સુશક્ય બની રહે છે.

[૩] એ ધર્મ ખરેખરો છે, અને માત્ર જિનપ્રવચનમાં જ વર્ણવેલો છે.

નોંધઃ—માત્ર જિનપ્રવચન કહેવાનું અહીં એ પ્રયોજન છે કેઃ—જૈનધર્મ અમુક કુળ, જ્ઞાતિ કે સમાજ નથી. જૈન શબ્દ ગુણવાચક છે. જિનના ગુણને ધારણ કરે તે જૈન. પછી તે ગમે તે જ્ઞાતિ, કુળ કે સમાજનો

કરતોએ નથી અને નચાવતો નથી. તે પોતાનું જ્ઞાન બળ [illegible] અનાસક્ત [illegible] પરકલ્યાણના શુભ આશયથી જ પાળે [illegible] છે. [illegible] એવા પ્રગતિ કર્મબંધનના કારણરૂપ હોતી નથી.

[૮] આત્માર્થી જંબૂ! મેં ઉપરની ભગવત્કથિત જે જે બીના કહી છે તે દીઠેલી પણ છે, સાંભળેલી છે અને અનુભવેલી પણ છે.

નોંધઃ—તત્ત્વદર્શી પુરુષો જે જે બાબતો પોતાના અપરોક્ષાનુભૂત સ્વાનુભવથી માપે છે, તે જ કહે છે. અને તેના અનુભવના ઉદ્‌ગારો જ સ્વ અને પર ઉભયને લાભપ્રદ થઈ પડે છે. આ શાસ્ત્રમાંથી કોનું ઉપદેશ આપી શકે, કોનો ઉપદેશ ઉપયોગી, સફળ અને સામાના હૃદય પર વિશ્વાસ જમાવનારો નીવડી શકે, એ સમજાય તેવું છે.

[૯] જેઓ સંસારમાં આસક્ત થઈને ખૂંચી રહે છે, તે જીવો સંસારમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે.

નોંધઃ—અનાસક્તિ અને વિકાસ એ બન્ને એકીસાથે ન ટકી શકે. ધર્મ જો વિકાસનું સાધન હોય તો તેમાં બહિર્મુખ દૃષ્ટિ ન હોવી ઘટે.

[૧૦] માટે તત્ત્વદર્શી ધીર સાધકો એ પ્રમાદીજનોને ધર્મથી અભિમુખ જાણીને અહર્નિશ ઉદ્યમવંત બની સાધનામાર્ગમાં સાવધાનપણે વર્તવું ઘટે.

નોંધઃ—અપ્રમાદ એ જ અમૃત છે, એ જ ધર્મ છે. પ્રમાદ એ આધ્યાત્મ મૃત્યુ છે. તે દર્દનો ચેપ એવો ભૂંડો છે કે તેના દર્દીને જ માત્ર નહિ પરંતુ તે દર્દીના સંસર્ગમાં આવનારા પ્રત્યેકને પકડી પાડે છે, અને પતનની ગર્તામાં ધકેલી દે છે. આથી ધર્મમાર્ગને યથાર્થ સમજીને શ્રદ્ધા—દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક પોતાના માર્ગમાં અપ્રમત્ત રહેવું, એ જ સમ્યક્‌ત્વનું પરિણમન છે.

ઉપસંહાર

અહિંસાનો જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ છે. સાચા અને સનાતન ધર્મનું પાલન, અહિંસાની જીવનવ્યાપી આચરણીયાતામાં છે. આથી અહિંસા કે જેનો સંબંધ પ્રત્યેક કર્મ, મન અને વાણી સાથે છે તે જીવનમાં

ાય તો તે દ્વારા કેવળ વ્યક્તિનો જ નહિ પણ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને
ષ્ટિનો પણ વિકાસ છે, અને એ સર્વને માટે અનિવાર્ય હોઈ શ્રદ્ધાસ્પદ
ાવી ઘટે.

કૃત્રિમ વિલાસોમાં હિંસાની સંભાવ્યતા છે. હિંસા અને ધર્મ એકી
થે હોઈ શકે નહીં. બહિર્મુખ દૃષ્ટિ આત્મવિકાસનું આવરણ અને કર્મ-
ધનનું મૂળ છે. એનાથી જ આસક્તિને વેગ મળે છે.

અહિંસાના જીવનવણાટની શક્યતા માટે આસક્તિ અને પૂર્વા-
ાસોથી પર રહેવું આવશ્યક છે. એટલે જાગૃતિ એ જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી
ાધન બની રહે છે. અને જાગૃતિથી પ્રવૃત્તિમાં અને વૃત્તિમાં શુભ સંસ્કારો
ાપિત કરવાની તક સાંપડે છે.

એમ કહું છું.

સમ્યક્ત્વ અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

☆

[૧] આ સંસારમાં જેવા ... કેટલાએક ખારે કર્મો (જેવા- [illegible] હોય છે કે જેઓને નરકાદિ દુઃખ ભોગવવાનો [illegible] હોય, તેમ તેઓ અનેક પાપકર્મો કરી કરી ચાર [illegible] સંસારમાં [illegible] તે પ્રકારનાં દુઃખો વેઠ્યા કરે છે.

નોંધ— [illegible]

[૩] અતિ ક્રૂર કર્મો કરવાથી જીવો અતિ ભયંકર દુઃખવાળા [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે જીવો અતિ ક્રૂર કર્મો કરતા નથી [illegible] તેવા દુઃખી સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

નોંધ— [illegible] નિકૃષ્ટ (હલકાં) સ્થાનમાં [illegible] પડતા નથી.

[૪] આ પ્રમાણે જે સત્ય [illegible] પૃથ્વી [illegible] છે, તે [illegible] પૃથ્વી કહે છે, અને જે સત્ય [illegible] છે, [illegible] પૃથ્વી પણ (આ સંસારના જીવોને [illegible]

નોંધઃ—આ સૂત્ર એમ કહે છે કે જેવું પોતે ઇચ્છે છે, તેવું જ આ જગત ઇચ્છી રહ્યું છે. એટલે સ્વ અને પરની એકવાક્યતા સાધવા મ[illegible] ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી પ્રત્યેક ધર્મ, પછી તે ગમે તે ધર્મ[illegible] સંસ્થાપકોએ નિર્દેશ્યો હોય, પણ જો તે ધર્મ તરીકે ઓળખાતો હોય [illegible] તેમાં અહિંસાનું સ્થાન હોવું જ જોઈએ. વળી દરેક ધર્મના અભ્યાસ અ[illegible] અનુભવ પછી પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે હિંસા એ ધર્મનું લક્ષણ[illegible] નથી, પરંતુ ધર્મને નામે ઘુસાડી દીધેલો અનર્થ છે. આમ કહી વાસ્તવિક[illegible] ધર્મ તે છે કે જ્યાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો સંપૂર્ણ આદર છે એમ સચોટ[illegible] પણે ઠસાવે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે જો અહિંસા એ જ ધર્મ હોય તો ધર્મ, પંથ, મત વગેરે આ બધા ભેદો શા માટે જોઈએ? વિશ્વ પર એક જ ધર્મ પ્રવર્તે એટલે આ બધી મૂંઝવણ ટળે. પણ આ વસ્તુ જેટલી સુંદર છે તેટલી શક્ય નથી. ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિનાં માણસો માટે ભિન્નભિન્ન સાધનો હોવાં અસ્વાભાવિક નથી. સત્ય એક જ છે, છતાંય તે દશે દિશામાં વ્યાપક છે. પંથ, મત, સંપ્રદાય અને વાડાઓની અનેકતા એ એનાં જ વિવિધ સ્વરૂપો છે. [illegible] કિરણ બીજા કિરણ સાથે લડે તે કરતાં જેટલું ઐક્ય સાધે તેટલું જ તે [illegible] અને અનંતતામાં મળે. આથી જે સાધકો જ્યોતિ અને અનંતતાના [illegible] છે, તે ગમે તે વિભાગમાં રહી અને ગમે ત્યાંથી એ મેળવી આવ[illegible] [illegible] છે પરંતુ જેઓ એક કિરણમાં જ અનંતતા કલ્પી લે છે, તેઓ કદાગ્ર[illegible] [illegible] સાંપ્રદાયિકતાના ગર્ત્તમાં રહી પોતે બૂડે છે અને બીજાને પણ ડુબાડે છે. [illegible] ન પૂરાનાં [illegible] સાધક [illegible] સર્વત્ર જુએ અને [illegible] [illegible] પણ સાર છે.

[illegible] ભિન્ન મતવાળા[illegible] [illegible] નથી કે [illegible] દર્શનની [illegible]માં [illegible] નથી. [illegible] માનવતાની દૃષ્ટિએ [illegible] [illegible]

છે જેમ જ્યારે તેનું હોય તેટલું છે. આ નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ પ્રતીત થાય
એવા સ્થાને વાસ્તવમાં અનુભવાય છે.

ઉપસંહાર

અહિંસાનો મુખ્ય આધાર એક માત્ર જ્ઞાન, ક્રિયા કે હિંસા પર નહિ, પરંતુ આંતરિક વૃત્તિ પર છે. આથી કેવળી ભગવંતની હિંસા પણ તેની પુણ્યપ્રેરિત પ્રવૃત્તિ છે અહિંસામાં જ પરિણત થાય છે.

કર્મબંધનનું કારણ સમષ્ટ કાય પુરુષાર્થ બને. એટલે જાય સમજાયથી મનુષ્ય નિરંતર નથી. નિર્બંધ જ મનુષ્ય કરે છે. તેથી જ કર્મબંધને છેદી શકે છે, અને આમ અહિંસાને પણ તે જ પામી શકે છે.

એમ દરેક ધર્મ, મત, સંપ્રદાય કે પંથ અહિંસાના પ્રચાર માટે નિમિત્ત હોવા જોઈએ. માત્ર માન્યતામાં રહે નહિ, પણ સમસ્ત વિશ્વના જીવ માત્રને પોતાની સાથે રાખે તે ધર્મ. એવું ન હોય તો, માનવું કે એ ધર્મ નથી, ધર્મનો વિકાર છે. એ ધર્મવિકાર આપણે જોયો જ અનાદિકાળથી વીંટે છે, માટે એને સાવધ થઈ ત્યાગવો જ છે.

પરંતુ વિશુદ્ધ વિચારો કે વિશુદ્ધ માન્યતાઓનું ખંડન સત્યાર્થી સાધકો ક્યારેય જ કરે. સત્યાર્થીની દૃષ્ટિ ખંડનાત્મક ન હોય, પણ મંડનાત્મક જ હોય. તેની દૃષ્ટિ પણ માત્ર નિષ્પક્ષ, વસ્તુસ્થિતિ અને અનુકંપાથી ભરેલી વંચિત ન હોય. એને આગ્રહ પર તિરસ્કાર હોય, પણ આગ્રહી પર તો પ્રેમ જ હોય. સ્યાદ્વાદનો આદર્શ કે સનાતન ધર્મનો સાચો અર્થ એ ધર્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ શીખવે.

એમ કહું છું.

સમ્યક્ત્વ અધ્યયનનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

તૃતીય ઉદ્દેશક

તપશ્ચરણ

સૂત્રકારે પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં અહિંસાને સત્યના સાધનરૂપે વર્ણવી બીજા ઉદ્દેશકમાં શુદ્ધ અહિંસાની સમીક્ષા કરી છે અને હિંસાનો પ્રબળ વિરોધ દર્શાવ્યો છે. હવે આ ઉદ્દેશકમાં અહિંસાના પાલન માટે તપ-ઇચ્છાનો નિરોધ અને સંયમ એ અનિવાર્ય હોવાં ઘટે, એમ સમજાવવા માટે તપશ્ચરણનું રહસ્ય બતાવે છે.

ચિત્તના મળવિક્ષેપો પણ આ સંસારના સુખનું બાધક કારણ છે, આત્મસ્વરૂપના દર્શનનું આવરણ છે. એ દર્દને દૂર કરવા માટે જે એક અજોડ રસાયણ છે તેને જૈનદર્શનમાં તપશ્ચર્યા કહેવામાં આવે છે. એ તપશ્ચર્યાનો પ્રકાર એક નથી, પણ ભિન્નભિન્ન જીવોનાં ભિન્નભિન્ન દર્દોની સમીક્ષા કરીને શ્રમણ ભગવંતે તેના બાર ભેદ બતાવ્યા છે. એ રસાયણના સેવનથી આ જીવાત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, પરિશુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે. તે રસાયણનું સેવન કરનારા સાધકે જે પથ્યો પાળવાનાં હોય છે તે સમજાવવા માટે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:-

[૧] અહો સાધક ! ધર્મભ્રષ્ટ, અધર્મપ્રચારક કે સદ્ધર્મના વિરોધકના વર્તન તરફ તું કશુંયે લક્ષ ન આપ. જેઓ અધાર્મિકો તરફ ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખે છે (અને શાંતપણે પોતાના સાધનમાર્ગમાં પ્રવર્તે છે) તે જ સાચા વિદ્વાનો છે.

નોંધ:—બીજા ઉદ્દેશકમાં વિરોધી મત, ધર્મ કે પંથની ખોટી માન્યતાઓનો વિરોધ કર્યો. પરંતુ એ પરથી કોઈ સાધક વ્યક્તિગત ખંડનાત્મક કે કલુષિત પ્રવૃત્તિમાં ન પડી જાય એટલા માટે આ પ્રથમ સૂત્રમાં ફરી ચેતાવે છે કે તું એમના વ્યક્તિગત વર્તન સામે કશુંયે લક્ષ ન આપ. માત્ર સ્વધર્મે સ્થિર થા. એટલે કે આત્માભિમુખ બન.

જે સાધકો વ્યક્તિગત કે સમાજગત ખંડનમાં પડી જાય છે, તે સાધકોની સાધના ખંડિત થાય છે. ચિત્તનાં મળ, વિક્ષેપ તથા આવરણો દૂર કરવા માટે કેવળ તેમણે પોતાનો સ્પષ્ટ ધર્મ નક્કી કરી લેવો એ જ એમનું કર્તવ્ય હોય એમ સૂત્રકાર કહેવા માગે છે. આ અધ્યયન પણ સમ્યક્ત્વનું ચાલે છે.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પરની શ્રદ્ધાને પણ આટલી મર્યાદા છે. પણ તે રહસ્ય ન સમજતાં જો સાધક વ્યક્તિગત ખંડનમાં પડી જાય, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કાર્ય કરવાને બદલે ઊલટો મળ વધે, એટલે બહિર્મુખ દૃષ્ટિને સૌથી પ્રથમ સંકોચી લેવી જોઈએ. તો જ આત્માભિમુખ પ્રવૃત્તિ તરફ વળાય.

અહીં અધાર્મિકોના ત્રણ વિભાગો કલ્પ્યા છે. તેમાં વૃત્તિના પરિણામની તરતમતાનો ઊંડો મર્મ છે. ધર્મભ્રષ્ટમાં અજ્ઞાન અને આસક્તિ બન્ને હોય છે. અધર્મપ્રચારકમાં પ્રાયઃ અજ્ઞાન હોય છે, પણ સદ્ધર્મના વિરોધકમાં માત્ર અજ્ઞાન જ નહિ પણ વૃત્તિની મલિનતા અને શક્તિનો દુરુપયોગ પણ સાથે સાથે જ છે. તે સૌના તરફ સાધકે ઉપેક્ષા રાખી સ્વલીનતા એટલે કે સ્વાભિમુખ દૃષ્ટિ રાખવી.

[૨] હે સાધક ! તું બરાબર વિચારી લે કે જેઓ પાપકર્મને દુઃખનું કારણ જાણી તેવાં અસદાચરણનો ત્યાગ કરવા માટે, શરીરશુશ્રૂષાની કશીયે દરકાર કર્યા વગર, ધર્મના જાણુ અને અંતઃકરણના શુદ્ધ તથા સરળ થઈ, કર્મબંધનને તોડતા ... ખરેખરા ઉત્તમ વિદ્વાનો છે—એમ પ્રભુ ...

નોંધઃ—આત્માભિમુખ દૃષ્ટિ પ્રગટાવવા માટે અહીં તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતા બતાવી છે. જે ક્રિયાથી નિરાસક્તિ જન્મે, તે ક્રિયાને તપશ્ચર્યા કહેવાય; આથી જ ઇચ્છાનો નિરોધ એ તપ, એવી વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. મહાપુરુષો આ દૃષ્ટિબિંદુથી જ શરીર કસવાનું કહે છે. એટલે કે તપશ્ચર્યાનો હેતુ દેહદમનનો નથી, પરંતુ વૃત્તિદમનનો છે. વૃત્તિદમન એ તપશ્ચર્યાનું માપક યંત્ર ગણાય. જેટલે અંશે વૃત્તિ કાબૂમાં આવે તેટલે અંશે તપશ્ચર્યા સફળ ગણાય.

[૫] માટે હે સાધકો! તમારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિને (તપદ્વારા) કૃશ કરો, જીર્ણ કરો.

[૬] કારણ કે જેમ લીલાં લાકડાં કરતાં સૂકાંને અને સૂકાં કરતાં જૂનાં લાકડાંને અગ્નિ જલદી બાળે છે, તેમ જે આસક્તિરહિત અને આત્મનિષ્ઠ અપ્રમત્ત સાધક હશે તેનાં કર્મો જલદી બળશે.

નોંધઃ—લીલાં લાકડાંને સૂકાં બનાવવાં, એટલે પ્રથમ તો ક્રિયામાં થતી ભૂલોને પશ્ચાત્તાપ અને સંયમનો તાપ આપવો; પછી નિમિત્તમાત્રના ત્યાગદ્વારા આસક્તિના બીજને જીર્ણ બનાવવું; અને આસક્તિનું બીજ જીર્ણ થયા પછી તેને અગ્નિનો સ્પર્શ કરાવવો, એટલે કે નિરાસક્તિ જગાડવાના પ્રયોગો કરવા. આ ક્રમનું પાલન કરવામાં શ્રમ અલ્પ છે અને સફળતા સાધ્ય છે. ક્રમના ઉલ્લંઘનમાં સફળતા નથી અને સંતોષે નથી; તો સિદ્ધિની તો વાત જ શી? આથી અપ્રમત્તતા, નિરાસક્તિ અને આત્મનિષ્ઠા બળવી આગળ ધપવું ઘટે.

[૭] પરંતુ હે સાધક! મનુષ્યભવનું આયુષ્ય (આ સાધનાકાળનો સમય) બહુ અલ્પ છે. અને કેટલું છે? તે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. માટે ધૈર્યનું સેવન કરી સૌથી પ્રથમ ક્રોધને (તારા આત્માથી) દૂર કર.

નોંધઃ—ઉપરની વાતને ફરીથી દૃઢ કરવા માટે સૂત્રકારે આ સાતમું સૂત્ર ભાખ્યું છે. અહીં મનુષ્યભવનું આયુષ્ય અલ્પ છે, એમ કહી સતત જાગૃતિ રાખવાનું સૂચવે છે. એક પણ ક્રિયા તેના પરિણામની જાણ સિવાય આદરવી કે આચરવી ન ઘટે. જે ક્રિયાનું પરિણામ વિચારતાં તેમાં સ્વાર્થ,

તેથી દોષોને દૂર કરવા માટે દોષોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ઠેઠ વૃત્તિ સુધી વિવેકબુદ્ધિને પહોંચાડવી જોઇએ. વસ્તુના પરિણામ અને સ્વરૂપની સ્પષ્ટ વિચારણા એ જ વિવેકબુદ્ધિનું સ્વરૂપ. પરિણામની શુદ્ધ વિચારણા ભૂલથી બચાવે છે. અને કદાચ ચિત્તના તીવ્ર આવેગવશ ભૂલ થઈ જાય તોયે તે ભૂલ વિકાસમાં બાધક થતી નથી કે વધતી નથી; કારણ કે ભૂલનું પરિણામ આવતા પહેલાં પરિણામનું તેણે મનદ્વારા વેદન કરી લીધું હોય છે. તેથી તે સમભાવ રાખવા ધારે તો રાખી શકે છે અને જાગૃત પણ રહી શકે છે. આ સૂત્રમાં સ્વરૂપવિચાર પર બહુ ભાર આપ્યો છે. જે પદાર્થ ખૂંચતો હોય તેનું પ્રથમ વાસ્તવિક સ્વરૂપ જુઓ અને તમારી બુદ્ધિની કસોટી કરો.

વસ્તુનો ભોગ કરતી વખતે તેના પૃથક્પૃથક્ અંશોને અવલોકવાની બુદ્ધિના અભાવને કારણે જ વસ્તુ તરફની લાલસા અને વસ્તુવિયોગમાં આવેશ કે દ્વેષ જન્મે છે; એટલે સ્વતંત્ર વિવેકબુદ્ધિથી વસ્તુને અવલોકતાં શીખો.

[૯] વળી જેઓ કષાયોને ઉપશમાવી પાપકર્મથી નિવૃત્ત થયા છે તે કેવા વાસનારહિત (શાંત) અને પરમસુખમાં નિમગ્ન રહે છે, તેનો પણ અનુભવ કરો.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં તો સૂત્રકાર મહાત્મા ઘણું કહી નાખે છે. આંતરિક કે બાહ્ય કોઈ પણ શાંતિનું મૂળ જગતના બાહ્ય પદાર્થોમાં કે શરીરમાં નથી. બાહ્ય પદાર્થો કે શરીર જે સુખ, દુઃખ, શાંતિ કે અશાંતિ જન્માવે છે, તેનું કારણ તે નહિ પણ પોતામાં રહેલી વૃત્તિ જ માત્ર છે. પરંતુ આ વાત સાંભળીને જ બેસી ન રહે. તેને જીવનનો પરમસિદ્ધાંત બનાવી સ્વયં અનુભવ કર, એમ પણ તેઓ કહે છે.

સિદ્ધાંત એટલે અંતઃકરણની ચોક્કસતા થયા પછી બંધાયેલી માન્યતા. સિદ્ધાંત આવે તો તેની પાછળ શક્તિ આવે અને અનુભવ થાય જ. વૃત્તિવિજયના પ્રયોગ કર્યા વિના આ અનુભવ સહજલભ્ય નથી, તોયે તેમ કર્યે જ છૂટકો છે, એવો અહીં ધ્વનિ છે. જ્યાં સુધી પોતાના શુદ્ધ વિચારોની સ્વયંસ્ફુરણા અને તેને વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક વળગી રહેવાની વફાદારી ન જાગે, ત્યાં સુધી તે સાધકના જીવનમાં સિદ્ધાંત, શક્તિ કે અનુભવ જાગૃત થાય નહિ. અને સ્થિરતા વિનાના લોકોની જેમ એવો સાધક અહીંતહીં જ્યાં નમાવો ત્યાં નમે. આ રીતે વિચારોની ચોક્કસતા એ વિકાસનું પ્રાથમિક ચિહ્ન છે.

જગતના મહાપુરુષોની શાન્તિનું બીજ નિરાસક્તિ, પદાર્થોની અને લોકનાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે. એટલે તે પુરુષોની શાન્તિ પરથી પણ તું શ્રદ્ધા જન્માવી તારા આત્મામાં પણ તેવી જ શાન્તિ ભરી છે તેનો અનુભવ કર; એમ સૂત્રકાર વદે છે.

[૧૦] ઉપરની બન્ને બાજુ વિચારીને બુદ્ધિમાન અને તત્ત્વદર્શી સાધક કદાપિ પ્રબળ નિમિત્તો મળવા છતાંયે કોઈ પર ક્રોધ ન કરે.

નોંધઃ—અહીં "પ્રબળ નિમિત્તો મળવા છતાં" એ પદ મૂકવાનું પ્રયોજન એ છે કે, નિમિત્તો પોતે કંઈ મહાન નથી. નિમિત્તોદ્વારા જે કંઈ ક્રિયા થાય છે તેમાં નિમિત્તોની મહત્તા નથી પણ મુખ્યતયે ઉપાદાન જ કારણભૂત હોય છે. વૃત્તિ પોતે જ અંતરમાં રહી બહારનાં નિમિત્તો ઊભાં કરે છે અથવા નિમિત્તોને વશ થાય છે. એ વૃત્તિના દૂષિત આવેગનું જ નામ ક્રોધ. એટલે આ ક્રોધ કે વૃત્તિના આવેગને શમાવવો એ જ સાધનાનું ફળ હોવું ઘટે. વિવેકબુદ્ધિ અને આત્માભિમુખતાની પણ એ એક કસોટી છે.

ઉપસંહાર

પરમાન્યતા કે પરભૂમિકાના ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા રાખી સ્વધર્મ પરની શ્રદ્ધા કેળવવી. જે વિદ્યાના સંસ્કારો જીવનનાં સમસ્ત તત્ત્વોને સંસ્કારી બનાવે છે, તે જ સાચી વિદ્યા છે. તત્ત્વદર્શી પુરુષોનાં વચનો પર શ્રદ્ધા રાખવાથી જીવન પ્રફુલ્લ અને વિકસિત બને છે.

આત્માભિમુખ દૃષ્ટિના વિકાસ માટે દેહદમન, ઈંદ્રિયદમન અને વૃત્તિદમન ત્રણેની આવશ્યકતા છે.

જે વિલાસમાં ક્રોધાદિ રિપુઓની ઉત્પત્તિ છે, તે વિલાસ દુઃખદ છે. તમારી સાચી દૃષ્ટિ જાગૃત કરો અને તે દૃષ્ટિથી પદાર્થોને અને જગતને અવલોકો; સમજની કસોટી કરો.

કષાયોની ઉપશમતામાં શાન્તિનું મૂળ છે. જગતના સર્વ મહાપુરુષોએ એ જ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. તમારું પણ એ જ માર્ગે વલણ થઈ કલ્યાણ થાઓ.

એમ કહું છું.

સમ્યક્‌ત્વ અધ્યયનનો તૃતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

★

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

તપશ્ચર્યાનો વિવેક

સત્યની આરાધનામાં તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતા છે, એમ ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં વ્યક્ત કર્યા પછી કહે છે કે, તપશ્ચર્યાનો હેતુ ત્યારે જ સરે કે જ્યારે તે સાધક તેટલી યોગ્યતા પર પહોંચ્યો હોય. સંયમ-આવશ્યકતાઓ ઘટાડવી—એ તપશ્ચર્યાનું પ્રાગ્સ્વરૂપ છે. તેથી તેની આરાધના કર્યા પહેલાં એટલે કે સંયમી બનવા પહેલાં જે સાધક તપશ્ચર્યા કરે છે તેને તપશ્ચરણનો વાસ્તવિક લાભ મળી શકતો નથી.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

(૧) આત્માર્થી જંબૂ! સાધક વૃત્તિના પૂર્વઅધ્યાસો(કર્મ-સંગને લઈને ઘણા કાળથી આત્મામાં રહેલી જડ ભાવજન્ય મમતા)-ની અસરથી નિવૃત્ત થઈને અને માનસિક શાંતિ મેળવીને પછી જ ક્રમપૂર્વક પહેલાં ઓછી, પછી થોડી વિશેષ, એમ અનુક્રમે તપશ્ચરણની વૃદ્ધિ કરી દેહદમન કરે.

નોંધઃ—દેહને કસવાનો પ્રયોગ એટલે દેહદમન. એ પણ તપશ્ચરણનો એક વિભાગ તો છે જ. પણ સંયમ અને ત્યાગને આચરતા સહજ રીતે જે તપશ્ચર્યા થાય છે તે જ વાસ્તવિક છે. જે તપશ્ચર્યા લોકરૂઢિ, અસમજણ કે એવાં કોઈ નિમિત્તવશ થાય છે તે સફળ નથી બની શકતી. જેટલે અંશે તપસ્વીનાં

મન, વાણી અને કર્મમાં [illegible]—વાણીની [illegible] [illegible] [illegible], તેો અંશે તે તપમાં ફરી જાય.

(૨) અને [illegible] માટે વીર સાધક નિરત અને શાંત મનથી (જ્ઞાનના અંતર્ગત) સ્વાધ્યાયમાં પ્રેમ ધારણ કરી, આત્મલીનતા કેળવી, સમિતિ તથા જ્ઞાનાદિ હિતકારક સદ્‌ગુણોને સાથે રાખી હંમેશાં યત્નપૂર્વક રહેવું—વર્તવું.

નોંધઃ—કર્મ ખપાવવાના પ્રયોગોમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા છે તે અહીં બતાવ્યા છે. ઘડીઘડીમાં જેનું મન અવ્યવસ્થિત બની જાય છે, નિમિત્ત મળતાં ઉશ્કેરાઈ જાય છે, તે સાધક વૃત્તિવિજયના અનુષ્ઠાન કરવા માટે લેશ પણ લાયક નથી. સાધક હંમેશાં સ્વાભિમુખ એટલે પોતાના મનનો દ્રષ્ટા થઈને રહે. મન પર નિમિત્તોની તે લેશ પણ અસર ન થવા દે. પળેપળે જે સાધક આટલો જાગૃત હોય તે જ અનુષ્ઠાનાદિમાં પ્રવર્તવાની યોગ્યતા ધરાવી શકે.

(૩) વહાલા મોક્ષાર્થી શિષ્ય ! માટે જ જ્ઞાની ભગવાનો કહે છે કે, મોક્ષાર્થી અને વીર સાધકોને માટે પણ આ માર્ગ બહુ વિકટ છે.

નોંધઃ—કંઈક સમર્થ સાધકોએ સાધના માર્ગમાં પ્રવેશતાં મૂળમાં જ ગોથાં ખાધાં હોય એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. આથી જ પ્રાથમિક સાધના માટે કડક વિધિવિધાનો અને નિયમો યોજવામાં આવે છે તે સહેતુક છે. કારણ કે વીર પુરુષોની વીરતા અને મોક્ષાર્થીની મુમુક્ષુતા દુષ્ટ વૃત્તિઓના વેગને ઉશ્કેરનારાં નિમિત્તો મળતાં વાર જ ઘણી વાર દબાઈ જતી કિંવા નષ્ટ થતી દેખાય છે. માટે કોઈ સામર્થ્ય કે શક્તિના અહંકારમાં નિયમોનો તિરસ્કાર કરીને સ્વચ્છંદતા ન પોષે પણ સાધનામાં સતત જાગૃત રહે.

અગ્નિમાં બળી મરવું, પર્વતથી પડીને જીવનનો અંત આણવો કે જીવનભર નિર્વંશ અને શુષ્કવૃત્તિથી રહેવું શક્ય છે, પણ પૂર્વઅધ્યાસોથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખવી અને વૃત્તિને જીતવી એ વીરોનેય દુઃશક્ય છે, એમ સૂત્રકાર વર્ણવે છે. અનુભવ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

(૪) હે સાધકો ! અહંકાર અને કામવાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવી રીતે તમારા દેહમાં માંસ અને લોહી ન વધારતાં ઊલટું તપ-

ર્યાદ્વારા દેહનું દમન કરે. જે બ્રહ્મચર્ય (આત્મસ્વરૂપના લક્ષ્ય અથવા કામપરિત્યાગ)માં રહીને શરીરને તપથી દમે છે તે જ વીર પુરુષો મુક્તિ મેળવવાના અધિકારી હોવાથી માનનીય ગણાય છે.

નોંધઃ—વીરતાનો કોઈ અર્થ સમજ્યા વિના શરીરને પુષ્ટ કરવામાં વીરતા માની બેસે માટે સૂત્રકાર કહે છેઃ—શરીરની પુષ્ટિમાંથી વીરતા નથી જન્મતી, પણ વીરતા તો ચૈતન્યનો ગુણ છે. બ્રહ્મચર્ય, સંકલ્પબળ અને વૃત્તિવિજય પર વીરતાનો આધાર છે. સાચા વીરને માટે વૃત્તિવિજય એ જ સાચો વિજય

આથી તે અહંકાર તથા કામવાસનાને જીતવા માટે શરીર અને મન બન્નેને … છે. શરીર અને ઇંદ્રિયોનું અતિ પુષ્ટપણું ઘણી વાર વૃત્તિને ઉશ્કેરી મૂકે … છે. એટલે આ રીતે કેવળ પૂર્વકર્મો જ નહિ બલ્કે નવાં કર્મો કરી વિલાસમાં સુખ માની વિલાસ વધારી મૂકવો એ આત્મવિશ્વાસની ત્રુટિનું જ પરિણામ છે. આત્મ-વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં ઉત્પન્ન કરવા માટે બાહ્યત્યાગની પણ આવશ્યકતા છે. એમ કહી અહીં બાહ્યતપની આચરણીયતા બતાવી છે; પરંતુ તે તપ વિવેક-પૂર્વક અને ધ્યેયના ભાનપૂર્વક હોવું ઘટે.

(૫) હે જંબૂ! કેટલાક સાધકો પ્રથમ તો નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોને (શબ્દાદિ વિષયો પર જતાં) રોકીને સાધનમાર્ગમાં જોડાય છે, પરંતુ (વાસના પર કાબૂ લાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાથી) પાછળથી મોહવશ થઈ વિષયો તરફ આસક્ત બની જાય છે. તેવા બાળજીવો કર્મ-બંધનથી કે કશા પણ પ્રપંચથી છૂટી શકતા નથી. અને … કશા પણ અંધકારને લઈને તીર્થંકરદેવની આજ્ઞા-… એવા અજ્ઞાની જીવો મોહરૂપી અંધકારને … (સદ્ધર્મ)ને પણ આરાધી શકતા નથી.

નોંધઃ—જે બાહ્યતપશ્ચરણનો હેતુ નથી સમજતા તેનું તપશ્ચરણ નિરર્થક … છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે. પદાર્થ પર જતી ઇંદ્રિયોને રોકવી એ પ્રતિજ્ઞા … માત્ર સાધનાનો પ્રયોગ છે, સાધનાની સિદ્ધિ નથી. … એ પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ છે. … પ્રતિજ્ઞા … માની … સાધારણ છે.

… તીર્થંકરની આજ્ઞાપાલનની … તીર્થંકરની આજ્ઞા એટલે શાસનના … મહાપુરુષે પ્રતિજ્ઞા. વૃત્તિની આધીનતામાં …

સ્મરણ જ રહેતું નથી. એને કહેવત છે કે [illegible] વૃત્તિના આવેશો તેને ઠોકરે મારે છે. વૃત્તિના આવેશ સામે ઘણી વખત તેને ઝૂકવું પણ પડે છે ખરું, પરંતુ તે વખતે એ એમ માનતો હોય છે કે 'હું તેમ નહિ જ થવા દઉં.' પરંતુ તે માત્ર તેમનું વાણીજલ્પનરૂપ જ રહે છે; કારણ કે વૃત્તિ પર કાબૂ ન રાખ્યો અને પતનના નિમિત્તો [illegible] રહે! એમાં સાધકનો કદીયે વિજય થતો નથી. અને અપવાદરૂપે કદાચ થાય તોપણ તેનું પરિણામે તો પતન જ છે—એ વાતમાં જરાયે સંદેહ નથી.

(૬) વહાલા જંબૂ! જેણે પૂર્વજન્મમાં ધર્મસાધના કરી નથી અને ભવિષ્યમાં ધર્મસાધના થાય તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી નથી, તે વર્તમાનકાળમાં ધર્મસાધના કરવાને લાયક શી રીતે બની શકે!

નોંધ:—અત્યંત પ્રયત્ન હોવા છતાં ઘણી વાર સાધકની આંતરિક મનોદશા જ એવી વિચિત્ર હોય છે કે તે વૃત્તિવિજયમાં વારંવાર નિષ્ફળતા અનુભવે છે. તેનું કારણ તેનાં પૂર્વકર્મો પણ હોય છે, એવું આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર વદે છે અને કર્મની સળંગ સંકલના આપી દે છે. ક્રિયામાત્રનું ફળ છે એ સિદ્ધાંત નિર્ણિત છે, તો ક્રિયાના ફળ માટે પુનર્ભવ હોવો સહજ રીતે સમજાય છે. આ રીતે સંસ્કારો પર જ ધર્મપાલનનો આધાર છે. એથી સંસ્કારોની શુદ્ધિ કરે તેવી ક્રિયા કરતા રહીને જ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો શક્ય બને છે.

સાધનો અને સંયોગો સુંદર મળવા છતાં જેણે વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવ્યો નથી તે સાધક સાધનામાં બેસે તોપણ સફળ થઈ શકતો નથી. યુગયુગના સતત પ્રયત્ન પછી જ જડવૃત્તિના પળેપળે થતા પરાભવને જીતવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનાનો માર્ગ જેટલો બહારથી સુંદર, સરળ અને સહજ-સાધ્ય લાગે છે તેટલો જ તે ઊંડે જતાં કઠિન અને કપરો અનુભવાય છે. છતાંયે તે માર્ગે ગયા વિના ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ નથી. માટે વહેલામોડા પણ તે માર્ગે ચાલવાનું જ રહ્યું.

(૭) પ્રિય જંબૂ! આ તરફ દૃષ્ટિ ફેંક:—પાપિષ્ઠ વૃત્તિદ્વારા આ જીવાત્માને વધ, બંધન ઇત્યાદિ ભયંકર દુઃખો અને અસહ્ય વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, એમ સમજી જે પરમાર્થી અને જ્ઞાની પુરુષો તેવી વૃત્તિથી દૂર રહેવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે તેમનું વર્તન કેટલું સાચું, સુંદર અને પ્રશંસનીય છે!

નોંધઃ—ચારિત્ર્યશાળી પુરુષોનું વાતાવરણ જ તેમની આંતરવૃત્તિની ચેત્રતાની સાક્ષી પૂરે છે; હૃદય પવિત્ર થાય એટલે વર્તનમાં પવિત્રતા જ આવે મ કહી સૂત્રકાર બે વાતો કહી નાખે છેઃ (૧) કેટલીકવાર પૂર્વકર્મ માની ીન પુરુષાર્થથી કેટલાક સાધકો દૂર રહે છે તેમને તત્ત્વદર્શીનું આ દૃષ્ટાંત ાપી પ્રેરણા આપે છે. (૨) જેઓનું વર્તન સુંદર અને સાચું હોય છે તે જ યને સમજ્યા છે એમ માનવું.

(૮) માટે અહો સાધકો ! તમે પણ બહારના પ્રતિબંધો કાપી ાપકર્મોથી પર થઈ મોક્ષ (કર્મબંધનથી મુક્ત થવા) તરફ લક્ષ્ય ાખી સાધનામાં આગળ ધપો.

નોંધઃ—બહારના પ્રતિબંધો કાપવા એટલે કે પરિગ્રહ તથા વિષયોથી : રહેવું. વૃત્તિવિજયની વાત કરવાથી રખે કોઈ બાહ્યત્યાગની આવશ્યકતા રે ! માટે અનેકાંતી મહાત્મા બાહ્યત્યાગની મહત્તા યાદ કરી આપે છે.

(૯) કરેલાં કર્મોનું ફળ અવશ્ય મળે જ છે. આમ જાણીને તત્ત્વજ્ઞ ાધકો કર્મબંધનના હેતુઓથી હંમેશાં દૂર રહે છે.

નોંધઃ—ક્રિયાના કર્તાને જ ક્રિયાનું ફળ ભોગવવું પડે એ કર્મનો સિદ્ધાંત છે ને એ કાયદામાં કોઇને માટે કશોયે અપવાદ હોતો નથી. જેવું જે કરે તેવું ફળ પામે જ, એ સિદ્ધાંત તરફ સદા લક્ષ રાખી એટલે કે નાની કે મોટી યેક ક્રિયાના પરિણામને ઊંડાણથી વિચારી સાધક જો ક્રિયામાત્રમાં વિવેક-દ્ધિ ધરાવતો થઈ જાય તો તીવ્ર બંધન પડે તેવાં કર્મો કરતાં તેનું અંતઃ-ણ તેને બચાવી લે છે.

(૧૦) જે સાધકો ખરેખરા વીર, સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તનાર, ાનાદિ ગુણોમાં રમનાર, હંમેશાં ઉદ્યમવંત, કલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય રનાર, પાપથી નિવૃત્ત થયેલા અને લોકને યથાર્થપણે જોનાર હતા, પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ કે ઉત્તર એમ બધી દિશાઓમાં રહીને પણ ત્યને જ વળગી રહ્યા હતા.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં સત્યની કટકતા અને સત્ય પાછળ વળગી રહેવાની દૃઢતા બતાવી છે. સત્ય એ સર્વવ્યાપક છે. સત્યની સાધના અમુક જ સ્થળે થાય એવું કંઈ બંધન સત્યને હોતું નથી. અને જેઓ સત્યને બરાબર સમજી કે

[illegible]

(૧૧) તેવા ઉપાધિ [illegible] મુનિઓની [illegible] સત્પુરુષોનો અભિપ્રાય સૌને જણાવું છું કે "તત્ત્વદર્શી પુરુષને ઉપાધિઓ રહેતી નથી."

નોંધ:—[illegible] સૌ સાધકને અનુભવપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે કે, [illegible] જાણ્યા પછી ઉપાધિઓ રહેતી નથી. માટે નિશ્ચિત થઈ નિજસ્વભાવમાં [illegible] મગ્ન થાઓ.

ઉપસંહાર

તપશ્ચર્યામાં પણ વિવેકની આવશ્યકતા છે. ક્રમ અને વિવેક [illegible] પ્રત્યેક ક્રિયામાં સફળતા મળે છે. જીવનના દાન કરતાંયે જિજ્ઞાસા મોંઘી છે. તપશ્ચર્યાથી દેહ કૃશ કરવો સહેલો છે, પણ મર્કટ સમી ચંચળવૃત્તિને દૃઢ કરવી કઠિન છે.

દેહ અને ઇંદ્રિયોનું દમન વૃત્તિના ઉશ્કેરાટને દબાવે છે, વિષયોના વેગને રોકે છે, પણ વિષયો તરફ વૃત્તિનું વલણ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તપશ્ચર્યાની સર્વાંગસિદ્ધિ ન ગણાય.

પૂર્વકર્મોને બાળવામાં તપશ્ચર્યાનો અગ્નિ સફળ થાય છે, તોયે વર્તમાન કર્મોની શુદ્ધિ પર સતત લક્ષ્ય રાખવું ઘટે.

સત્યનિષ્ઠામાં વીરતાની કસોટી છે. સત્યનો માર્ગ જ એક અને અનેક આનંદદાતા છે.

એમ કહું છું.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ નામનું ચતુર્થ અધ્યયન પૂર્ણ થયું.

☆

લોકસાર

૫

લોકનો સાર ધર્મ છે, ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે, સંયમનો સાર નિર્વાણ છે અને નિર્વાણનો સાર આનંદ છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

ચારિત્રપ્રતિપાદન

વસ્તુસ્વભાવ એ જ ધર્મ. એટલે લોકમાંથી જે ક મેળવવા જેવું હોય તે માત્ર વસ્તુસ્વભાવ. વસ્તુસ્વભાવ ચિત્તવૃત્તિ પર સંસ્કારરૂપે સ્થાપિત થવું તે જ્ઞાન. જ્ઞાન થ પછી સત્યની જિજ્ઞાસા જાગે અને સત્યની જિજ્ઞાસા પ સહજ રીતે જેટલે અંશે પરભાવને ત્યાગી સ્વભાવ ત વળવાની ક્રિયા થાય તેનું નામ ચરિત્ર. ચારિત્ર આવ્યા પ ત્યાગ, તપશ્ચરણ અને એવા અનેક પ્રયોગોદ્વારા વૃત્તિ

ન હોય, ત્યાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કશુંયે નિશ્ચિત ક્યાંથી હોય? અને પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ નિશ્ચિત ન હોય, ત્યાં શાંતિ કે સમાધાન ન હોય સ્વાભાવિક છે.

સારાંશ કે જે સંશય પાછળ નિશ્ચય છે તે સંશય ખોટો નથી. પર જે સંશય પાછળ નિશ્ચય નથી તે તો ખરેખર ત્યાજ્ય છે; અને તે સંશ નથી, પણ વિકલ્પ માત્ર છે. આ વિશ્વના કાર્યકારણની પરંપરા પર જિજ્ઞાસા થવી એ કંઈ ખોટી વસ્તુ નથી; પરંતુ ઘણી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ હો અને ઘણી વસ્તુઓ પરોક્ષ પણ હોય, તેથી જ્યાં બુદ્ધિ ન પહોંચે ત્ય પાસેના સંયોગો પરથી અનુમાન કરીને પણ નિશ્ચય કરી લેવાનું બાકી રહે છે. એટલે સંશયનો નિર્ણય બુદ્ધિ અને હૃદય બન્નેના સમન્વયથી થઈ ઘટે. તે પર જ સાધકના વિકાસની સફળતાનો આધાર છે.

અહીં હૃદય એટલે અંતઃકરણ કે જેના પર આત્માનાં વિશેષ કિરણો છે. તેને ભાવમન તરીકે પણ ઓળખી શકાય. બુદ્ધિ એટલે બહારનું દ્રવ્ય મન કે જેના પર ભૌતિક અસર વિશેષ હોય છે. બુદ્ધિ એ જ્ઞાનમાં સહાય કરી શકે, પણ જ્ઞાન તો અંતઃકરણની વસ્તુ છે. એટલે બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાનનું સાધન અને અંતઃકરણ એટલે જ્ઞાનનું સ્થાન.

[૫] સંસારના સ્વરૂપનો જાણકાર જે સાધક નિપુણ છે, તે કદી સંસારના સંબંધમાં ફસાતો નથી.

નોંધઃ—[ટીકાકારે सागारिय શબ્દથી અબ્રહ્મચર્ય એવો અર્થ કરે છે. પણ સાગારિય શબ્દનો અર્થ અહીં સંસારસંબંધ-ગાર્હસ્થ્ય વધુ સુસંગત લાગે છે.] જે સંશય પછી હૃદયપૂર્વકનો નિર્ણય થાય, વિવેક જાગે અને બંધનથી મુક્ત થવાની તીવ્ર અભિલાષા પણ થાય એવો સંસારનો જાણકાર સાધક બંધનમાં ફસાય એવી ક્રિયા કરે નહિ, તેમ જ વાંછે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે.

[૬] આત્માર્થી જંબૂ! વાસનાની સૂક્ષ્મ અસર છેક ઊંડે સુધી હોય છે, તેથી કદાચ વાસનામય વિકલ્પો આવે, કિંવા અજાણતાં બંધનનું કાર્ય થઈ જાય તો તે જાણીને તુરત જ [illegible], પરંતુ [illegible] પ્રયત્ન ન કરે. કારણ કે તેમ કરવાથી તેને બમણું [illegible] છે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં ભૂલ કરનાર કરતાં ભૂલ છુપાવનારને વધુ દૂષિત ગણ્યો છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે. એક ભૂલને છુપાવવા માટે સેંકડો ભૂલોના ગફલામાં પડવું પડે છે. જાગૃત સાધક પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા ખૂબ સાવધાનીથી વિચારે, તપાસે અને પછી જ કરે; પણ કદાચિત્ ભૂલ થાય તો તે ભૂલનું પરિણામ આનંદપૂર્વક ભોગવી લે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે જેમ રોગ ન દબાવવાથી વધી જાય તો પછી દેહને જે કષ્ટ વેઠવું પડે, તેનાથી બમણું કષ્ટ નાની ભૂલને છુપાવી લેવાથી વેઠવું પડે છે. માટે એક પણ ભૂલને સાધક જતી ન કરે.

[૭] આથી વાસનાને રોકવા સારુ સાધક કામભોગોનાં પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થવા છતાં તેનાં પરિણામને ખૂબ વિચારીને તેમના પરિચયથી જ દૂર રહે અને ચિત્તને પણ તેથી દૂર જ રાખે. (ખરાબ સંકલ્પ સુદ્ધાં ન થવા દે.)

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં વાસના રોકવા સારુ બાહ્યપદાર્થના ત્યાગની અને પદાર્થ પર થતા ચિત્તાકર્ષણને રોકવાની વાત કરી સૂત્રકાર એમ કહેવા માગે છે કે, કોઈ પણ સાધક પદાર્થ ભોગવવા છતાં હું નિરાસક્ત રહી શકું છું એવા અભિમાનથી, કે પ્રયોજન પમાડે તેવા પદાર્થ સાથે વસવાથી પોતાના વિકાસની કસોટી કરું એમ માની, તેવા સંયોગોમાં સ્વયં ન ગોઠવાય—આ વાત ખૂબ વિચારવાયોગ્ય છે. પતન બે રીતે થાય છેઃ એક તો સ્વયં પડવાથી અને બીજું બેદરકારીથી.

બેદરકારીથી કોઈ ઊપરથી પડે તો તેમાં અંગને વધારે જોખમ છે. સ્વયં પડે છે ત્યાં સાવધાનતા હોવાથી જોખમ અલ્પ છે. તે જ રીતે સાધકના સંબંધમાં સમજવું. જે સાધક જાગૃત હોવા છતાં પૂર્વસંસ્કારોથી ખેંચાઈ જાય છે, તેને દુઃખદ પરિણામનું ભાન હોવાથી એટલું દુઃખ થતું નથી, એટલું પદાર્થને ખેંચીને ભોગવનારને થાય છે. પહેલામાં ભૂલનું ભાન છે, બીજામાં ભૂલને સત્ય માનવાનું અજ્ઞાન છે. પહેલામાં નમ્રતા છે, બીજામાં મિથ્યાભિમાન છે. પહેલાનું પતન પણ વિકાસ માટે છે; બીજાની પ્રગતિ પણ એકાંત પતન માટે છે.

[૮] જુઓઃ—કેટલાએક જીવો બિચારા વિષયોમાં અતિ આસક્ત બનીને અધમ ગતિઓમાં તણાયે જાય છે, અને આ સંસારમાં એવા

[૧૧] હે મનુષ્યો ! જેઓ પોતે પાપનાં અનુષ્ઠાનથી નિવૃ નથી અને પોતે અજ્ઞાની હોવા છતાં મોક્ષ જેવી વસ્તુની મનમાં ડંફાસો હાંકયા કરે છે, તેવા દુઃખી જીવો બિચારા કર્મમાં જ કુશળ છે નહિ કે ધર્મમાં. આવા જીવો સંસારના ચક્રમાં ફરવાના અધિકારી બને છે

નોંધ:—મોક્ષનાં શાસ્ત્ર ભણ્યે કે મોક્ષની વાતો બોલ્યે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જેઓ મોક્ષના અભિલાષી હોવા છતાં સ્વચ્છંદ, પ્રમાદ કષાયો અને વિષયવિલાસની ગર્તામાં સબડ્યા કરે છે, તે સંસારે નથી આરાધતા અને મોક્ષ પણ નથી આરાધતા. તેઓ માત્ર આધાર વિના ત્રિશંકુની જેમ વચ્ચે જ લટકી રહે છે—એમ કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય છે.

ઉપસંહાર

ચારિત્રનું ઘડતર આંતરિક બળથી જ થાય છે. આંતરિક બળ કેળવવા માટે સંયમ ઉપયોગી સાધન તો છે જ. વિષયસુખની લિપ્સામાંથી જે હિંસા જન્મે છે તે આધ્યાત્મિક મૃત્યુના અને શારીરિક હ્રાસના કારણભૂત બને છે. ગૃહસ્થ જીવનમાંયે સંયમ સુસાધ્ય અને સુશકય છે. સંયમમાં સુખ સહજ છે. ભૂલનું ભાન થયે સંયમ સરળ અને સ્વાભાવિક બને છે.

ભૂલનું ભાન ભૂલનું કડવું પરિણામ ભોગવવાથી થઈ શકે છે, એ માન્યતા બરાબર નથી. ક્રિયામાત્ર પરિણામ દેનારી છે, એટલે ક્રિયાનું પરિણામ ભોગવવું એ તો એક નૈસર્ગિક નિયમ જ છે. પરંતુ જેમજેમ જીવ કડવાં પરિણામો ભોગવે છે, તેમતેમ તેની વૃત્તિમાં વધુ વક્રતા પેસે છે અને ભૂલનું ભાન થવાની તક દૂર ને દૂર જાય છે.

ભૂલનું ભાન જિજ્ઞાસા પછી જાગે છે. નિર્ણય પણ જિજ્ઞાસા પછી સંભવે છે. સાચો નિર્ણય જીવને સ્વયં સંયમને માર્ગે યોજી દે છે.

આરંભ આસક્તિથી જન્મે છે. ત્યાગી પણ આસક્ત હોય તો તે આરંભજીવી છે. અને ગૃહસ્થ પણ સંયમી કે નિરાસક્ત હોય તો તે અનારંભજીવી છે.

એમ કહું છું.

લોકસાર અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

☆

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

ચારિત્ર ખીલવવાના ઉપાયો

ગત ઉદ્દેશકમાં ચારિત્રગઠનની વિવિધ સમાલોચના કરી ને આંતરિક બળ ખીલવવાથી જ ચારિત્રનું ઘડતર થાય તથા ચારિત્ર વાસ્તવિકતામાંથી જ જન્મે છે એમ મજાવ્યું. હવે આ ઉદ્દેશકમાં આંતરિક બળ ખીલવવાના ાયો બતાવતા

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] આ વિશ્વમાં જે સાધકો પાપી પ્રવૃત્તિથી નિવર્તેલા છે, સાધકો પોતાના શરીરાદિનો નિર્વાહ પણ અનારંભીપણે (નિર્દોષ તે) ચલાવી શકે છે.

નોંધઃ—આંતરિક બળ પાપપ્રવૃત્તિથી નિવર્ત્યા વિના ખીલી શકે જ કે. એટલે પ્રથમ સૂત્રમાં પાપી પ્રવૃત્તિથી નિવર્તવાનો નિર્દેશ કરે છે. યોગની શૂન્યતામાં અધર્મ છે, આથી પાપી પ્રવૃત્તિથી નિવર્તવું ટલે ઉપયોગમય જીવન જીવવું અને ઉપયોગમય જીવન એટલે યયુક્ત જીવન સમજવાનું છે. આવા સાધકને જો સાધનો મળ્યાં તો સાધનોને ઉપયોગી સામગ્રી મળી જ રહેવાની છે. એવો કુદરતના ચળ સિદ્ધાંત પ્રત્યે વિશ્વાસુ હોઇ શકે, સંયમી રહી શકે અને સાધનોટ સાધનનિષ્ઠા હોવા છતાંયે નિર્દોષ રહી શકે.

[illegible]

નોંધ—[illegible]

[૧૪] એમ [illegible] આ તીર્થંકરભાષિત ક્રિયાને મુનિ સાધક યથાર્થ રીતે પાલન કરે.

નોંધ—અપરિગ્રહી વૃત્તિ એ વીરના સાચા માર્ગ છે એમ કહી પરિગ્રહ અને તે પરની મમતા છોડવાનું આગળના સૂત્રોમાં વર્ણવી, ૧૨-૧૩ અને ૧૪ મા સૂત્રમાં ક્રમપૂર્વક સમભાવ, નમ્રતા અને જિનમાર્ગની ક્રમપૂર્વક આરાધના કરવાનું જણાવ્યું છે.

ચિંતન-ઉપસંહાર

સાધુતા અને પરિગ્રહીપણું એ બન્ને વિરોધી ગુણો છે. ઉપયોગમય જીવન એ જ ધર્મ. ક્રિયામાં પ્રગટપણે પાપ ન દેખાય તોયે જ્યાં પરિગ્રહ વૃત્તિ છે, ત્યાં આરંભ—પાપ છે જ. પરિગ્રહ અને આરંભથી સંસાર વધે છે. મહાપરિગ્રહ અને મહાઆરંભ અધમ સંસ્કારો અને અધમ ગતિના ઉત્પાદક છે.

સંસારની વિવિધ આશાઓ, તૃષ્ણાઓ અને ઇચ્છાઓથી સુખ અને દુઃખનું નિર્માણ થાય છે. સંયમી સાધક આટલું જાણી બન્ને સ્થિતિમાં સમભાવ જાળવે.

કર્મનો કાયદો કોઇને કોઈ કાળે છોડતો નથી, છોડશે પણ નહિ. સુખ કે દુઃખ મનાય [illegible] તેનું કારણ પણ કર્મની વિચિત્રતા છે. કર્મમુક્તિ આત્મભાન [illegible] છે.

તૃતીય ઉદ્દેશક

વસ્તુવિવેક

ચારિત્રગઠન અને તેને ખીલવવાના ઉપાયો વર્ણવાઈ ગયા. બીજા ઉદ્દેશકમાં કહેલી નિષ્પરિગ્રહવૃત્તિનો રખે કોઈ દુરુપયોગ કરે! "મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે." માટે પદાર્થો ગમે તેવા અને ગમે તેટલા વાપરવાની છૂટ છે. માટે માત્ર મૂર્છા ન હોવી જોઈએ—એમ રખે કોઈ માની લે! તે ભ્રમનો આ ઉદ્દેશકમાં ઉકેલ આપતાં સ્યાદ્વાદ જેમની નસેનસમાં સહજ વણાયો છે એવા ગુરુદેવ સૌને સંબોધીને બોલ્યા.

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

(૧) જે કોઈ ગૃહસ્થ કિંવા ભિક્ષુ આ જગતમાં નિષ્પરિગ્રહી થાય છે તે બધા તીર્થંકર દેવની વાણી સાંભળી અથવા મહાપુરુષ કે જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનો વિચારી, વિવેકવંત બની, સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને જ નિષ્પરિગ્રહી બને છે.

નોંધ:—પરિગ્રહ હોવા છતાં, રાખવા છતાં, તે ભોગવવા છતાં હું તો નિરાસક્ત રહી શકું છું કે નિરાસક્ત રહી શકાશે એમ જે મનાય છે કે માને છે, તે અખંડ, દંભ કે આત્મવંચના સેવે છે—એવો કંઈક ભાવાર્થ આ સૂત્રમાં છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે પરિગ્રહનો સંપર્ક રાખીને નિષ્પરિગ્રહી વૃત્તિ કેળવાઈ શકતી નથી. એટલે નિષ્પરિગ્રહી વૃત્તિ કેળવવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનો પરિગ્રહ, તે પર થતો મોહ અને આકર્ષણ સૌથી પ્રથમ તકે છોડવા જરૂરી છે. જેમ કોઈ અગ્નિને હાથમાં રાખી ઠંડક મેળવવાની ઇચ્છા રાખે કે ઠંડીના ભય જરે તોપણ ઠંડક ન થતી અને અગ્નિની ઉષ્ણતા સહવી તેને માટે અનિવાર્ય છે, તેમ જ જે સાધક પરિગ્રહના અગ્નિને સાથે રાખીને નિરાસક્તિની ઠંડક શોધે છે તે નિષ્ફળતા અનુભવે છે.

ઘણીવાર એવું બને છે કે એ પરિગ્રહ પાછળ તેનો આશય નીચ, શુદ્ર કે સ્વાર્થી નહિ પણ ઉચ્ચ, ઉદાર અને પરમાર્થી દેખાતો હોય. માત્ર પરોપકાર અને પરમાર્થ ખાતર તે પદાર્થોનો સંગ્રહ કરતો હોય તોયે તેની પાછળ છુપાયેલી પરિગ્રહવૃત્તિ ફાલીફાલી આખરે ઉન્નતિ અને યશના શિખરે ચઢેલા એ સાધકને પાડવામાં મદદરૂપ બનવાનો સંભવ રહે છે. એટલે જ નિષ્પરિગ્રહવૃત્તિ કેળવવા માટે બાહ્ય ત્યાગની આવશ્યકતા છે. પછી ભલે તે ગૃહસ્થ સાધક હો કે ભિક્ષુ સાધક હો. દરેકને પોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ મુજબ પદાર્થત્યાગ કરવો ઉપયોગી નીવડે છે. જોકે એ આવશ્યકતા સૌને અનિવાર્ય છે એમ જાણ્યા પછી પણ બાહ્ય ત્યાગની ભાવના પ્રગટવી એ કંઈ સહજ વસ્તુ નથી; કારણ કે પોતે જે કંઈ ઇચ્છે છે તે બાહ્ય પદાર્થોમાં છુપાયું છે એવો ઘણા કાળનો જીવનો અધ્યાસ છે. એટલે એ કેમ છૂટે? તેના ઉપાયમાં સૂત્રકાર વિચાર અને વિવેક બતાવે છે. સત્યાસત્યને પારખવાની વિવેકબુદ્ધિ જાગે, એટલે અનંતકાલનો અસત્યને સત્ય માનવાનો અધ્યાસ હોય તોયે છૂટી જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ જાગે નહિ, ત્યાં સુધી તો મનુષ્ય કર્યું હિતાહિત પણ સમજી શકે નહિ, તો છોડવાની તો વાત જ શી? આવી વિવેકબુદ્ધિ સદ્વિચાર પછી જ આવે છે, એમ ઉપરના સૂત્રમાં સૂત્રકાર વદે છે.

પણ એ વિચાર શબ્દ એટલો તો રૂઢ થઈ ગયો છે કે હાલતાં ને ચાલતાં સૌ કોઈ એનો ઉપયોગ કરી નાખે છે. પણ વિચારનું સ્વરૂપ આપણે માનીએ છીએ એટલું સરલ કે સુસાધ્ય નથી. જેને ઘણીવાર વિચાર તરીકે

એવી ભાવનાથી જ ગમે ત્યાં રહો પણ વીર્ય ગુમાવશો નહિ એમ કહ્યું છે. જૈનદર્શનમાં વિશ્વવ્યાપક દૃષ્ટિ અને અનેકાંતતા કેટલી છે એનું આ પ્રતીક છે.

વીર્યને ગુમાવવું એટલે શક્તિ ગૂંગળાવવી. શક્તિ તો જીવમાત્રમાં હોય છે. પરંતુ શક્તિને ફેલવાના પ્રસંગોને તે ભાગ્યે જ લઈ શકે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી માનવીનાં વિચારચક્ષુ ન ખૂલે ત્યાં સુધી તે નિમિત્તો અને સંયોગો જેમ તેને ખેંચે તેમ તે ચક્રમાં ખેંચાતો રહે છે અને બીજાના વિચારો તથા અનુભવોને પોતાના છે એમ માની બીજાના વારસા પર તે જીવતો હોય છે. પણ જ્યાં સુધી સ્વયં વિચારશક્તિ અને સ્વયં સર્જનશક્તિ ન પ્રગટે ત્યાં સુધી વીર્યોલ્લાસ પ્રગટી શકે નહિ. વિચાર પછી જ શ્રદ્ધા અને શક્તિ બન્ને સ્ફૂરે છે.

પણ વૃત્તિની પૂર્ણ શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી એ શક્તિ બે માર્ગે વહેવા લાગે છે. આ વખતે સાધકે ખૂબ સાવધાન રહેવાનું હોય છે. આમાંના એક વહેણને જગતના ડાહ્યા પુરુષો શક્તિનો સદુપયોગ કહે છે, અને બીજાને દુરુપયોગ કહે છે. અહીં સૂત્રકાર એ ગડમથલમાં પડતા નથી. એમની દૃષ્ટિએ તો શક્તિની મહત્તા છે. સદુપયોગ કે દુરુપયોગ એ બન્ને દૃષ્ટિ તો સાપેક્ષ છે. એટલે કહે છે કે "વીર્યને ગૂંગળાવો મા." શક્તિને હણવા કરતાં પણ શક્તિને ગૂંગળાવવી એ વધુ હાનિકારક છે, આ વાત અનુભવ પછી જ સમજાવી સરળ થઈ પડે છે.

'निमित्ताधीनो जीवः' એ સૂત્રનો નિમિત્તને અધીન થવું એ જાણે જીવનો સ્વભાવ જ કાં ન હોય એવો અર્થ ઘટાવાય છે, અને ઇતર જીવો જ માત્ર નહિ પણ માનવસૃષ્ટિ સુદ્ધાં આ ભાવનામાં ઘસડાયે જાય છે. પછી બુદ્ધિ તથા પુરુષાર્થનાં સ્વતંત્ર સાધનો કે જે પોતે જ સંયોગોને ઘડવા માટે સમર્થ છે તે મળ્યાં હોવા છતાં તેમનો લાભ તેઓ લઈ શકતા નથી. કોઈ માનવ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરે છે પણ તેનામાં કોઈ પૂર્વસંસ્કારો રહી ગયા હોય ત્યાં સુધી તે સંયોગોની સામે થઈ ફતેહમંદ નીવડી શકતો નથી. પણ તેની શક્તિનું કોઈ એકાદ બીજ પલ્લવિત થાય અને કાર્ય કરાવી નાખે ત્યારે દુનિયાના ડાહ્યા કહે ... લોકો કે જે

આ આખા સૂત્રનો સારાંશ એ છે કે જેનામાં નિરાસક્તિ સહજ વણાઈ ગઈ હોય તેવા પુરુષો પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવા છતાં, બાહ્ય દૃષ્ટિએ ત્યાગી ન દેખાવા છતાં ત્યાગી જ હોય છે, અને અનેક પ્રલોભનો પણ તેને મહાત કરી શકતાં નથી; પણ આવા પુરુષો વિરલ જ હોઈ શકે. એટલે ત્યાગની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. પણ તે ત્યાગ આંતરિક બળ, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ-પૂર્વકનો હોવો જોઈએ કે જે સાંગોપાંગ ટકે અને નિરાસક્તિને સ્થાનમાં પહોંચે. જોકે કેટલાક સાધકોને પ્રથમ ઉત્સાહ કે સાચી સમજ ન હોય તોયે ત્યાગમાર્ગમાં જવા પછી તે આવી જાય, એવું બને છે ખરું. પણ એ એક અકસ્માત ગણી શકાય. અને તેની પાછળ કુદરતનો કોઈ ગૂઢ સંકેત કે પૂર્વ-પુરુષાર્થ કારણભૂત છે એમ માનવું રહ્યું. સંસારનું સ્વરૂપ સોચીને, જાણીને જે ત્યાગ પડે છે તે પણ નિરાસક્ત બની શકે છે એમ ઉદ્દેશે ઉદ્દેશે કહી જ્ઞાનીઓમાં પણ ત્યાગ આવશ્યક અને સુશક્ય છે એમ દર્શાવે છે.

[૪] તીર્થંકરદેવની આજ્ઞાનો આકાંક્ષુ અને આસક્તિરહિત વિવેકી સાધક રાત્રિના પહેલા તથા છેલ્લા પહોરે ઉપયોગ(મન, વાણી અને કાયાની એકાગ્રતા)પૂર્વક હંમેશાં શીલ(કર્મબંધનથી છૂટવાના કારણરૂપ ચારિત્ર)ને વિચારીને તેને યથાર્થ રીતે (પોતાના જીવનને તપાસે તથા) પાળે.

નોંધ:—તીર્થંકરદેવની આજ્ઞામાં રહેવું એટલે સમ્યક્ચારિત્ર્યને જીવનમાં વણવું એ વાત આગળનાં સૂત્રોમાં ચર્ચાઈ ગઈ છે. નિરાસક્તિ અને વિવેક-બુદ્ધિનો સદાચારી જ ચારિત્ર આરાધી શકે એમ સાધકનાં વિશેષણોથી અહીં ફલિત થાય છે. પરંતુ ઘણી વાર નિરાસક્ત અને વિવેકી સાધકને પણ જ્યાં સુધી કર્મનાં બીજો સંપૂર્ણ રીતે ન બળી ગયાં હોય ત્યાં સુધી જરાયે તે ગાફેલ થાય તો પણ સહેવું પડે છે. એટલે અહીં રાત્રિના પ્રથમ અને પાછલા પહોરે ચિંતન કરવાનું કહી સંપૂર્ણ જાગૃત રહેવાનું સૂચવ્યું છે. જોકે અહીં કાળને અપેક્ષીને પ્રથમ અને અંતિમ પળો માટે સાવધાન રહેવાનું સૂચવ્યું છે, પરંતુ ખરી રીતે તો આ વાત પ્રત્યેક ક્રિયાપરત્વે પચાવવાની છે. પ્રતિક્રમણક્રિયા કે જેને અનુભવી પુરુષોએ—ગૃહસ્થ હો કે ત્યાગી હો તે બન્નેએ—કરણીય બતાવી છે, તેમાં પણ આ જ બાબતનું રહસ્ય સમાયું છે.

નિરાસક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંયે અહંકાર ન હોવો

જોઈએ, એમ કહેવા સારુ ક્રિયા થતાં પહેલાં તે ક્રિયાના પરિણામનો વિચાર અને ક્રિયા થયા પછી તેના ફળનો ત્યાગ આ બન્ને વાત સૂત્રકાર અહીં સાથે કહી નાખે છે. એટલે એનો સારાંશ એ નીકળ્યો કે નિરાસક્તિ અને વિવેક એ માત્ર વાણી કે મનનો વિષય નથી. એનો પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે સંબંધ છે. એટલે જ પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં પહેલાં સાધકે તેની જરૂરિયાત, ઉપયોગિતા અને સ્વપરહિતતાનો ખ્યાલ કર્યા વગર ન ચાલે. આ પ્રમાણે ક્રિયાના પરિણામનો અને હેતુનો વિચાર એ વિવેક. અને ક્રિયા કર્યા પછી તેનું જે કંઈ ફળ મળે તેનો ત્યાગ; અર્થાત્ કે તે ક્રિયા જે હેતુએ કરી હોય તે હેતુ સરે કે ન સરે, તેનું પરિણામ સુંદર આવે કે અસુંદર આવે, તોયે ચિત્ત ઉપર કશી અસર ન થાય તેવી સમતા રહે, એવી ચિત્તની સહજદશા થવી એ નિરાસક્તિ.

[૫] સદાચારને નહિ પાળનારાઓની થતી દુર્દશાઓ સાંભળી શાણો સાધક વાસના અને લાલસારહિત બને.

નોંધઃ—જીવનમકાનમાં ચારિત્રનું ચણતર હોવું જ જોઈએ. તો જ તે રસમય, સૌંદર્યમય અને નિષ્કંપ, અડોલ બને—એવો અનુભવી જનોનો આગ્રહ શા માટે છે, તેનો આ સૂત્રમાં ઉકેલ છે. એક સંસ્કૃતિ એમ પણ માને છે કે વ્યવસ્થા અને નિયમન બન્ને જાળવી પદાર્થોમાંથી બને તેટલાં રસ, સૌન્દર્ય અને કળાનો ઉપયોગ કરવો, એ વિકાસને બાધક નથી. આજે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનો આ રીતે ઉપયોગ થતો હોય એમ મનાય છે. વિશ્વમાં આજે આ સંસ્કૃતિનો ખૂબ પ્રચાર પણ થયેલો અને થતો નજરે પડે છે.

પરંતુ મહાપુરુષોનો અનુભવ અહીં જુદું જ વદે છે. તેઓ કહે છે કે અનુભવ પછી અમોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે કળા, રસ અને સૌંદર્ય જીવનનું સંવાદન છે. પદાર્થોનું દબાણ તેમાં માત્ર નિમિત્તભૂત છે. તે નિમિત્તથી જે સૂરો નીકળે છે, સંવાદન સાધી જે સંગીત સ્ફૂરે છે, તે અંતરનું છે. બહારથી આવતું દેખાય છે તે શોધના અભાવે જ છે, સ્વાભાવિક તેમ નથી. પદાર્થોમાં સૌંદર્ય, કળા કે રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી. તે તો માત્ર આંતરિક શક્તિથી ખીલેલાં રસ, સૌંદર્ય અને આનંદને બાહ્યરૂપે પ્રગટ થવાના નિમિત્તરૂપ બની શકે અને તેયે પણ ત્યારે જ બને કે જ્યારે વાસના અને લાલસાના ચિત્ત પર સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારોનો એ પદાર્થો પર આરોપ ન હોય. પદાર્થોનાં બાહ્ય આકાર પર જે મોહ જાગે છે તેનું મૂળ વાસના

અને પદાર્થોને પકડી રાખનારો પરિગ્રહ જાગે છે તેનું મૂળ લાલસા છે. લસા અને વાસનાનાં મૂળમાં શાન્તિ અશક્ય છે એમ ફરીફરી સૂત્રકાર કહે . એટલે જેટલે અંશે મોહ અને પરિગ્રહ છૂટે તેટલે અંશે સદાચારનું લન થાય.

[૬] અહો સાધક! આ અંતરના આત્મશત્રુ સાથે જ યુદ્ધ ર. બીજા બહારના યુદ્ધથી શું વળવાનું છે? આત્મયુદ્ધ કરવા- ાગ્ય જે સામગ્રી હમણાં મળી છે તે ફરીને મળવી ઘણી જ મુશ્કેલ છે.

નોંધ:—પરંતુ મોહ અને પરિગ્રહનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ એ હજ છૂટી જાય તેવાં નથી. પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યે કે નિમિત્તોથી બીને દૂર ાગ્યે પણ એ દૂર થતાં નથી. કિંવા બાહ્ય પદાર્થોની સાથેના યુદ્ધ ખેલ્યે કે ારસ્કાર કર્યે પણ તે ઘટી શકતાં નથી, એમ ઉપરનું સૂત્ર સમજાવે છે અને નો સાચો માર્ગ બતાવે છે.

ઘણીવાર સાધક પોતાને થતા મોહ અને પરિગ્રહથી કંટાળી બાહ્ય ાર્થો કે વ્યક્તિઓ સાથે ઘણા, તિરસ્કાર, આવેશ કે દ્વેષનાં દ્વંદ્વ મચાવવા ડી પડે છે. પણ મોહ અને પરિગ્રહ નાબૂદ કરવાનો આ માર્ગ નથી. ાહ અને પરિગ્રહ એ બાહ્ય વસ્તુ નથી, વૃત્તિ સાથે જોડાયેલી વસ્તુ છે. હાર દેખાતા પદાર્થો અને બહારની વ્યક્તિઓનાં શરીરો એ માત્ર આરસી , પોતાની જેવી વૃત્તિ હોય તેવું તેમાં માત્ર પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પ્રતિ- ાબને જ મૂળ માનવું એ કેવો ભ્રમ! પણ આ વાત સાચી રીતે ત્યારે જ મજાય કે જ્યારે તે સાધકને બહારનાં દેખાતાં બધાં દુઃખોનું મૂળ શોધવાની લાવેલી જાગે અને તે આંતરડોકિયું મારતાં શીખે.

[૭] અહો જંબૂ! તીર્થંકરદેવે વિચિત્ર અધ્યવસાયોની જે રીતે મજ આપી છે તેને તે જ રીતે સ્વીકારવી, કારણ કે કેટલાક બાળ- ાધકો ધર્મને પામીને પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અને ભ્રષ્ટ થઈ ગર્ભા- ક દુઃખ પામે છે.

નોંધ:—આંતરડોકિયું મારવું એટલે શું? એની વ્યવહારુ સમજ આ ત્રમાં છે. વિવેકબુદ્ધિ જાગે ત્યારે આંતરડોકિયું કરાય. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના બંધમાં પણ કંઈ ઓછી ગૂંચ ઊભી થઈ નથી. ડહાપણ અને વિવેકબુદ્ધિને ગતના ડાહ્યાપુરુષો એક માને છે, પણ ડહાપણનું વલણ બહારનાં જગત

તરફ હોય છે અને વિવેકબુદ્ધિનું વલણ પોતાના અંતઃકરણ તરફ હોય એ બન્નેનું આ તારતમ્ય છે.

એક જ ક્રિયાપરત્વે વિવિધ અભિપ્રાયો બાંધી લેવા અને મત નાં કરી દેવો એ રીતે જનતાનું માનસ ઘડાયું હોય છે, એટલે તે તરફ જોન સાધકનું માનસ પણ તેવું જ ચંચલ અને બીરુ બની રહે છે. આવો સાધ પ્રત્યેક ક્રિયામાં લોકોથી જેટલો ડરે છે તેટલો આત્માથી ડરતો નથી. દંભ પાખંડ અને આત્મવંચનાનો પ્રારંભ આવા સંયોગવશ જ જન્મે છે. સાધ કને પ્રથમ પ્રથમ તો આ સ્થિતિ સાલે છે. તેનાથી દૂર રહેવા તેનું માનસ બળ પોકારે છે. પરંતુ સમાજ કે જનતાની વચ્ચે તેની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી જે તેણે માની લીધી છે તે જ તેના પગની બેડી બની વિકાસને રૂંધે છે. આ જ દૃષ્ટિએ લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરવાનું અનુભવી પુરુષોએ ઠેરઠેર સૂચવ્યું છે. એકાંત વૃત્તિ, ધ્યાન, પ્રતિક્રમણ એવી એવી ક્રિયાઓ યોજી અધ્યવસાયો(વૃત્તિથી ઊઠતા સંકલ્પવિકલ્પો)ના સમાધાન અર્થે તેનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે.

અહીં સૂત્રકાર ભાખે છે કે, અધ્યવસાયના શુભાશુભ પર કર્મબંધનની નિબિડતા કે શિથિલતાનો મુખ્ય આધાર છે. જે સમજ જ્ઞાની પુરુષોએ આપી છે તેને તે જ રૂપે સ્વીકારવી એટલે કે અમલ કરવો. બીજાનું બહારનું જોવા કરતાં પ્રતિપળે પોતાની વૃત્તિની ચિકિત્સા કર્યા કરવી. આ સમજ જેમનામાં ન હોય તે વિકાસના માર્ગમાં બાળક છે અને તેઓ સત્યધર્મ પાળી શકતા નથી. આથી ધર્મ એટલે સંસ્કારિતા, એટલી વ્યાખ્યા ફલિત થઈ. જે જીવનમાં સંસ્કારિતા ન હોય તે જીવન જીવન ન ગણી શકાય. એટલે કે માણસ જીવે છે એ જીવન નથી, પણ જ્યાં વિકસે છે તે જીવન છે. જીવન ટકાવવાની પણ આ દૃષ્ટિ હોવી ઘટે. એટલે જ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે, "જીવન ટકાવવું સહેલું છે પણ જીવન જીવવું સહેલું નથી."

[૮] આ જિનશાસનમાં જ એવું કહેવાય છે કે જે રૂપાદિ વિષયોમાં આસક્ત થાય છે તે (પ્રથમ કે પછી અવશ્ય) હિંસામાં પ્રવર્તે છે.

નોંધઃ—જીવનનું પતન અધ્યવસાયોની અશુદ્ધિથી થાય છે તે વાત આગળના સૂત્રમાં કહી છે. પણ સૌનું ધ્યેય સુંદર અધ્યવસાયો કરવાનું અને વિકસાવાનું હોવા છતાં અશુદ્ધ અધ્યવસાયો કેમ થતા હશે ? એ પ્રશ્ન ખૂબ જ

વિચારવા યોગ્ય છે. કોઈને પતન ઇષ્ટ નથી છતાં પતન પામે છે તેનાં કારણોનો આ સૂત્રમાં બોધ છે.

સૂત્રકાર મહાત્મા એમ કહે છે કે, વિષયાસક્તિ અને હિંસા બન્નેનો એક સંબંધ છે. એટલે કે જ્યારે વૃત્તિમાં વિષયાસક્તિ હોય છે ત્યારે જે ક્રિયા થાય છે તે હિંસાત્મક ક્રિયા જ હોય છે. એ વાતને સાધકો સમજી શકતા નથી. આ વાત જિનશાસનમાં ખૂબ જોરથી કહી છે. એમ કહીને તેઓ જિનશાસનની વિશેષતા બતાવી આપે છે અને એમ પણ સમજાવી દે છે કે સાધકની આ ભૂલ કંઈ જેવીતેવી નથી. આ ભૂલ જ તેને નીચો પાડનાર છે. વિકાસનો માર્ગ સરળ અને સહજ હોવા છતાં આ ભૂલને લઈને ઘણા તે ચૂકી જાય છે. આસક્ત પુરુષને ક્રિયા કરે કે ન કરે તોયે બંધન છે, નિરાસક્ત ક્રિયા કરે તોયે બંધન નથી; તે વાત ખરી છે. પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

આજે તો નિરાસક્તિના સંબંધમાં કેટલીક ગેરસમજ દેખાય છે. નિરાસક્તિને નામે કેટલાક આળસુ દંભ પણ સેવાતા દેખાય છે. આથી નિરાસક્તિની વ્યાખ્યા જાણી હોય તો તે ઉપલા કથનમાંથી એ નીકળે કે જે નિરાસક્ત છે તે કોઈની સેવા પણ લાગણી દુભાવીને કરતો નથી અને કોઈ પણ સહતો નથી. સારાંશ કે નિરાસક્તિ એટલે નૈસર્ગિક જીવન જીવવું તે. કુદરતના અચળ કાયદા પર અખંડ શ્રદ્ધા વિના નૈસર્ગિક જીવન શક્ય નથી. કુદરતના અચળ કાયદા પર શ્રદ્ધા એટલે [illegible] સિવાય, નિરાસક્તિને એઠે સુસ્ત જીવન જીવવાનું નહિ પરંતુ સતત પુરુષાર્થ સેવવાનું હોય છે. કોઈ પણ વૃત્તિની વિવશતામાં ન સપડાતાં ક્રિયાત્મક રહેવું એ જ પુરુષાર્થ. આવો પુરુષાર્થી દુઃખમાં રુદન પણ નહિ કરે અને સુખમાં મલકાતો પણ નહિ બને; કારણ કે રુદન અને અભિમાન બન્ને નિર્બળતાનાં ચિહ્નો છે. જે કેવળ શક્તિનો શોધક અને પૂજારી હશે તે જે કંઈ કરશે તે કર્મ રહીને જ, કર્તા થઈને નહિ. જ્યાં ક્રિયા પરત્વે આસક્તિ ન હોય ત્યાં ક્રિયાના ફળ સામે જોવાય જ નહિ. અને ક્રિયાના ફળ સામે ન જોવાયું હોય ત્યાં ખોટી ક્રિયા કેમ જ થઈ શકે?

[૯] અહો જંબૂ! મુનિ સાધક તો ખરેખર તે જ જાણવો કે જે લોકોને મોક્ષમાર્ગથી ઊલટી પ્રવૃત્તિ કરતા દેખી, તેમની દુઃખી દશાને વિચારીને, માત્ર મોક્ષમાર્ગ તરફ જ લક્ષ્ય રાખી પ્રસન્નતાપૂર્વક ચાલ્યો જાય છે.

નોંધઃ—એટલી ઉચ્ચ કોટીએ ગયેલા નિરાસક્ત સાધકોને એ સાધનાના માર્ગે અનેક પ્રકારનાં સાનુકૂળપ્રતિકૂળ નિમિત્તો આવી મળે છે. તેવે વખતે પ્રતિકૂળ નિમિત્તોમાં શાંતિ જાળવવી એ તેમને અસુલભ નથી પણ સાનુકૂળ નિમિત્તો સહેવાં એ અતિઅતિ કઠિન છે. આ અફાટ વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ કે સિદ્ધિઓ પડી છે. અને તે આવા સાધકને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ તો જગકલ્યાણના નિમિત્તે તે તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય છે. પરંતુ ઊંડે ઊંડે રહેલું આસક્તિનું બીજ એક યા બીજા પ્રકારે પોતાનાં માન, પ્રતિષ્ઠા કે વિલાસ પોષવા તરફ તેનું વલણ કરી દે છે અને એવા કેંક ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચેલા યોગી સાધકોનાં પણ પતન થઈ જાય છે. આ એક વિશ્વસાગરની ઘૂમરી છે. તે ઘૂમરીમાં સપડાયેલો સાધક મેળવેલા આધ્યાત્મિક જીવનનો કેટલીક વાર નાશ કરી નાખે છે.

એથી જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળ મોક્ષ એટલે કે ઇચ્છામાત્રથી મુક્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખો. પછી તે ઇચ્છા શુભ હો કે અશુભ હો, એ આસક્તિના રૂપમાં પરિણમ્યા વિના રહેવાની નથી, એ નિશ્ચય છે. ખરી ખૂબી તો એ છે કે ઇચ્છા પોતે ક્ષણિક હોવા છતાં હું તારું સાધ્ય છું, કામ્ય છું એમ કહી સાધકના મનને મનાવવાનો, ઠગવાનો સતત પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. સાધક બિચારો તે વૃત્તિની વાતને અંતઃકરણના નાદ તરીકે ઓળખી ભૂલની પરંપરા વધારતો જાય છે. પછી પરિણામ શું આવે? તે સહજે કળી શકાય તેમ છે. આથી કોઈ પણ ધ્યેય રાખવાની ઝાંઝટમાં પડવા કરતાં નૈસર્ગિકતામાં સર્વાર્પણ થઈ જવું એ જ મોક્ષનો સરળ ઉપાય છે. અને તે સિવાયની બીજી પ્રવૃત્તિમાં આખું જગત ઢળતું હોય તોયે પોતે ન ઢળવાની શક્તિ કેળવવી તે પુરુષાર્થ છે. સાધકની જાગૃતિની આ મર્યાદા ચિંતનીય છે. બીજી વાત ઉપરના સૂત્રમાંથી એ પણ ફલિત થાય છે કે બીજા સાધકો મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અને બહારના જગતની પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા [illegible] પોતાના સેવકો વધારવા પાછળ મચ્યા રહ્યા હોય તોયે તું એમનું એ બધું જોઈને લલચાઈશ નહિ તથા એવું કે અંધ અનુકરણ કરવા રૂપ [illegible] નહિ. તું માત્ર તારા પોતાનાં કર્મબંધનોથી મુક્ત થવાના એક જ માર્ગે સાધના કરી પંથ કાપ્યે જજે.

[૯] ભગવાન જંબૂ! આવા સાધકો આ પ્રમાણે કર્મના કારણને સમજીને કહે કે "જીવનું સુખ અને દુઃખ અલગ અલગ છે" એમ

[illegible] કોઈ પણ [illegible] દૂરતા નથી તેમ સંયમમાર્ગમાં પ્રવર્તીને [illegible] (લાભ) પણ કરતા નથી. તેઓ તેથી દૂર રહે છે.

નોંધઃ—[illegible] સંબંધી અને અહિંસા [illegible] વિષયમાં [illegible] આ [illegible] છે. [illegible] કે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય, [illegible] નહિ. [illegible] હોય. [illegible] ન હોય. [illegible] [illegible] હોય. [illegible] ન હોય.

[૧૧] [illegible] [illegible] [illegible] લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારની પાપી વૃત્તિ ન કરે; અને (બીજો [illegible] ન પકડતાં માત્ર) મોક્ષ તરફ દૃષ્ટિ રાખી સ્ત્રી આદિમાં વિરક્ત [illegible] આરંભથી પણ ઉદાસીન રહે.

નોંધઃ—[illegible] [illegible] પણ [illegible] કે [illegible] ત્યારે જ [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] રહે છે, અને [illegible] એટલે [illegible] [illegible] દૃષ્ટિ. [illegible] [illegible] હોય ત્યાં અંતરને [illegible] [illegible] [illegible] છે. આરંભ અને આસક્તિનું [illegible] છે. આ વાત [illegible] [illegible] ત્યાં સુધી [illegible] નથી ત્યાં સુધી બીજું બધું કરે તોયે તે [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] એ બન્ને ક્રિયા [illegible] [illegible] છે, તેમ [illegible] અભિલાષા અને આસક્તિથી દૂર રહેવું એ ક્રિયા [illegible] છે.

સ્ફુલિંગ છે. તે કિરણદ્વારા જીવનની નિગૂઢ ગુહામાં જઈ જે બુદ્ધિ સત્યને
રાહ સ્પષ્ટ કરી આપે છે તેને વિવેકબુદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિચાર અને વિવેક પ્રગટ્યા પછી પરભાવનો ત્યાગ કરી સ્વભાવ તર
વળવાનો સ્થૂળક્ષેત્રમાં ક્રિયાત્મક પ્રયોગ શરૂ થાય છે.

પરિગ્રહના ત્યાગ વિના નિષ્પરિગ્રહી વૃત્તિ કેળવાતી નથી. જે ત્યાગ
સમતામાંથી નથી જન્મતો, અથવા તો જે ત્યાગથી સમતા નથી જાગતી,
ત્યાગ વિકાસસાધક નીવડતો નથી.

સત્યને સ્થાન કે ક્ષેત્રનાં બંધન નથી. અનાસક્ત દશા એ ત્યાગનું ફ
છે. વીર્યને ગૂંગળાવવું એ છૂપો આત્મઘાત છે. શીલસંરક્ષણ એ ચારિત્ર
ચણતરનો મુખ્ય પાયો છે.

વૃત્તિનાં દ્વંદ્વોમાં વિજય મેળવે એ જ સાચો વિજેતા છે. અધ્યવસાયો
પર કર્મબંધનનો મુખ્ય આધાર છે.

જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં કર્મબંધન તો છે જ. જગત તરફ જોવાનું છોડી
દઈ આત્મા તરફ વળો. જેનામાં બાહ્ય દૃષ્ટિ નથી, જે વિકાસને માર્ગે છે,
તેમાં સહજતા, સરલતા અને સમતા હોય છે.

જ્યાં સત્ય છે ત્યાં આત્મજ્ઞાન છે અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં
મુનિપણું છે.

એમ કહું છું.

લોકસાર અધ્યયનનો તૃતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

☆

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

સ્વાતંત્ર્યમીમાંસા

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં નિરાસક્તિની વ્યવહારુ મીમાંસા કરી સૂત્રકાર હવે ચોથા ઉદ્દેશકમાં સ્વતંત્રતાની વિચારણા આપે છે. સ્વચ્છંદતા અને સ્વતંત્રતા વચ્ચેનો ભેદ જ્યાં સુધી ન ઉકેલાય ત્યાં સુધી સ્વચ્છંદતાને જ સ્વતંત્રતા માની સાધક સ્વચ્છંદ માનસ ઘડ્યે જાય છે.

સ્વચ્છંદતા એ સાધકજીવનનું જીવલેણ દર્દ છે, ઘોર પતન છે. સ્વતંત્રતા પ્રકૃતિ અને વૃત્તિના નિયંત્રણથી જન્મે છે. સ્વચ્છંદતા પ્રકૃતિની પરાધીનતાથી જન્મે છે. સ્વતંત્રતામાં પ્રકૃતિ આત્માને અધીન રહે છે, જ્યારે સ્વચ્છંદતામાં આત્મા પ્રકૃતિને અધીન રહે છે. સ્વતંત્રતામાં નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતિ અને વિવેકબુદ્ધિ હોય છે; જ્યારે સ્વચ્છંદતામાં ઉચ્છૃંખલતા, અનિયમિતતા અને જડતા છે. સ્વતંત્રતામાં વિકાસ છે, સ્વચ્છંદતામાં વિનાશ છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] (જ્ઞાન અને વય બન્નેથી) અપરિપક્વ મુનિ સાધક એકલો થઈને ગામોગામ ફરે તો તેનું ફરવું તથા જવું (આગળ વધવું) દુઃશક્ય બને છે.

નોંધઃ—ગૃહસ્થ સાધકો માટે પણ ગુરુકુળની પ્રથા પ્રાચીન કાળમાં હતી. આજે ભિક્ષુઓ, સાધુઓ કે સંન્યાસીઓ માટે ગચ્છ, સંપ્રદાય કે મતને નામે ગુરુકુળો પ્રવર્તે છે અને એ બધા સાધકોમાં ગુરુસાંનિધ્યનો મહિમા આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે. અહીં તો ભિક્ષુસાધકને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. સદ્‌ગુરુ કે ઉપસાધકનું પાસે હોવું સાધકને અનેક રીતે ઉપયોગી છે, એમાં જરાયે શંકા નથી.

સાધક અને સિદ્ધ વચ્ચેનું અંતર વિચારવા જેવું છે. સિદ્ધ હોય તેની પાસે સાધક હોય તોયે શું અને ન હોય તોયે શું –તેને તેની પરવા હોતી નથી. જોકે તોય તે સાધકોનું પાસે હોવું બાધક નહિ ગણે. અને સાધકને અવલંબનની ક્ષણે ક્ષણે જરૂર ઊભી હોય છે.

સાધનાની નાની કેડીની આસપાસ વાસના અને લાલસાની બે મોટી ખાઈઓ છે. પ્રતિપળે પદાર્થોનાં આકર્ષક પ્રલોભનો સાધકની આંખને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. ભય અને વહેમની દેખાતી ભૂતાવળો તેને ભડકાવે છે. જો સહેજ પણ ગોથું ખાધું કે ગયો સમજવો. આથી તેની પીઠ પાછળ જાગૃતિ આપનાર કે દોરનારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુએ જે કોઈ સાધકના સાધનાના વિકાસમાં નિમિત્તભૂત થાય તે તેના ગુરુ ગણાય. ગૃહસ્થ સાધકને પણ વિકાસમાર્ગમાં માતા, પિતા કે વડીલ અવલંબનરૂપ હોઈ ગુરુજન ગણાય છે. પણ એ અવલંબનનો અવલંબન તરીકે ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઈએ; નહિ તો સાધક અવલંબનને સાધન ન માનતાં તેમાં જ મૂંઝાઈ પડે છે અને અવલંબનને જ શણગારવા પાછળ શક્તિ વેડફી નાખે છે. આવા સાધકની સ્થિતિ ઊલટી કફોડી અને વિષમ થઈ જાય છે. એટલે જ સૂત્રકારે 'ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા' એ વિશેષણ મૂકી પ્રગતિ-વિકાસની પ્રેરણા આપી છે. અને જ્યાં સુધી સાધક જ્ઞાન અને વયમાં અપરિપક્વ હોય ત્યાં સુધી જ અવલંબનની આવશ્યકતા છે એમ સમજાવી અવલંબનનીયે મર્યાદા સૂચવી છે.

પરંતુ સાધકની આ અપરિપક્વતા પુરુષાર્થી, વ્યવસ્થિત અને નિયમિત સાધકની દૃષ્ટિએ સમજવી. અન્યથા ચુસ્ત અને જડ પ્રકૃતિવાળાને તો હંમેશાં અવલંબન પાસે હોય તોયે અપરિપકવતા રહેવાની જ છે. આવા પુરુષને તો અવલંબન ઊલટું બાધક નીવડે તથા વહેમ, લાલચ અને પાખંડ વધારે છે; કારણ કે અવલંબન પણ જે સાધક જાગૃત થયો છે તેને જ ઉપયોગી હોય. જાગૃતિ કરાવવાની અવલંબનમાં શક્તિ નથી, તેમ ચલવી પહોંચાડવાની યે એમાં તાકાત નથી. તે માત્ર પ્રેરણા આપી શકે. જાગવું અને ચાલવું એ કેવળ સાધકની પોતાની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન છે. અહીં સૂત્રકારે જાગૃત અને પ્રગતિશીલને જ પ્રેરણાની સાચી આવશ્યકતા અને ઇચ્છા હોય છે એ દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવ્યું છે.

[૨ અ] (આત્માર્થી શિષ્ય પૂછે છે : ભગવન્! અપરિપકવ સાધકને એકલા ફરવું કેમ ગમતું હશે? વહાલા જંબૂ! તેઓ તેની પ્રકૃતિમાં પરાધીન અને સ્વચ્છંદી બની ગયા હોય છે તેથી જ તેને એકચર્યા બહુ ગમે છે. અને તેનાં કારણો આ છે :) કેટલાક સાધકો માત્ર વચનદ્વારા જ્ઞાની જનની શિખામણ મળતાં જ આવેશાધીન બની નાખુશ થઈ જાય છે, અને તેઓ વિવેકશૂન્ય ઉચ્છૃંખલ થઈ સાધકસંઘથી છૂટા પડી જાય છે.

[૨ બ] તેવા અજાણ અને તત્ત્વદર્શી સાધકોને પછીથી આવી પડતી અનેક મુશ્કેલીઓ (કે જેનો તેમને પ્રથમ ખ્યાલ જ હોતો નથી) ઓળંગવી કઠણ થઈ પડે છે. માટે એ શાણા સાધકો, તમારે માટે આમ ન થાઓ. એટલા માટે શ્રી વીરજિનેશ્વરોનો આ અભિપ્રાય છે.

નોંધ:—આ સૂત્રના પ્રથમ વિભાગમાં સાધક સહજ મળતી પ્રેરણાને છોડી દેવા કેમ તૈયાર થાય છે તેનાં કારણો જણાવતાં કહે છે કે, જો સાધકમાં જિજ્ઞાસુબુદ્ધિ હોય છે તો તે કોઈપણ સ્થાન, વ્યક્તિ કે બનાવોમાંથી કંઈપણ લેવા મથે છે અને લે છે. પણ જો સાધક ઉપયોગશૂન્ય—ગાફલ બને તો બહારનાં દૃશ્યો તેનાં ચક્ષુ આગળ ખડાં થવાથી પૂર્વાધ્યાસોને લઈને તે સાધક એ નિમિત્તોને વશ થાય છે. જોકે આવા પ્રસંગોમાં જિજ્ઞાસા, વૈરાગ્ય અને

સબળ વેગ આગળ શરૂશરૂમાં નિમિત્તોના જોરનો દબાવ ગઈ જાગેલ
, પરંતુ પૂર્વાધ્યાસોથી લાગેલું એ વાસનાનું ઝેરી બીજ ધીમેધીમે
અસર ઉપજાવી બીજા તેવા જ પ્રસંગો મળ્યે ગુપ્ત રીતે વિકસી જાય
દશા ધીમેધીમે સાધકની ગાઢ સાધનામાં ફેર રહે છે. અને તેથી
ચેતતા પેસે છે, અહંકારનું ક્રિયામાં દર્શન થાય છે અને વિકાસ

હંકાર આવે એટલે વિશ્વ જેવડા અફાટ આત્મસ્વરૂપને તે પુરુષ
વ્યક્તિમાં શમાવવા મથે છે. જેમ જેમ તે માર્ગે શક્તિ વધુ વધુ
તેમ તેમ તે સાધક વિશ્વથી અતડો અને એકલપેટો થતો જાય.
જેમ જેમ વિશ્વથી તે અતડો થતો જાય, તેમ તેમ તે મોહની અંધાર
ડૂબતો જાય અને વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાને બહાને વ્યક્તિત્વને પોતાને
હણતો જાય.

હીં અજાણ અને અતત્ત્વદર્શી વિશેષણો વાપરી સૂત્રકાર મહાપુરુષે
તની મર્યાદા સૂચવી છે. એ અનુભવી પુરુષો જ આ મર્યાદા સૂચવી
સૂત્રમાં આવતું કથન " આ વાત ઉપલક દૃષ્ટિએ જોઈને દૂર કરવા
ની પણ ખૂબ ખૂબ ચિંતવવા યોગ્ય છે " એમ વદે છે.

૩] માટે સાધક હંમેશાં સદ્ગુરુદેવે બતાવેલી દૃષ્ટિથી જોવામાં,
દેવે બતાવેલી અનાસક્તિનું પાલન કરવામાં, સદ્ગુરુનો પુરસ્કાર
વામાં, સદ્ગુરુ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા કેળવવામાં, ઉપયોગપૂર્વક જીમંડળ પર
, વિહરવું, સદ્ગુરુદેવના અભિપ્રાયને અનુસરીને વિવેકપૂર્વક જીમંડળ
રવું જ નહિ બલ્કે જતાં-આવતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, વગાતાં,
ન કરતાં એટલે કે પ્રત્યેક ક્રિયામાં ખૂબ સંભાળપૂર્વક હંમેશાં
અનુજ્ઞાપૂર્વક જ વિચરવું.

ધ:—વાસ્તવિક રીતે અહીં આજ્ઞાની આરાધના બતાવી છે. ઘણી
સાધક સદ્ગુરુ કે ઉપસાધકોની સાથે રહેવા છતાંય એક બૂલને બદલે
ભૂલો કરતો હોય છે એ પણ સ્વચ્છંદનો એક વિભાગ જ છે. સદ્
આલંબન જે હેતુએ છે તે હેતુ ન સરતો હોય, તો સાધક એ આ-
સત્યે ગમે તેટલું માન દર્શાવતો હોય તોપે તે વિકાસ ન સાધી શકે-

સદ્ગુરુની સેવા, ભક્તિ કે સંગ ક્યારે ફળ્યો ગણાય, તેની સ્પષ્ટતા બતાવી છે. પ્રત્યેક સાધકને આ વાત મનનીય છે.

(૧) સદ્ગુરુએ બતાવેલી દૃષ્ટિથી જોતાં શીખવું એ સદ્ગુરુની ભક્તિનું પ્રથમ રૂપ છે. ઘણીવાર સાધક પોતાની દૃષ્ટિ સાથે રાખીને સદ્ગુરુનું શરણુ શોધતો ફરે છે. આવા સાધકને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થવી સંભવતી નથી અને કદાચ થાય તો પચતી નથી. થોડો વખત કદાચ તે માની લીધેલી ભક્તિ કે લાગણીના વેગમાં વણાયે જાય છે. તે સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તવાના કોડ સેવે છે અને ઘણીવાર આચરે પણ છે; તોયે જ્યાં સુધી તે પોતાની પ્રથમની દૃષ્ટિને સાથે ને સાથે રાખી ગુરુદેવની આજ્ઞાને નિહાળે ત્યાં સુધી તે તેની વાસ્તવિક દૃષ્ટિને પહોંચી શકે નહિ કે લાભ પણ મેળવી શકે નહિ. સૌથી પ્રથમ પોતાનાં પૂર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓને સાવ ભૂલી નાંખવાં જોઈએ, નહિ તો એક યા બીજી રીતે તે દૃષ્ટિબિંદુઓ આવીને તેની સાધનામાં દખલ કર્યા વગર રહે નહિ.

(૨) એટલે જ પૂર્વઅધ્યાસોને ભૂલી જવા જોઈએ અને આજ સુધી પોતે જેને નિરાસક્તિ માની હોય તે નહિ પણ પૂર્વઅધ્યાસોને તદ્દન ભૂલી જવાની નિરાસક્તિ કેળવવી જોઈએ.

(૩) સદ્ગુરુ જ્યારે એને જે કંઇ આપે તેને ભેટ તરીકે સ્વીકારવી, એટલે કે તેઓ શિક્ષા કે પ્રાયશ્ચિત્ત, જે કંઈ આપે તે પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં તેને સપ્રેમ સ્વીકારવી.

(૪) તેમની વાણી પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી તદનુસાર જીવન ઘડવું જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા હોય તેટલા પ્રમાણમાં સદ્ગુરુનો સંગ ફળે.

આ ચારે જીવનવિકાસના પરમ ઉચ્ચ સદ્ગુણો છે. પણ અહંકાર અને મોહને મોડ્યા વિના તે સદ્ગુણો જીવનમાં પ્રવેશી શકે નહિ.

આટલું કહીને પછી સૂત્રકાર ઉપયોગપૂર્વક વિહરવાનું કહી સદ્ગુરુ પ્રત્યે બધું અંધઅનુકરણથી નહિ પણ વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક કરવાનું સૂચવે છે. ...માં સદ્ગુરુ કેવા હોવા જોઇએ, તેઓની કઈ આજ્ઞાને વશ થવું જોઈએ, ...ાે વિવેક છે. અન્યથા સદ્ગુરુના બહાના તળે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના ...ાર્થ કે વાસનાનું પોષણ ભક્તોદ્વારા સહેલાઈથી કરી શકે છે, એ ગેર-...જ દૂર કરવા ખાતર ભક્તિ આંધળી ન હોય પણ જાગૃત હોય એમ ...વ્યું છે. ભક્ત તો વીર, વિવેકી, વિનમ્ર અને વિચારક હોવો ઘટે.

છેવટ છેવટ પ્રત્યેક ક્રિયામાં સાવધાની રાખવાનું બતાવે છે. તેમાં સદ્ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની યોગ્યતાનો આબેહૂબ ચિતાર છે. શિષ્યની પણ ક્રિયા સદ્ગુરુની આજ્ઞાબહાર ન હોય, એટલે કે જે સર્વાંશ અર્પ થઈ ગયો હોય એ શિષ્ય. અને સદ્ગુરુ એટલે જેની એક પણ આ શિષ્યના એકાંતહિતવિનાની ન હોય. સદ્ગુરુ એટલે નિઃસ્પૃહતાની મૂર્તિ પ્રેમનો મહાસાગર અને પુણ્યની ગંગા. તેમાં શિષ્યની સ્પૃહા લય પામે અભિમાનનું ખાબોચિયું ગળીને સુકાઈ જાય અને પાતકનો પુંજ શુદ્ધ થાય

[૪] અહો જંબૂ! સદ્ગુણી મુનિ સાધક, બધી ક્રિયાઓમાં ઉપયોગપૂર્વક વર્તે છે. તેમ છતાં કદાચ શરીર સંસ્પર્શ (પોતાની ક્રિયા)દ્વારા કોઈ જીવ દુભાય તો તે પાપનો આ જ ભવમાં ક્ષય થઈ શકે તેવું અલ્પ પાપ જ લાગે છે, અને કદાચ કોઈને મહાકારણવશાત્ જાણીને પાપ કરવું પડે તો તેને માટે આચાર્યદેવ પાસે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાથી કર્મક્ષય થાય છે. પણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપયોગપૂર્વક આચરવું જોઈએ—એવું આગમના જાણકાર મહાપુરુષોનું ફરમાન છે.

નોંધઃ—સદ્ગુરુ જો ચાલવામાં સહાય ન કરે તો તેની આવશ્યકતા પણ શી? એવો કદાચ કોઈને પ્રશ્ન થાય તેનું નિરાકરણ આ સૂત્રમાં છે. સાધકને સદ્ગુરુ ઘણી જાતની સહાય કરે છે.

કેટલીકવાર સાધક એટલી હદ સુધી પાપ શબ્દથી જ ભીરુ બની જાય કે તે પોતાના જીવનવિકાસને લગતી ઉપયોગી ક્રિયા કરતાં કરતાં પણ પાપથી ડરે છે. આથી આવે વખતે ગુરુદેવ તેમને સાચો માર્ગ બતાવી પાપનો વિવેક સમજાવે છે. અને પાપનો સંબંધ શબ્દ સાથે નહિ, પણ મુખ્યત્વે અધ્યવસાયો અને ગૌણરૂપે જ ક્રિયા સાથે છે તેમ બતાવે છે.

પણ જ્યારે પાપ કરી નાખ્યા પછી પણ પોતાનું પાપ રખે બહાર આવે એ માટે છુપાવવાનો પ્રયાસ કરી બીજાં પાપો વધારતો હોય છે, ત્યારે એના પાપના મૂળને શોધીને સદ્ગુરુ તુરત નિર્મૂળ કરવાનું ઔષધ આપે છે. કદાચ વૃત્તિની અધીનતાને લઈને શિષ્ય તેમ ન કરે. માટે કહ્યું છે કે ગુરુદેવની પૂર્ણ અધીનતા સ્વીકારી હોય ત્યારે જ પાપ નિવારી શકાય અને પ્રાયશ્ચિત્ત સફળ થાય.

પુરૂષની આજ્ઞાની આરાધનાની આવશ્યકતા સૂત્રકારે પ્રથમથી માંડીને ચાર સૂત્ર સુધી કહી, હવે પાંચમાથી માંડીને આ ઉદ્દેશકના અંત સુધી મોહની મીમાંસા વર્ણવે છે.

સ્ત્રીમોહનાં સ્વરૂપ, સાધકના સ્વચ્છંદી માનસ પર અસર કરનારૂં સાધન અને એ સ્વચ્છંદી માનસમાં મૂળ ઘાલી શકે તેવી વાતાવરણ... વિકાસમાર્ગના પથિકને ડગલે ને પગલે ફેંકનારૂં આવરણ તથા મહાન શક્તિધરોને નમાવનારી શક્તિ છે. સાધકને સદ્ગુરુ તથા સત્સંગની ...રૂપે સતત જાગૃત રહેવાની જરૂરિયાત આ દૃષ્ટિએ છે. એમ બતાવવા ... એ જ વસ્તુને બહુ મંજુલ રીતે અને હૃદયસ્પર્શી વર્ણવે છે.

[૫] આત્માર્થી જંબૂ ! સાંભળ, દીર્ઘદર્શી, બહુજ્ઞાની, ક્ષમાવાન, ... વૃત્તિવાળા સદ્ગુણી અને સદા યત્નવંત સાધક સ્ત્રીઆદિ ... પદાર્થો જોઈ વિચારે કે આ વસ્તુ મારૂં શું કલ્યાણ કરવાની ? આ સંસારમાં સ્ત્રીપ્રત્યેનો મોહ જ ચિત્તને અતિશય મૂંઝવનારો ... આવી વારંવાર હિતશિક્ષા શ્રીશ્રમણભગવંત મહાવીરદેવે આપી તેનું ચિંતન કરે.

નોંધ:—ચોથા સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં સાધકજીવનમાં ભૂલથી કે સહજ ... ગયેલી હિંસાત્મક ક્રિયાને લગતો ઉલ્લેખ આપ્યો. અહીં વાસનાનો ... છે. હિંસા લાલસાથી જન્મે છે. મોહ વાસનાથી જન્મે છે. એ રીતે હિંસા અને વાસના બન્ને ચિત્તવિકારોના અને સંસારના બીજરૂપ છે; પરંતુ હિંસા કરતાંયે વાસના વધુ ખરાબ છે. લાલસાને પોતે કે પર જોઈ શકે છે. વાસના ગુપ્ત હોય છે અને ગુપ્ત રીતે રહીને જ એ વધુ ને વધુ ફૂલે છે.

દીર્ઘદર્શી, જ્ઞાની, સહિષ્ણુ, પવિત્ર, ઉપયોગમય જીવનવાળો એ બધાં ...નાં વિશેષણો વાપરવાની પાછળ રહસ્ય છે. અને તે એ જણાતું છે કે ...ી ઉચ્ચ કોટિનો સાધક પણ જરા ગાફેલ બને એટલે કે વાસના આગળ ...ર બને તો એનુંયે પતન થતાં વાર ન લાગે. જોકે વાસનાનો સંપૂર્ણ ક્ષય ન થયો હોય ત્યાં સુધી વૃત્તિ પર સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારો, અધ્યાસો મનને પદાર્થો પ્રત્યે ખેંચી જાય છે, એમ માનસશાસ્ત્રી વદે છે. પરંતુ મન ગયા છતાં પણ તે ક્રિયારૂપે ન પરિણમે તે ખાતર આ સૂત્રમાં ચેતવણી છે.

વૃત્તિનો સંસ્કાર [illegible] મન [illegible] પ્રયોગ [illegible] ત્યાં સુધી [illegible]
ચાલુ છે. ચેતનના શક્તિથી તે સંસ્કાર ચાલુ છે. પરંતુ તે સંસ્કાર ક્રિયા[illegible]
પરિણમે એટલે એટલો જ તે દૃઢ અને દૃઢ થાય છે. દૃઢ અને દૃઢ સંસ્કા[illegible]
અભ્યાસનું સ્વરૂપ પકડે છે અને એ અભ્યાસો પ્રત્યેક [illegible] સાધકને [illegible]
છે. તેથી જ સૂત્રકાર વાસનાજન્ય મોહને પદાર્થો પર જતા રોકવાના ઉપા[illegible]
બતાવતા કહે છે કે, સામે દેખાતા પદાર્થો પર મોહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આટલું
વિચારવું કે "તે વસ્તુમાં મારું કલ્યાણ કરવાની કેટલી શક્તિ છે!"

પદાર્થમાત્ર પ્રત્યેના મોહજાગની વાત કહેવાનો સૂત્રકારનો અહીં આશય છે, તોયે અહીં પ્રધાનપણે સ્ત્રી શબ્દનો નિર્દેશ છે. તેની પાછળ ખાસ રહસ્ય છે અને તે ખૂબ ચિંતનીય છે. સ્ત્રી એ પ્રકૃતિશક્તિનું આબેહૂબ પ્રતીક છે. સાંખ્યપ્રણાલિકા પ્રમાણે પુરુષથી જે પૃથક્ તેટલો સર્વ પ્રકૃતિનો પરિવાર સમજાય. અહીં સૂત્રકાર સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનું જે એક વિલક્ષણ આકર્ષણ છે તેને જ વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ કરે છે.

પુરુષ જેમ ચૈતન્યશક્તિનો વિકસિત અંશ છે, તેમ સ્ત્રી પણ ચૈતન્યશક્તિનો વિકસિત અંશ છે. બન્ને પૂર્ણતા પામવાનાં ઇચ્છુક છે કોઈ એક ભૂમિકામાં બન્ને વિકાસની દૃષ્ટિએ એ બન્નેનું સાહચર્યનિર્માણ સહેતુક એટલે કે વિકાસમાર્ગે ઉપયોગી થવા સારુ થયું હોય છે.

પરંતુ વાસનાને અધીન થયેલું ચૈતન્ય શક્તિનો સદુપયોગ કરવાને બદલે શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે. આજ સુધીના જગતના ઇતિહાસમાં આ બીના સ્પષ્ટ તરી આવે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રી અને પુરુષની દૃષ્ટિ ઉપરના વેષ્ટન (દેહ) તરફ જાય છે અને એ આકર્ષણની તૃપ્તિ તેમાંથી શોધવાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યાં સુધી એ બન્નેનું નિરીક્ષણ કે મિલન નીચેની ભૂમિકા પર જ ખેંચી જવાનું. પરંતુ જ્યારે સમજાય કે એને જે આકર્ષે છે તે આ વેષ્ટન નહિ પણ એને ધારી રાખનાર ચૈતન્ય છે, ત્યારે જ એ શરીરની પેલેપાર રહેલા ચૈતન્યના સૌન્દર્ય તરફ તે વળે; અને ત્યારે જ તેને શક્તિનાં દર્શન થાય. આ ભાન જેને પ્રગટ થયું છે, તેવા સાધકો જ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે. પણ જ્યાં મોહ છે ત્યાં દેહદૃષ્ટિ મટી ચૈતન્યદૃષ્ટિ ક્યાંથી પ્રગટે? અને વિકાસ પણ ક્યાંથી સધાય?

સ્ત્રી અને પુરુષના શરીરજન્ય મોહને આકર્ષણનું સ્વરૂપ અપાય છે તે વળી એક બીજો ભ્રમ છે. કેવળ શરીરદૃષ્ટિએ થતું આકર્ષણ એ મોહ છે. અને એ વાસ્તવિકતાના અજ્ઞાનને કારણે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુએ સૂત્રકાર કહે છે કે "આ સંસારમાં સ્ત્રીમોહ જ ચિત્તને અતિશય મૂંઝવનારો છે" કારણ કે એ વિકૃતિમાં શક્તિનો સીધો હ્રાસ છે, એટલું જ નહિ પણ એ વ્યામોહ શક્તિના વિકાસનો માર્ગ પણ ભૂલવી શકે છે; માટે "સ્ત્રીમોહ મારું શું કલ્યાણ કરવાનો છે?" એમ સાધકો વિચારે.

આ વિચારણાની પાછળ સ્ત્રીપુરુષના ભેદનો કોયડો સ્પષ્ટ થાય છે. મોહ અને આકર્ષણ બન્ને ભિન્નભિન્ન વસ્તુ છે તેનીય આમાં પ્રતીતિ થાય છે. આકર્ષણને તીરની ક્રિયાથી ઓળખાવી શકાય. બાણમાં તીરને પરોવીને ફેંકવામાં આવે એટલે એ ફેંકાય. ત્યાં તીર વેગના નિયમને અધીન છે, તીરને ફેંકનારો નહિ. આ રીતે જ્યાં સુધી વાસનાનું બીજ હોય, ત્યાં સુધી આકર્ષણ થવું અનિવાર્ય ગણી શકાય, મોહ નહિ.

આકર્ષણ થવાની સાથે જડ વિવશતામાં ચૈતન્ય ભાન ભૂલે તો મોહ થવાનો સંભવ ખરો. આ આકર્ષણ અને મોહ તદ્દન વિરોધી વસ્તુઓ છે. જોકે એ આકર્ષણમાં પણ અશુદ્ધ અંશો કારણભૂત છે. ચૈતન્યના ઉચ્ચતર પ્રદેશોમાં બાહ્ય આકર્ષણનો નિયમ પણ બાધિત થઈ શકતો નથી. પરંતુ ચૈતન્યનો એટલો વિકાસ ન થયો હોય ત્યાં સુધીની ભૂમિકામાં આકર્ષણ અનિવાર્ય હોઈ દાબી ન શકાય, પણ મોહ દાબી શકાય.

આકર્ષણ એટલે ખેંચાવું અને મોહ એટલે મૂંઝાવું. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણની પાછળ નૈસર્ગિક શક્તિનો કંઈક સંકેત છે. પણ મૂંઝવણની પાછળ નૈસર્ગિક શક્તિની કેવળ અવહેલના છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણનું કારણ સમજવાની યોગ્યતા જે પુરુષ ન જાણે તેને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ બોજારૂપ જ બને. આ આકર્ષણના મૂળ કારણને સમજ્યા વિના એકપત્નીવ્રત કે એક-પતિવ્રતની ભાવના પણ સંભવિત ન થાય. ઉપરની વસ્તુ પ્રસંગોચિત છે તોયે ઉચ્ચ કોટીની વિવેકબુદ્ધિ વિના સમજાય તેમ નથી.

એક સ્ત્રી પુરુષ તરફ કે એક પુરુષ સ્ત્રી તરફ આકર્ષાય છે તેનું કારણ તે બન્નેનાં ઉપરનાં શરીર નથી પણ શરીરની પેલે પાર રહેલું કોઈ તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ પ્રજોત્પત્તિની ભાવના જન્માવે છે, અને તેને લઈને સંયો

ત્યાગનું આ દષ્ટિબિંદુ જૈનધર્મમાં “आगारि धम्मो अणगारी धम्मो” એટલે ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુ ત્યાગી એ રીતે, બૌદ્ધ દીક્ષાપ્રણાલિકામાં પરિમિત-કાલીન દીક્ષાની ઢબથી અને વૈદધર્મમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી જ ગૃહસ્થદીક્ષા કે ત્યાગી દીક્ષા લઈ શકાય એવી ઢબથી એમ એક યા બીજા સ્વરૂપે છે.

આ રીતે આકર્ષણ અને મોહની ઊંડી મીમાંસા પછી એ પ્રશ્ન થાય કે મોહનિવારણના ઉપાય શા ? ત્યાગ કે ભોગ ? સૂત્રકાર અહીં મોહનિવારણનો ઉપાય જ્ઞાન બતાવે છે. ત્યાગ કે ભોગ બન્ને જ્ઞાનીને જ પચે છે. અજ્ઞાનીને તો એ બન્ને વેડે છે, એકને ચિત્તના પરિતાપે અને બીજાને મુખ્યત્વે દેહના પરિતાપે.

[૬] મોક્ષાર્થી શિષ્ય ! (પ્રયત્ન કરવા છતાંયે જો વાસનાના પૂર્વસંસ્કારોને વશ થઈ) મુનિ સાધક વિષયોથી પીડાય તો તે (ઇંદ્રિયોને ઉત્તેજિત થતાં રોકવા માટે) બહુ નિર્બળ (લૂખો) આહાર કરે, ભૂખ કરતાં અલ્પ ખાય, એક સ્થાને ઊભો રહીને કાયોત્સર્ગ કરે અથવા બીજે ગામ જતો રહે. આટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મન વશ ન થાય તો આહારનો ત્યાગ પણ કરી દે, પરંતુ કદી સ્ત્રી-સંગ (અબ્રહ્મચર્યસેવન) તો ન જ કરે.

નોંધ:—આકર્ષણની વિવશતામાં મોહને જન્મવાનો પ્રાયઃ સંભવ હોવાથી આ સૂત્રમાં આકર્ષણને વશ કરવાના પ્રયોગોને લગતી વાત સૂત્રકાર મહાત્મા કહે છે. વિષયોત્પાદક નિમિત્તોનો ત્યાગ સ્વીકાર્યા પછી પણ વિષયોની પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ જે જે કારણોથી થાય છે, તે બાહ્ય અને આંતરિક કારણોના સૂક્ષ્મ અવલોકન પછીનો આ નિર્દેશ હોય તેમ સમજાય છે.

વિષયોની ઉત્તેજનાનો ખોરાક પર મોટો આધાર છે. “જેવું અન્ન તેવું મન” એ સૂત્ર વિચારવા યોગ્ય છે. રસાળ, સ્વાદુ અને તીખાં ભોજન વિકારોને જન્મ આપે છે. એટલે અહીં લૂખોસૂકો ખોરાક ખાવાનું સૂચવ્યું છે. [illegible] ભોજન પણ એટલી જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. શરીર [illegible] ટકાવવા માટે ભોજનની આવશ્યકતા છે, ઇંદ્રિયોને ઉત્તેજના કરવા માટે નહિ. [illegible] આ વાત કોઈ સાધક સમજતો જ હશે; ત્યારે પદાર્થોના [illegible] મરચું, મીઠાશ, ખટાશ વગેરે અનેક વસ્તુઓને [illegible] વપરાય છે. [illegible] કરવાની [illegible] નથી હોતું. ખાવા માટે ખોરાક નથી [illegible] છે.

આ રીતે બળ તથા પાપ બન્ને વધે છે, અને શરીરને શ્રમ પૂરતો ન મળવાથી ઇંદ્રિયો પર તે ખાદ્યની ખોટી અસર થાય છે. એટલે લૂખું અને અલ્પ ભોજન પ્રત્યેક સાધકનાં શરીર અને મન બન્નેના આરોગ્ય માટે ઉપયોગી છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એક સ્થાને ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરવાનું સૂત્રમાં છે. તે શરીરને કસવાની દૃષ્ટિએ છે. આ બધા પ્રયોગો ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે, સાધકને ઘણીવાર પતનમાંથી ઉગારી લે છે. છતાં આટલું કર્યે પતી જતું નથી. બહારના ઉપચારોથી વિષયોનું શમન થાય. તે ન પીડે એવું બને તોય તેથી વાસનાનો વિજય પ્રાપ્ત થાય તેની નિશ્ચિંતતા નથી. એટલે સ્થાનાંતર કરવાનું સૂચવ્યું છે. તેમાં બે દૃષ્ટિબિંદુઓ છે. એક તો ઘણીવાર અમુક સ્થાનો જ એવાં હોય છે કે મનુષ્ય પર ત્યાંના પ્રબળ આંદોલનોની અસર પડે છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાની કે ચિંતનશીલ પુરુષોનું રહેવાનું જ્યાં ઘણું બન્યું હોય ત્યાંનું વાતાવરણ ત્યાં બેસનાર કે રહેનાર પર તેની તેવી અસર ઉપજાવ્યાના અનુભવો થાય છે. તે જ રીતે ખરાબ વાતાવરણની પણ તેવી ખરાબ અસર પડ્યા વિના રહે નહિ, અને બીજું તે સ્થાનમાં વાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવાં બાહ્ય નિમિત્તો હોય તોયે બાધાકર નીવડે. આ બન્ને દૃષ્ટિએ સ્થાનપરિવર્તન આવશ્યક છે અને તેથી લાભ પણ થાય છે, એ સ્વાભાવિક છે.

ભિક્ષુ ગામેગામ અપ્રતિબંધ વિહરતા હોવા છતાં ચોમાસાના ચાર માસ તેને એક સ્થાને રહેવાની આજ્ઞા છે. તેનું કારણ એ છે કે ચોમાસામાં જીવોની અધિક ઉત્પત્તિ થવાથી અજતનાથી બચી જવાય, વર્ષાવિહારમાં ઉપસ્થિત થતી અશક્યતાઓ ટળી જાય, અને જ્ઞાન, ધ્યાન તથા તપને માટે પણ તે ઋતુ વધુ અનુકૂળ છે તેથી ચાતુર્માસ માટે વિહારની મુનિ સાધકને જૈનશાસ્ત્રમાં મના કરી છે. તોયે અહીં ચાતુર્માસમાં પણ વિહાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તેની પાછળ મહાન હેતુ છે. જૈનદર્શન નૈસર્ગિકદર્શન હોઈ તેના નિયમો નૈસર્ગિક બંધારણપૂર્વક અને હેતુપુરસ્સર યોજાયા હોય છે. માત્ર હેતુને યથાર્થ સમજીને તે નિયમોનું પાલન કરવું પડે, તે એની મર્યાદા છે.

વિષયોનું ધ્યાન સાધકને જે નુકસાન કરે છે, તે વર્ષાઋતુનો વિહાર નથી કરતો. વર્ષાઋતુના વિહારમાં જે દોષો છે તેના કરતાં વિષયોના ધ્યાનમાં વધુ છે તે દૃષ્ટિએ વિહાર ક્ષમ્ય છે. અને અહીં તો ત્યાં સુધી સૂચવ્યું છે કે

નેક પ્રકારના માનસિક દંડ પડે છે. કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, મોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી પતન, । પ્રમાણે એની પાછળ આખી પતનની શ્રેણી શરૂ થાય છે. તે દષ્ટિએ ક્રિયા દૂષિત છે, ને તે સાધક માટે ત્યાજ્ય છે.

[૮] (ગુરુદેવ ! વિષયવાસનાના સંસ્કારો કે જે વૃત્તિ પર સ્થાપિત થા હોય છે તે પતનના કારણભૂત બને છે. માટે એ દૂર કરવાયોગ્ય એ વાત હું સમજ્યો. પરંતુ ભગવન્ ! નિમિત્તોને આટલું બધું હત્ત્વ શા માટે આપવું ઘટે ? વળી આવું કેવળ પુરુષ સાધકને જ થતું શે કે સ્ત્રીસાધિકાને પણ થતું હશે ? ગુરુદેવે કહ્યું : પ્રિય શિષ્ય ! ા કથન કેવળી સ્ત્રીસાધિકા કે કેવળ પુરુષ સાધકને માટે નથી, ન્નેના જીવન સાથે આનો સંબંધ છે. જોકે સ્ત્રી અને પુરુષની રીરરચના ભિન્નભિન્ન હોઈ એમનાં વદન પણ ભિન્નભિન્ન જાતનાં ાય છે, પરંતુ વાસનાનો સંબંધ તો બન્ને સાથે જ હોય છે જ. વહાલા બંધૂ ! વિષયવાસના પર વિજય મેળવવાની સાધના કરનાર જો વિષય-ાસનાનાં નિમિત્તોને ખુલ્લાં રાખી સાધના કરવા બેસે તો તે નિષ્ફળ ીવડે છે. માટે જ ફરીફરી પ્રત્યેક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે,) વાસનાનો ાશ કરવા ઇચ્છનાર સાધકે સ્ત્રીઓની શૃંગારકથા ન કરવી, સ્ત્રીઓનાં વયવો ન જોવાં, સ્ત્રીઓ સાથે એકાંતમાં ગાઢ પરિચય ન રાખવો, સ્ત્રીઓથી સ્નેહ ન કરવો, સ્ત્રીઓનાં અંગોને અડી સેવા ન કરવી, ધુ તો શું સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવામાં પણ મર્યાદિત રહેવું; ારાંશ કે પોતાનો માનસિક સંયમ બરાબર જાળવીને પાપાચારથી મેશાં ડરતા (દૂર) જ રહેવું.

નોંધ—વાસના પતનનું મૂળ છે. અબ્રહ્મચર્યની ક્રિયાથી વાસનાને પુષ્કળ વેગ મળે છે. એમ સાંભળી ઘણીવાર સાધક વાસનાનું સ્થાન ક્યાં છે, તે કોના પર અને કેવી અસર ઉપજાવે છે, તેનું મૂળ શું તે ઊંડાણથી ન સમજે કે ન વિચારે તો તેની દશા દુર્વિદગ્ધ બની જાય છે. બહુધા સ્ત્રી-જાતિ પ્રત્યે પુરુષોની અને પુરુષજાતિ પ્રત્યે સ્ત્રીઓની ઘૃણા કે તિરસ્કારની

વૃત્તિ જાગે છે એ આવી જ દુર્નિગ્રહ દશાનું પરિણામ છે. એમાં આ શક્તિ અને આશયની કુટિલતા બન્ને કારણભૂત છે. શક્તિ વિનાનો ત્યાગ નિમિત્તો પર દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ તે દ્વારા ઉપાદાનમાં વધુ અશુદ્ધિ વધે છે. એ વાત પણ તેટલી જ ચિંતવવા યોગ્ય છે. આવો સાધક વાસનાના સંસ્કારોને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે જગત પર ઘૃણા કરવામાં સમય પસાર કરતો હોય છે.

અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે સ્ત્રીઓ પર કે પદાર્થો પર ઘૃણા કરનાર પદાર્થોની પેટ ભરીને નિંદા કરતો હોય છે, પદાર્થો સામે બૂરખો ધરતો હોય છે, તોયે એ બારીક બૂરખામાંથી પોતાની તીણી અને તીક્ષ્ણ નજર ફેંકયા વિના રહી શકતો નથી. એક બાજુ ઘડીઘડી એની સામે જુએ છે, એને ભોગવાની વૃત્તિને પોષે છે અને બીજી બાજુ તિરસ્કારની વૃત્તિ કેળવતો રહે છે. આનું પરિણામ બે રીતે બૂરું થાય છે એક તો પદાર્થ પ્રત્યેના દ્વેષ, ઈર્ષ્યા કે નિંદાથી તેનું માનસ અસંયમ બનતું જાય છે અને બીજું બાહ્ય ભોગ ન કરવાં છતાં પદાર્થ પ્રત્યેની ભોગવૃત્તિથી આંતરિક વાસનાનો વેગ વધારતો જાય છે. આવા ત્યાગીને ત્યાગ ન પચે, પણ ઊલટું બમણું પતન કરે. એટલે જ ભોગથી વાસનાની તૃપ્તિ નથી પણ ભોગના ઘીથી વાસનાનો અગ્નિ વધે છે. એવો જ્ઞાની પુરુષોનો દૃઢ અનુભવ હોવા છતાંયે આવા ગૃહસ્થ સાધકોને માટે પરિમિત ભોગોપભોગ ક્ષમ્ય ગણ્યો છે.

પરંતુ જે કંઈ ક્રિયા કરો તે જાગૃતિપૂર્વક કરો. જે ઇચ્છિતની સિદ્ધિ પદાર્થોના ભોગથી મેળવવા ઇચ્છો છો તે પદાર્થોના ભોગથી મળી શકે નહિ. પણ તે પદાર્થોના ઉપભોગ લીધા પછી સદ્‌વિચાર અને ઊંડા અવલોકન પછી વિવેકબુદ્ધિ સ્વયં જન્મશે, એમ વારંવાર સમજાવ્યું છે.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે ક્રિયા કે પદાર્થ પોતે દૂષિત નથી પણ તેની પાછળ રહેલી વાસના દૂષિત છે. પદાર્થો તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છે. આ સૂત્રમાં પણ એવું જ તાત્પર્ય છે. "વિષયોત્તેજક કથા ન કરે, વિષયોત્તેજક પ્રશ્ન ન પૂછે, વિષયવર્ધક દશ્યો ન જુએ, વિષયોત્તેજક પદાર્થ પરનું મમત્વ કિંવા તેવી ક્રિયા ન કરે અને ત્યાં મન પણ ન જવા દે" એમ કહી મન વાણી અને કર્મને નિમિત્તોથી દૂર રાખવાં-એટલે કે આત્માભિમુખ બનવાં સૂચવ્યું છે. એથી એટલું ફલિત થાય કે જ્યાં સુધી ઉપાદાન શુદ્ધ ન હોય

ત્યાં સુધી નિમિત્તો ઉત્તેજના કર્યા વિના રહેતાં નથી. માટે નિમિત્તોથી સંભાળતું રહેવું.

ઉપસંહાર

સાધકને અવલંબનની અપેક્ષા તો છે જ, પણ તેથી અવલંબન લેનાર જાગૃત ન રહે તો ચાલી શકે એમ કોઈ રખે માની લે! ગુરુકુળમાં વસતા સાધકોને પણ સતત જાગૃત રહેવાનું તો છે જ. જેનું મન ચંચળ છે અને ઇંદ્રિયો પરવશ છે તે સાધક નિમિત્તો તરફ બેદરકારી સેવે તો મન અને દેહ બન્ને દ્વારા વહેલો કે મોડો પતન પામે છે. એવો અનેક જ્ઞાનીઓનો અનુભવ છે.

ભોગથી ભોગની તૃપ્તિ થતી નથી, પણ ઊલટી વૃત્તિ ઉત્તેજિત થાય છે. આથી તેવી માનસિક સૂક્ષ્મ વૃત્તિને પણ જતી કરવી એ મહાભયંકર છે. તેની ખાતર તો જીવન જાય ત્યાં સુધી અર્પણ થવાની સતત તૈયારી અને ત્યાગની તમન્ના હોવી જોઈએ. તો જ તે સાધક સાધનાના માર્ગમાં સ્થિર રહી શકશે અને સ્વતંત્ર બની શકશે.

સદ્ગુરુશરણ (અર્પણતા)નો મહિમા અહંકારને લય કરી નિરાસક્ત બનવાનું સૂચવે છે. અહંકાર અને મોહ એ બન્ને પરતંત્રતાનાં બીજ છે, અને તે બન્નેના લયમાં સ્વતંત્રતાની ઉત્પત્તિ છે. જેટલે અંશે અહંકાર અને મોહનો દબાવ ઓછો થાય તેટલે અંશે તે સાધક પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પોતે સ્વતંત્ર બનતો જાય, અને પોતાની સાચી સ્વતંત્રતાનો ચેપ બીજાને લગાડતો જાય.

સત્પુરુષની આજ્ઞાને સર્વથા અર્પણ થઈ જવામાં પૂર્ણ વિકાસ અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ છે.

લાલસા અને વાસના બન્ને ચિત્તવૃત્તિના વિકારો છે. ચિત્ત પરના શુભ સંસ્કારો વિના સમતા અને આહ્લાદ શક્ય નથી. વિકાર અને સંસ્કાર બન્ને એકીસાથે રહી શકતા નથી.

સ્ત્રી કે પુરુષ નરકનું દ્વાર નથી. સ્ત્રીમોહ જ ચિત્તને મૂંઝવનારો છે. મોહ કે વાસના જ નરકનું દ્વાર છે. જેટલી મોહ કે વાસનાની અધીનતા તેટલો જ આત્મઘાત. અને મોહવિજય એ જ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા—આત્મમુક્તિ.

એમ કહું છું.

લોકસાર અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

રાય, સમપ્રદેશમાં પણ પોતાના સ્વરૂપમાં મસ્ત રહી હંમેશાં નિર્મળ જળથી ભરપૂર અને પોતાના પ્રવાહને પોતામાં શમાવી આત્મરક્ષણ કરતું રહે છે, તેમ આ સંસારમાં મહર્ષિ સાધકો કે જેઓ મહાન બુદ્ધિમાન, જાગરુક અને આરંભરાશિથી નિરપેક્ષ હોય છે, તેઓ પણ આ સત્યનું પાલન કરે છે અને મૃત્યુનો ભય ધર્યા વિના ર પુરુષાર્થ કર્યે જાય છે. (તેમનું દૃષ્ટાંત ચિત્તમાં સ્થાપો.)

નોંધઃ—સાચી સમજનું ફળ પરિણામે વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને નિરાસક્તિ પરિણમે છે એ સિદ્ધાંત જેટલો નક્કર છે, એટલો જ સાચી સમજ ર પછી જ આવે છે એ સિદ્ધાંત પણ નિશ્ચિત છે. અહીં જળાશયનું દૃષ્ટાંત આ છે, તેની પાછળ ઘણા હેતુઓ છે. તેને વપરાયેલું એકેએક વિશેષણ તેટલું જ સહેતુક છે. દા. ત. જળાશયમાં પવિત્રતા છે. પણ તેની પવિત્ર બીજાથી અભડાઈ જાય એવી કૃત્રિમ નથી. સાચી પવિત્રતા પોતે પવિત્ર ર છે અને બીજા મળને પણ પવિત્ર બનાવી શકે છે. આ વાત મનનીય

જળાશયમાં જે મીઠાશ છે તે માત્ર દેખવાપૂરતી નથી, ઉનાળે તૃષા તુરની તૃષા છુપાવે તેવી તેનામાં દિવ્ય શક્તિ છે. "સમભૂમિમાં રહેલું જળાશય" એવું જળાશયનું જે વિશેષણ વપરાયું છે એમાં એ ભાવ છે કે, જળાશય પોતે બીજી બધી સ્થળભૂમિ એટલે કે પોતાથી વિજાતીય ભૂમિની વચ્ચે હોવા છતાં પોતાની ચારે કાંઠાની મર્યાદા જાળવીને ગેલ કરી રહ્યો છે, એટલું જ નહિ બલકે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં-નિર્મળતામાં મસ્ત રહીને મોજ માણી રહ્યો છે, એમ સૂચવે છે. આટલું જાળવવા છતાંયે બહારનું આક્રમણ આવે તો તેને જીતવાની તેનામાં ગંભીર છતાં અમોઘ શક્તિ છે. બહારની વિજાતીય ભૂમિની રજ આવે તો તેના પર પોતે વિજય મેળવી તેને નીચે દબાવી નિર્મળતામાં ઊલટી વૃદ્ધિ કરે છે.

જુઓઃ—જળાશયની આસપાસ બીજી બધી સ્થળભૂમિ હોવા છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષ કે ઘૃણા નહિ બલકે કેટલું અને કેવું ઔદાર્ય રાખે છે? અનેક દસ્યો પાસે હોવા છતાં પણ એ કેટલો નિરાસક્ત અને સ્વરૂપમગ્ન છે? આટલી યોગ્યતા છતાંયે એ કેટલો જાગૃત છે? પણ આ બધું તેના આત્મવિશ્વાસ પછી જ તેનામાં આવ્યું છે એ વાત ભૂલી જવી ન જોઈએ. બીજાની સાથે વસવા છતાં કે બીજાને અવકાશ આપવા છતાં, "જે કંઈ

સારું છે તે કોઈ બીજાથી લેવાનું નથી, અને બીજાથી લેવા જેવું હશે તે સારું નથી. તો પછી ચિંતા શી?" એટલી પ્રતીતિ થયા પછી જ આ નિશ્ચિંતતા પ્રગટે છે.

જળાશયની જેમ નિર્મળ, ગંભીર અને અકિંચનતાથી ભરેલા મહર્ષિ પુરુષો પણ એવી જ સહજ ઉદારતા, સહજ નિરાસક્તિ અને સ્વરૂપમગ્નતા રાખી શકે છે. ઘણીયે ઘાતકીઓ તેની જ્ઞાનગંગામાં પવિત્ર થઈ શકે છે. તે યોગી જગતની દૃષ્ટિએ અધમ, નીચ, નાસ્તિક, પાપી કે મિથ્યાત્વી દેખાતા હોય તે પણ તેમના દૃષ્ટિબિંદુમાં એવા નથી દેખાતા. એમને મન તો કોમળ અને રૌદ્ર બન્ને સમાન હોય છે, એમની દૃષ્ટિ એમાંના એક પર ઠોકાતી કે ખેંચાતી નથી. એકાંત એમને અતિપ્રિય હોય, તોયે જનતાનો ખળભળાટ તેમને અકળાવતો નથી. ઘણીયે જનો એમના જ્ઞાનની મીઠાશ ચાખી શકે એટલા તે જ્ઞાનના ભંડાર હોય છે. છતાંયે નિત્યનવીન જનતાના સંસર્ગથી પોતાના અનુભવને નક્કર બનાવવાની એમની જિજ્ઞાસા તાજી જ રહે છે. એ પારસ કરતાંયે વધુ ઉદાર હોય છે, એમનો સંસર્ગ પાપીને પણ સંતના રૂપમાં પલટાવે છે. એ પુણ્યના પુંજ સમા છે, એમનું વાતાવરણ જ સમસ્ત જગતને પાવન કરે છે. એમને મરણની લેશ પણ પરવા હોતી નથી. આ પુરુષો પોતે મુક્તિ તરફનો માર્ગ કાપે છે, બીજાને પણ પ્રેરણા આપે છે, છતાંયે જગત પર અમે ઉપકાર કરીએ છીએ, એવું એમને ભાન પણ હોતું નથી.

અહીં આત્મવિશ્વાસ અને કુદરતી કાનૂનને આધીન થઈ વહેતા જીવનનો સુરેખ ચિતાર છે. આવું જીવન મહર્ષિ સાધકને તો સહજ હોય; બીજા સાધકો આ રીતે હ્રદ (જળાશય) અને મહર્ષિના દૃષ્ટાંતનો બોધ લઈ પોતાનું જીવન કેળવે, એમ કહેવાનો સૂત્રાશય છે.

[૨] હે જંબૂ! આ માર્ગની યથાર્થતા જાણી તેમાં ગયા બાદ "ફળ થશે કે નહિ થાય" એવો જે સાધક ઘડીઘડી સંશય રાખે છે તે સાધકને સાધનામાં ઉદ્યમવંત રહેવા છતાં સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

નોંધઃ—આ સૂત્ર એમ કહે છે કે ઉપર વર્ણવેલો માર્ગ અનુભવીએ બતાવેલો નિશ્ચિત માર્ગ છે, તેમાં સંશય ન કરતાં શ્રદ્ધા કેળવો. કારણ કે

જ સત્ય છે" એવું માને છે ખરા, પણ તેઓમાંના કેટલાએક જ અંત સુધી તેવો વિશ્વાસ ટકાવી શકે છે. કેટલાએક તો પહેલાં શ્રદ્ધાળુ હોય છે, પરંતુ પાછીથી સંશયી બની જાય છે. કેટલાએક શરૂઆતમાં દૃઢ વિશ્વાસુ હોતા નથી. પરંતુ પછી અનુભવથી ટિચાઈને શુદ્ધ શ્રદ્ધાવંત બને છે. અને કેટલાએક કદાગ્રહી જીવો તો પ્રથમ કે પછી પણ તેવા જ અશ્રદ્ધાળુ રહે છે. જે સાધકની શ્રદ્ધા પવિત્ર છે, તેને સમ્યક્ કે અસમ્યક્ દેખાતાં તત્ત્વો સમ્યગ્ રૂપે જ પરિણમે છે.

નોંધઃ—અહીં શ્રદ્ધાળુના ચાર વર્ગો પાડી સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે, ઘણીવાર સાધક પોતાના મન પર પરાણે શ્રદ્ધાનો આરોપ લાવવા મથે છે. ને ઘણીવાર તેને લાગે છે કે હવે હું શ્રદ્ધાળુ થઈ ગયો છું. પણ આવા સાધકની શ્રદ્ધા સાંગોપાંગ ટકી રહેતી નથી. બીજાના કહેવાથી કે બહારના દેખાવ, આકર્ષણ, રાગ, મોહ કે વાસનાથી જે શ્રદ્ધા આવે છે, તે ખરી રીતે તો સાચી શ્રદ્ધા જ ન ગણાય.

શ્રદ્ધા ગુણથી જન્મે છે, અને ગુણનો સંબંધ અંતઃકરણ સાથે છે. શ્રદ્ધાનું સ્થાન મુખ્યત્વે હૃદય છે. તે કોઈ આવેશ કે લાગણીથી નહિ પણ સદ્બુદ્ધિથી આવે છે. આવી શ્રદ્ધા કદી નષ્ટ થતી નથી. એટલે શ્રદ્ધાને ઇચ્છનાર સાધક પ્રત્યેક પદાર્થના આકાર પર માત્ર ન જોતાં પદાર્થોના ગુણો તરફ નજર કરતાં શીખે. પદાર્થમાત્રમાં સદ્ગુણોના અંશો હોય છે. તેને જ ગ્રહણ કરી તે ઉન્નત બને.

અહીં સૂત્રકાર એક બીજી વાત એ કહે છે કે જેની વિવેકબુદ્ધિ ગુણદોષોમાંથી હંસની જેમ કેવળ ગુણો જ ગ્રહણ કરી શકે એટલી હજુ વિશદ ન થઈ હોય, તેઓ જો વિકલ્પોમાં ન ગૂંચવાતા હોય તો તેમની બુદ્ધિ વહેલી કે મોડી સંપૂર્ણ નિર્ણયાત્મક બની શ્રદ્ધાને પરિપક્વ બનાવી શકે છે. પરંતુ જેઓ કેવળ વિકલ્પોની ગડમથલમાં જ ગબડ્યા કરે છે, તેવા સાધકો તો પ્રથમ કે પછી પણ એવા ને એવા જ અશ્રદ્ધાળુ રહે છે. આ પરથી એ ફલિત થયું કે વિકલ્પોને એક યા બીજી રીતે દૂર કર્યે જ છૂટકો. ઊલટે માર્ગે જનાર કરતાં ઊભો રહેનાર ધ્યેયથી વધુ નજીક છે એમ લોકોક્તિ છે, પણ તે બરાબર નથી. વિકલ્પવાન ગતિ કરતો દેખાય છે તોયે એ ગતિ ઊંઘતાના

કથન કોઈ એક માટે નથી એવું સૂત્રકાર કહી દે છે. આપ્તપુરુષો એકને સંબોધીને કહે તોય તે આખા જગતને સંબંધ ધરાવતી બીના છે એવું આમાંથી ફલિત થાય છે અને તે વાસ્તવિક છે; કારણ કે આ અને વિશ્વના સંબંધનું તેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેઓ અમુકના સમસ્ત જગતના બની ગયા હોય છે. અને તેથી તેમના પ્રત્યેક પદમાં વિશ્વની પ્રત્યેક યોગ્ય વ્યક્તિને સહજ સહજ પ્રેરણા સાંપડે છે.

આ રીતે જે અનુભવી પુરુષોની નિકટમાં નથી તે પણ દર્શન, વાણી કે આંદોલનોથી તે મહાપુરુષો પ્રત્યે શ્રદ્ધા કેળવી જીવન ઘડી શકે છે. તો જે સાધક મહાપુરુષોની પાસે રહેવા છતાં, તેનો સેવક કે શિષ્ય બીજાની દૃષ્ટિએ દેખાવા છતાં પોતે વિશ્વાસ ન કેળવી શકતો હોય, અધીન ન બની શકતો હોય, અધીન બનવાની ઇચ્છા હોવા છતાં તેવું આચરી ન શકતો હોય તેવા યોગ્ય સાધકને દુઃખ થવું સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાય તે નિરાશ ન થાય એમ અહીં સૂત્રકાર કહેવા માગે છે, કારણ કે વિકલ્પવાનને નિરાશા વધુ પીડે છે. માટે જીવનમાં આશા અને ઉત્સાહનાં સૂત્રો પૂરી એ સાધક આ પ્રમાણે ચિંતન કરે કે "જિનેશ્વરો—આત્મવિજેતાઓ જે કંઈ કહે છે તે સત્ય હોવું સ્વાભાવિક છે. અને સત્ય તો એ જ કહેવાય કે જેમાં શંકાને અવકાશ ન હોય." આવું ચિંતન કોઈને કોઈ કાળે સુયોગ્ય સાધકમાં સત્ય પરની શ્રદ્ધા જન્માવે છે.

બાકી જ્યાં વિકલ્પો હોય ત્યાં કોઈ તત્ત્વ સંભવતું નથી. તો શ્રદ્ધા શાની સંભવે! એટલે વિકલ્પવાળી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધા ન હોવી સંભવિત છે. પણ શ્રદ્ધા ન થવાનાં કારણો બહાર શોધાય છે. ત્યાં જ ભૂલ છે. વિકલ્પો ગયા પછી ફળની પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ નથી. કારણ કે પ્રત્યેક જન પોતાની આસપાસના બનતા અનેક સહજ બનાવો વચ્ચેથી કુદરતના કાનૂનની સરળતા શોધી શકે છે અને નિયમિતતા જોઈ શકે છે. આટલું જણાયા પછી એ બાબત અંતઃકરણપૂર્વક વિચારવું જોઈએ, અને જ્યારે અંતઃકરણની વિચારણા જાગે ત્યારે શ્રદ્ધા આવ્યે જ છૂટકો છે.

[૪] પ્રિય જંબૂ! મહાપુરુષોદ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને શ્રદ્ધાળુ થયેલા ઘણા મુનિ સાધકો ત્યાગ ગ્રહણ કરતી વખતે "જિનાજ્ઞાથી

છે. આ પ્રમાણે વિનીત શિષ્યને માટે કોઈ ભય નથી. સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ સાંપડે એવું પુરુષાર્થ જેવું બીજું નથી. એટલે જ ઉત્તમ પ્રકારના આત્મદર્શનથી ઉન્નત થાય છે. તે પુરુષ ઉત્તમ થાય છે, તે જેણે મેળવ્યું તેની ઉત્તમ ગતિ થાય છે એમાં ન શંકા છે.

[૬] ગુરુજનના હૃદયનો ભાવ જોવાનું, ગુરુની આજ્ઞાથી વિનયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાનું, તેમના આશયનું અનુમાન કરવાનું, તેમના પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવાનું અને આ રીતે ગુરુકુળવાસ કરવાનું જેમણે કલ્યાણ માન્યું છે, તે આખર વિનય એટલે આત્મદર્શન પામશે. અને એવો આત્માર્થી પુરુષ જે કંઈ મન પોતાના તરફથી બહાર નીકળે તે બધું મન પર ન લાવે, કાચું મનાય છે તે પુરુષ કોઈ પણ પુરુષ કે આચાર્ય નિમિત્તોથી અવગત પામેલ નથી અને તે સમજાવી રહ્યો છે. માટે વિનયથી રહેવા માટે તે સંપૂર્ણ સમર્થ બનશે.

નોંધ:—વિનય એટલે સંપૂર્ણ રીતે નમ્ર થઈ મન પર સ્થાપિત કરવામાં આવે તો આત્મજ્ઞાનથી વધુ રહેતી નથી. સદ્ગુરુકૃપાનું આ કેવળ છે. અને અહીં સુધી તેનું મર્યાદિત છે. એમ પણ રહી શકાય. આત્મદર્શન એ મન પર સ્થાપિત આગળ પર રહેતી નથી. એથી આગળ સાચાં આત્મદર્શનનાં સાધનો.

[૭] પૂજ્ય ગુરુદેવ ! આત્મદર્શન શાથી થાય ? એના ઉત્તરમાં ગુરુદેવે કહ્યું છે કે, આવું આત્મદર્શન સ્થિતિપ્રજ્ઞાનથી, સર્વજ્ઞ પુરુષોના અનુભવી ઉદ્ગારોની કિંવા બીજા પુરુષોની પાસે સાંભળવાથી થાય છે. માટે શ્રદ્ધાથી શ્રવણને જોડો.

નોંધ:—શ્રવણને શ્રદ્ધાથી જોડો એટલે કે શ્રવણને દર્શનથી જોડો. એવો આર્ષ ઉદ્ગાર મહાત્માએ કર્યો છે. ખૂબ અહીં અનુભવથી અનુભવને જોડો એવો સૂત્રાત્મક ઉપદેશ પણ ઠીક લાગે છે. કેટલાક સાધકો પાંડિત્ય સહિત કે અનુભવી પુરુષોના અનુભવને પોતાનો અનુભવ માની લઈ સ્વાનુભવ મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરતા નથી અને કલ્પનાના આકાશમાં વિના પાંખે ઊડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા કેટલાક સાધકો સદ્ગુરુદેવના પ્રસાદથી ખરું પ્રભુ દર્શન માની અટકી રહે છે. આ બન્ને રીતિ સામે આ સૂત્રનો વિરોધ

ષષ્ઠમ ઉદ્દેશક

સતપુરુષોની આજ્ઞાનું ફળ

સ્વાતંત્ર્યમીમાંસા નામના ચોથા ઉદ્દેશકમાં આજ્ઞાની અધીનતા બતાવી હતી. અહીં છઠ્ઠામાં આજ્ઞાની આરાધનાનું ફળ સૂચવે છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

[૧] પ્રિય જંબૂ! કેટલાક સાધકો પુરુષાર્થી હોય છે પણ આજ્ઞાના આરાધક હોતા નથી. કેટલાક આજ્ઞાના આરાધક હોવા છતાં પુરુષાર્થી હોતા નથી. આ બન્ને સ્થિતિ હે શિષ્ય! તારા જેવા સાધકો માટે ન થાઓ, એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવે દર્શાવ્યું છે.

નોંધ:—સદ્ગુરુની આજ્ઞા સંબંધમાં ખૂબ ભ્રમ પ્રવર્તતો હોય છે, તેનો આમાં સ્પષ્ટાર્થ છે. "તું બહાર શોધે છે તે બહાર નથી પણ તારામાં છે." એવી અંતઃકરણને દૃઢ પ્રતીતિ કરાવીને પુરુષાર્થી બનવું. એ સદ્ગુરુની આજ્ઞાની આરાધના ગણાય. આ માર્ગથી વિપરીત રીતે એટલે કે જેઓ બહાર શોધવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કીર્તિ, માન, પૂજા, ઋદ્ધિસિદ્ધિ કે સમૃદ્ધિ માટે સદ્ગુરુશરણ શોધી રહ્યા છે, તેઓ સદ્ગુરુદેવની આજ્ઞામાં નથી એમ માનવું. અને જેઓ બાહ્ય કે આંતરિક કશો પુરુષાર્થ નથી કરતા એટલે કે કેવળ વિકલ્પમય જીવન ગાળે છે તેઓ પણ સદ્ગુરુદેવની આજ્ઞામાં નથી એમ માનવું. અહીં એક શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે અને બીજા શક્તિ હોવા છતાં અશક્ત

અને વીર બની આગમનું એટલે કે સર્વજ્ઞ દેવોનાં અનુભવજન્ય વાક્યોનું અવલંબન લઈ સતત પુરુષાર્થી રહે, એમ કહું છું.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં બે વાતોનો ઉકેલ છે: એક તો ભોગમાં આરામ, મઝા કે આનંદ છે, એ બીના અનુભવશૂન્ય છે. ભોગના સંયમમાં જ આરામ છે, એ બીના અનુભવસિદ્ધ હોવાથી સ્પષ્ટ છે. એમ કહે છે.

અહીં સંયમ પ્રચલિત દીક્ષાના અર્થમાં નથી, પરંતુ માનસિક સંયમના અર્થમાં છે. જે જે વસ્તુમાં આનંદ મળતો દેખાય છે તે વસ્તુના ભોગનો આનંદ નથી પણ વસ્તુ પાછળ જે પરિશ્રમ થયો હોય છે, જે ઝંખના હોય છે, તેનો હોય છે. ભોગ તો ઊલટો એ પરિશ્રમ અને તાલાવેલીનો આનંદ ક્ષણવારમાં લૂંટી લે છે. આ વાત ખૂબ ઊંડાણથી વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક કાર્ય પાછળ થતો અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થમાં જે આનંદ મળે છે તે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે સ્વરૂપે નથી રહેતો. સાહિત્યકારોએ આ વસ્તુને ખૂબ શણગારી છે. આપણે પોતે આવું નિત્ય અનુભવીએ છીએ તોયે આ બીનાનો અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર કોઈ ભાગ્યે જ કરતું હશે! કારણ કે જગત ચીલે ચાલે છે. સ્વતંત્ર અવલોકન-બુદ્ધિ વિના આ વાત સમજાય તેવી નથી. એ એક વાત થઈ.

બીજી વાત એ છે કે, અનુભવી પુરુષો ન હોય ત્યારે તેનાં વાક્યોને પણ તે જ રીતે સ્વીકારી તેમાંથી આવતા વિકલ્પોનું શમન કે તર્કોનું સમાધાન શોધી લેવું એટલે કે સતત જિજ્ઞાસુબુદ્ધિ રાખવી. ઘણા સાધકો પ્રથમ જિજ્ઞાસુ હોય છે, પરંતુ ધીમેધીમે તેમનું સ્થાન સમાજમાં જામતું જાય છે, તેમતેમ તેઓ બહિર્દૃષ્ટિ બનતા જાય છે. અને જેમજેમ બાહ્ય કામના તરફ ઢળતા જાય છે, તેમતેમ તેમની જિજ્ઞાસુબુદ્ધિ વિરમતી જાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે, મોક્ષાર્થી અને વીર સાધક હોય તોયે તેમણે પોતાનો પુરુષાર્થ યોગ્ય માર્ગે છે કે કેમ એ વિચારવાનો અવકાશ પોતાના બુદ્ધિક્ષેત્રમાં પ્રથમ રાખવો ઘટે. હવે સૂત્રકાર સતત સાવધ રહેવાનાં કારણો આપે છે.

[૬] આ આખા સંસારમાં ઊંચી, નીચી અને તીરછી એમ ત્રણે દિશાઓમાં કર્મબંધનનાં કારણો (પાપના પ્રવાહો) રહ્યા છે. આથી જ્યાં આસક્તિ જુઓ ત્યાં કર્મબંધન થાય છે એમ જાણો.

નોંધઃ—કોઈ પણ દિશા ખાલી નથી કે જ્યાં પાપના પ્રવાહો ન હોય. એમ કહીને સૂત્રકાર એમ કહે છે કે, અમુક સ્થિતિમાં કે ક્ષેત્રમાં ગયા પછી કર્મબંધન નથી થતું એમ ન માનવું. પરંતુ જો એમ જ હોય તો મોક્ષાર્થીની મુક્તિ જ કેમ સંભવે? ત્યારે તેનો ઉત્તર મળે છે કે, એ પ્રવાહો ઠેરઠેર હોવા છતાં જેનું ચિત્ત તેમને અવકાશ નથી આપતું એટલે કે જે સાધકો તે પ્રવાહ આવવાનાં દ્વારો ખુલ્લાં મૂકતા નથી તેમનામાં એ પ્રવેશી શકતું નથી. જ્યાં આસક્તિ છે, ત્યાં જ તે પેસે છે. એટલે આનો સારાંશ એ કે કોઈ પણ ભૂમિકામાં પહોંચેલો સાધક વૃત્તિ પર પોતાની ચોકી રાખે, ગાફેલ ન બને.

[૭] શાસ્ત્રોનો જાણકાર સાધક સંસારમાં રહેલી ઘૂમરીને જોઈને દૂરથી જ વિરમે.

નોંધઃ—જ્ઞાની સાધક વિષયોથી દૂર રહી મર્યાદાપૂર્વક જીવન ગાળતો હોય છે. અને પોતાનું હું અર્થાત્ કે આત્મા આ બહાર દેખાતાં શરીર, ઇંદ્રિયો અને મનથી પર છે, એમ અનુભવતો હોય છે. ત્યારે કેટલીકવાર એ પોતે વિષયોના સાંનિધ્યમાં પણ નિરાસક્ત રહી શકશે એવું માની, અભિમાનથી કે ભ્રમથી અખતરાઓ કરવા પ્રેરાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે, તેવા પ્રયોગો કોઈ ન કરે. પૂર્વઅધ્યાસો કેવળ કલ્પનાથી દૂર થઈ જતા નથી. આત્મા નિર્લેપ છે, એવી કલ્પના કરી લેવી એ કંઈ કઠિન નથી. પણ જ્યારે વિષયોની અનુકૂળતા ઇંદ્રિયોને મળે, અને પૂર્વઅધ્યાસોની ચિત્ત પર પૂર્ણ અસર થાય ત્યારે આત્માને નિર્લેપ રાખવો તે કેટલો કઠિન છે એ તો અનુભવ જ કહી શકે. કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેનો જે મહાન ભેદ છે તે વિચારવા જેવો છે. સંસારના વિષયોને ઘૂમરીની ઉપમા આપી એમ કહે છે કે, તેમનાથી દૂર જ રહેવું.

પ્રયોગોનોય આગ્રહ થાય ત્યારે ત્યાં વૃત્તિમાં ઊંડેઊંડે અહંકાર પર વાસનાનું જોર છે એમ સમજવું. જેને આત્મભાન નથી તેના જ પર આવાં વિજાતિક તત્ત્વો અસર કરે. એટલે આવો સાધક પ્રયોગદૃષ્ટિએ તેમાં યોજાય તોયે પતિત થાય. અને જેને આત્મભાન થયું હોય તેને તો વિષયો તરફ મોહ જ ન થાય. એટલે તેને માટે નિષેધની આવશ્યકતા ન હોય.

[૮] કારણ કે આ પ્રવાહને આવતો અટકાવવા, કર્મબંધન મુક્ત થવા જે પુરુષ અભિનિષ્ક્રમણ—ત્યાગમાર્ગ અંગીકાર કરે

તે મહાપુરુષ નિરાસક્ત બનતો જાય છે. (વચ્ચે જ શિષ્ય પૂછે છે કે, ગુરુદેવ! નિરાસક્તની પરાકાષ્ઠાનું પ્રમાણ શું? ગુરુદેવ કહે છે કે,) નિરાસક્ત સાધકની પ્રતીતિ એ કે, તે અકર્મા રહે છે—દ્રષ્ટારૂપ બની રહે છે, તે બધું જાણે છે, જુએ છે,પણ વાંચ્છતો નથી; નિરાસક્ત સાધકનું કોઈ પણ કર્મ વાંચ્છાપૂર્વક હોતું નથી. કારણ કે સંસારનાં ગમનાગમનના સ્વરૂપને તે બરાબર જાણે છે. આથી જન્મમરણરૂપ સંસારની ઘૂમરીમાં ન ફસાતાં તે સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં ત્યાગનો ઉદ્દેશક અને તેની નિરાસક્તિ વર્ણવ્યાં પણ નિરાસક્તિને બહાને આસક્તિ પોષવાનો સંભવ ન રહે, તેવો સ્પષ્ટ ખુલાસો પણ સાથેસાથે જ કરી દીધો છે. નિરાસક્ત સાધક બધું જુએ અને જાણે ખરો, પરંતુ મોહ ને આકર્ષણને વશ થાય નહિ; કારણ કે મુગ્ધ—આકર્ષિત કરે તેવું તત્ત્વ કે જેને વાસનાના બીજ તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે એનામાં ન હોય. આથી એની બધી ક્રિયાઓ સહજ હોવાથી તે અકર્મા ગણાય છે; કારણ કે કર્મબંધનનું કારણ નાશ પામવાથી કર્મો કરવા છતાં તેને બંધન નથી. કર્મબંધનનું મૂળકારણ નાશ થયા પછી કેવળ આત્મસ્મરણતા જ થાય તે સ્વાભાવિક છે. અને એ રીતે શરીર કે જે એના વિકાસ માટે કેવળ સાધનરૂપે હતું એ પણ વિકાસની પરાકાષ્ઠા સધાયા પછી પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં આત્માથી પૃથક્ થાય, એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. આમ એ અકર્મા પુરુષનું શરીર પૂર્વકૃત વેગ પૂર્ણ થયે છૂટું થાય; એ આત્મા સહેજે સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત બને છે.

(૯) ગુરુદેવને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે, ગુરુદેવ! એ મોક્ષની ભૂમિકાએ ગયેલો આત્મા જે સ્થિતિમાં પ્રવર્તે છે, તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા કૃપા કરો. ગુરુદેવે કહ્યું: મોક્ષાર્થી જંબૂ! એ સ્વરૂપ વર્ણવવા સારુ કોઈ પણ શબ્દો સમર્થ થતા નથી. જ્યાં મતિ પહોંચી શકે નહિ, તર્કો દોડી શકે નહિ અને કલ્પના ઊડી શકે નહિ, ત્યાં વર્ણન શાં? પ્રિય જંબૂ! તે ભૂમિકામાં સકલ કર્મરહિત એકલું ચૈતન્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય દશામાં વિરાજે છે, એટલું ધારી રાખ.

ધૂત

પાંચમા અધ્યયનમાં લોકમાંથી સાર ખેંચવાનું સૂચવ્યું, પણ જ્યાં સુધી ચિત્તવૃત્તિ પર કુસંસ્કારોનું જોર હોય—ચિત્તની મલિનતા હોય ત્યાં સુધી સાર શી રીતે ખેંચાય ? ચારિત્રગઠન શી રીતે થાય ? અભિમાન તથા મોહની અસરથી કેમ છૂટાય ? અને સ્વચ્છંદથી દૂર કેમ રહેવાય ? આથી ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયો બતાવવાનો આ અધ્યયનમાં સૂત્રકાર પ્રયત્ન કરે છે.

ધૂત એટલે ધોઈ નાખવું. જેમ વસ્ત્ર પર કોઈ પણ અન્ય રંગ લગાડતાં પહેલાં તેનો પ્રથમનો લાગેલો રંગ દૂર કરવો પડે છે અને તે દૂર થયા પછી જ બીજો નવીન રંગની ચમક ઊઠે છે, તેમ ચિત્ત પર મલિનતાના લાગેલા સંસ્કારો દૂર થાય તો જ નવીન સંસ્કારો સુરેખ બની શકે. અન્યથા એક યા બીજી રીતે પૂર્વઅધ્યાસો ડખલ કર્યા વિના રહે નહિ. આ રીતે સૌથી પ્રથમ સાધકને માટે ચિત્તશુદ્ધિની ક્રિયા અનિવાર્ય બની રહે છે. આ ક્રિયાનું જૈનદર્શનમાં સંવરકરણી તરીકે સ્થાન છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

પૂર્વગ્રહોનો પરિહાર

પૂર્વગ્રહોમાં પૂર્વના અધ્યાસો, જટિલ કદાગ્રહો અને માન્યતાઓનો સમાવેશ છે. એ બધી ભુતાવળો જીવન પર લી તો સજ્જડ રીતે વળગી ગઈ હોય છે કે આંતર- ા તરફ જતી દૃષ્ટિને પકડી રાખે છે અને મોહના કારમાં ચિત્તને ભમાવે છે.

[૧] જ્ઞાની પુરુષો આ જગતના માનવોમાં સાચાં નરરત્નો કે તેઓ તરવાને સમર્થ બન્યે છે; અને જગકલ્યાણ માટે કરે છે. આ જન્મ અને મરણરૂપ સંસારનું સ્વરૂપ તેમણે સર્વ રે જાણી લીધું છે, અને તેથી જ તેઓ જ્યારે કાંઈ વદે છે ત્યારે કોઈ અદ્વિતીય—અનોખું જ્ઞાન આપતા હોય તેમ લાગે છે.

નોંધઃ—જેમણે પૂર્વગ્રહોનો પરિહાર કર્યો છે એવા જ્ઞાની પુરુષોના ને અનુરૂપ આપી સૂત્રકારે અહીં બે વાતના રજૂ કરી છે: એક તો જીવન પ્રાપ્ત કરીને જેઓ જ્ઞાન માટે પુરુષાર્થ કરી એને મેળવે છે, જ મનુષ્યદેહ જેવાં મળેલાં સાધનોનો પૂર્ણ સદુપયોગ કરી છે, એમ કહી શકાય. અને બીજી વાતના એ છે કે, જ્ઞાની પુરુષોનાં ા સ્વાનુભવથી પૂર્ણ હોવાથી તે નવીન લાગે છે અને અંતઃકરણને રે એવું ઉપજાવી શકે છે. નવીન એટલા માટે લાગે છે કે તેઓ પોતાના ભવથી કંઈક નવું જ કહે છે. અને તેથી ઉછીના જ્ઞાનથી ક વાત તે પચાવી પણ શકાતું નથી. તેને કંઈક અદ્ભુત લાગતું તે જ્ઞાન રુચિ જન્માવી શકે છે. આમ કહી સૂત્રકાર એમ કહેવા માગે , જ્ઞાની પુરુષોની આ વિચિત્રતાને જોઈ કોઈ દ્વેષ પણ ન લાવે, તેમજ ો અશ્રદ્ધા પણ ન બને; પરંતુ તેઓની શિક્ષાને જીવનમાં ઉતારવા સાથે

બળારની તો નથી ને ? કારણ કે ગજાવગર ક્રિયા કરવા જતાં ઘણુ
અધવચ લટકી રહેવું પડે છે. તેથી ક્રિયા સુંદર હોય તોયે પોતાની શ
વિચારીને કરવી ઘટે.

(૨) હું કરું છું એ ક્રિયામાંથી હું ઇચ્છું છું તે ધ્યેય ફલિત થશે
નહિ ? કારણ કે ધ્યેયશૂન્ય ક્રિયામાં ઉત્સાહ, શક્તિ કે હિંમત સાંગો
ટકતાં નથી, અને એથી જ એ ક્રિયા પણ સફળ નીવડતી નથી; સારાંશ
પ્રત્યેક ક્રિયાની પાછળ કંઈક સ્પષ્ટ ધ્યેય હોવું જ જોઇએ.

(૩) હું કરું છું તે ક્રિયા મારું કે કોઈ બીજાનું અનિષ્ટ તો નથી કરતી
ઘણી ક્રિયાઓ દેખાવમાં સુંદર, પોતાની શક્તિથી સાધ્ય તથા થોડું
આપનારી હોય છે તોયે જે ક્રિયાનું પરિણામ અતિ અનિષ્ટજનક હોય
તે ક્રિયા હાથ ન ધરવી ઘટે.

આટલી સામાન્ય વિચારણા જો સ્થિરબુદ્ધિથી કરવામાં આવે તો ઘણુ
અનર્થકારી ક્રિયાઓ કરતાં બચી જવાય. અને એ રીતે કરેલી ક્રિયાને
વિવેકબુદ્ધિપુરઃસરની ક્રિયા કહેવાય.

(૪) (કેટલાક સાધકો સાધનામાર્ગમાં જોડાયા છતાં બીજા બધા
ગુણોનો વિકાસ કરે છે કે કરવા મથે છે, પણ પૂર્વગ્રહને છોડી
શકતા નથી. ભગવાન સુધર્માસ્વામી કહે છે કે, સૌથી પ્રથમ સાધના-
માર્ગમાં જોડાયેલા સાધકે પૂર્વગ્રહોને છોડી દેવા જોઈએ; કારણ કે
વિકાસમાર્ગમાં મોટામાં મોટી બાધા તે દ્વારા જ ઊભી થાય છે.
આવું સાંભળ્યા પછી પણ સમજદાર સાધકોયે કેટલીકવાર પૂર્વ-
પકડ છોડી શકતા નથી તેનાં કારણો આ છે:) પ્રિય જંબૂ! વૃક્ષો
જેમ અનેક સંકટો પડવા છતાં પોતાનું સ્થાન છોડવા સમર્થ હોતાં
નથી, તેમ તેવી કોટીના જીવો જુદાંજુદાં કુળોમાં, ક્ષેત્રોમાં યોજાઈને
વિવિધ પ્રકારના વિષયોમાં આસક્ત બની, પૂર્વઅભ્યાસોમાં ફસાયેલા
હોવાથી તેમાંથી ખસી શકવા માટે સમર્થ રહેતા નથી. અને પરિણામની
ભયંકરતાનો તે બાળજીવોને અનુભવ નહિ હોવાથી જ્યારે તેનું દુઃખદ
પરિણામ આવે છે ત્યારે તેઓ રુદન કરવા માંડે છે. આવા જીવો
બિચારા "દુઃખનું મૂળ પોતાનાં જ કર્મ છે" તે વાતથી અજ્ઞાન

ગોઠે તે દુઃખમાંથી પણ છૂટી શકતા નથી—કર્મમુક્તિ મેળવી શકતા નથી.

નોંધ—આ સૂત્રમાં પૂર્વગ્રહનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. પૂર્વગ્રહ એટલે પૂર્વની દૃઢિની પકડ, કે જે અનેક પ્રકારની હોય છે. જેવી કે કુળમાં જન્મ્યો હોય, તે કુળની પકડ, ધર્મની પકડ, સમ્પ્રદાયની પકડ, અધ્યાસની પકડ વગેરે. આવી પકડનું સ્વરૂપ સંકુચિતતા હોય છે. [illegible] આવી [illegible] બનેલા માને છે કે, સાધક સત્ય પછી સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા થાય, તોપણ તે એના હાથની વાત નથી. તે જ રીતે પણ સાધકોને પોતાની પકડના [illegible] જ્યારે [illegible] અનુભવ થાય છે, ત્યારે દુઃખથી ડરીને તે પકડ છોડી દેવાની [illegible] કરે છે અથવા પણ ફરીથી આવા એવા સંબંધ આવે છે ત્યાં તે જ પકડ ફરીથી કરી નાખે છે. આમ થઈ જવામાં જે કારણ છે તે એક તો આસક્તિનું [illegible] અને બીજું વિવેકનો અભાવ. આથી જ તેનો [illegible] [illegible] હોય છે. સાધનામાં આ એક મોટી ત્રુટિ ગણાય.

આ રીતે આગમ વર્ણિત અનુભવી સાધકો પણ એક યા બીજા પ્રકારે પૂર્વગ્રહની [illegible] મહાન અનર્થ કરતા હોય છે. આમાં તે સાધકનું માત્ર [illegible] જ નહિ, બલ્કે ઘણી વાર તો સમાજને પણ નુકસાન થાય છે. [illegible] અંધ બનીને કરતો સાંપ્રદાયિકતાનો માનેલા ધર્મની પકડ [illegible] સમાજને પણ પીડી શકે છે. કારણ કે તે પકડ [illegible] સુંદર [illegible] [illegible] પુરુષોથી કોઈ બીજી વસ્તુને પણ આપી છે અને જગતમાં [illegible] શકે [illegible] છે. માટે સાધક કોઈ પણ પ્રકારની પકડને પોતાના ચિત્ત પર સ્થાન ન [illegible] અને પૂર્વની [illegible] થઈ ગઈ હોય તો [illegible] તો તેને દૂર કરવાની શક્તિ અને વિવેક કેળવે. પૂર્વગ્રહોની આ વાતમાં ઘણા સાધકોને [illegible] સંભવ રહે છે ખરો. પણ તે પકડ ધીમેધીમે સાધ-[illegible] [illegible] તેના અનુભવી જનોને પૂર્ણ અનુભવ હોવાથી [illegible] જ તેઓ તે માટે ચોંકાવે છે.

(૫) હે જંબૂ! તેં આ તરફ દૃષ્ટિ ફેંક. આ જુદીજુદી યોનિઓમાં, જુદાંજુદાં કુળોમાં મમત્વને લઈને કર્મની પકડને લઈને જીવો ઉત્પન્ન થયા છે.

નોંધ:- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ના સમાધાન માટે સમજવા પૂરતી છે. સૂત્રકાર [illegible] છે કે, [illegible] તે એ છે કે, જીવ પોતે જ પોતાની કર્મરૂપી પાંખો [illegible] જ્યાં જ્યાં [illegible] ત્યાં જઈ શકે છે. "અરેરે અમે શું કરીએ, ઈશ્વરે અમને આવા બનાવ્યા" એવું કહી રુદન કરવું એ નિર્બળતાને પોષવાનું આશ્વાસન માત્ર છે. જે કોઈ નિર્માણ થયું છે એ પોતાના જ પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું પરિણામ છે, આકસ્મિક કશું નથી. કિંતુ પણ વર્તમાન કર્મો પર સારાંનરસાં [illegible] આધારી શુદ્ધિ પોતાના જ હાથમાં છે. એટલે વર્તમાન દશા પર રુદન કરવા કરતાં ભવિષ્યની શુદ્ધિ માટે વર્તમાનમાં જાગૃત રહેવું એ ઉત્તમ છે.

જીવાત્મામાં અનંત શક્તિ છે. માનવને તો સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને પુરુષાર્થની સ્વાધીનતા પણ છે, એટલે વર્તમાન જીવનસુધાર પર વધુ લક્ષ આપવું અને પૂર્વે કરેલાં કર્મોનાં દુઃખદ પરિણામોને સમભાવે સહેવાની સહિષ્ણુતા કેળવવી. આ બે સાધનોથી કર્મ સાથે લડવું રહ્યું. જેઓ પૂર્વે કરી ભૂલોનું પરિણામ ભોગવતી વખતે રડ્યા કરે છે તો ભૂલોને દૂર કરવાને બદલે બીજી અનેક ભૂલો કરી નાખે છે.

(૬) પ્રિય જંબૂ! જે ક્રિયાઓ વગરવિચાર્યે વાસના ને પૂર્ણપણે અધીન થઈને થાય છે, તે ક્રિયાનાં ફળો અતિ ભયંકર હોય છે. તેવા જીવને માનસિક પીડા ઉપરાંત શારીરિક પીડા ઉત્પન્ન કરતાં દર્દો પણ થાય છે; જેવાં કે કોઈને ગંડમાળાનો રોગ થાય છે, કોઈને કોઢ નીકળે છે, કોઈને ક્ષય રોગ થાય છે, કોઈને ગાંડપણ કે સનેપાત થાય છે, કોઈને આંખોનો રોગ તો કોઈને શરીરની જડતાનો રોગ, કોઈને હીણાં અંગોનો દોષ તો કોઈને કૂબડાપણાનો દોષ, કોઈને પેટનો રોગ તો કોઈને મૂંગાપણું, કોઈને સોજાનો રોગ તો કોઈને અતિક્ષુધાની વેદનાનો રોગ, કોઈને કંપ રોગ તો કોઈને પીઠ વળી જવાનો રોગ, કોઈને શ્લીપદ(પગ વાળી જ ન શકે તેવા કઠણ થઈ જાય તે)નો રોગ, તો કોઈને મીઠા

...ેહ આ રીતે સોળ તો મહાન રાજરોગો અને તે સિવાય અનેક ...ા વગેરેની પીડાઓ, જખમો અને બીજાં ભયંકર દર્દો થાય છે. ...ા દર્દોની પીડાઓથી શરીરની ક્ષીણતા અને માનસિક પીડા રહ્યા કરે ...; તેમ જ પિલાઇને છેવટે મૃત્યુ પણ થાય છે. વળી જેમને જીવનભરમાં ...ગો થતા નથી તેવા દેવ વગેરે જીવોને પણ જન્મમરણ તો છે જ; ...રણ કે કર્મ કદી અફળ જતાં નથી. માટે શાણા સાધકો ! કર્મનાં ...ળોને જાણીને કર્મના ઉચ્છેદન તરફ જ દૃષ્ટિ રાખો.

[૭] પ્રિય જંબૂ ! રોગ, જન્મ અને મરણ સિવાય, સુખ, દુઃખ, ...ભય, શોક, અનિષ્ટનો સંયોગ, ઇષ્ટનો વિયોગ વગેરે બધી સ્થિતિ-ઓનો આધાર પણ કર્મોનાં ફળ ઉપર છે. સાંભળ, કર્મવશાત્ જ જીવો (જ્ઞાનચક્ષુ બિડાઈ જવાથી અજ્ઞાનતિમિરને લઇને) અંધ થઇને-આંધળાની માફક ઘોર કર્મ કરીને ઘોર અંધકારમય (નરકાદિ હલકી યોનિઓમાં) સ્થળોમાં વારંવાર જન્મે છે અને દારુણ દુઃખ ભોગવે છે, એમ જ્ઞાની પુરુષોએ અનુભવપૂર્વક કહ્યું છે.

નોંધઃ—કાર્યમાત્રનું કારણ હોય છે. કારણ વિના એક નાનું પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી, એ એક વિશ્વનો અચૂક અને અટલ નિયમ છે. અમુક જીવને જીવનમાં અમુક જ યોનિ, ક્ષેત્ર, સ્થળ, જાતિ, કુળ, કુટુંબ કે માતાપિતાને ત્યાં જન્મ લેવો પડે છે તે ક્રિયાની પાછળ એ જીવનાં પૂર્વકારણો સંકળાયેલાં હોય છે જ; જોકે એ પોતે પોતાનાં પૂર્વકર્મોને જોઈ શકે એવી પરિસ્થિતિમાં ન હોય ત્યાં સુધી એને પોતાનાં જ કાર્યોનું આ પરિણામ છે એવું ચોક્કસ ભાન ન હોય એ બનવાયોગ્ય છે. ઘણીવાર તો વર્તમાન કર્મોનાં પરિણામનું પણ ભાન ન હોય એવુંય ઘણા માટે બને છે. પણ તેથી શું ? જે ક્રિયા થઈ જાય છે, તે ફળ તો આપે જ છે; પછી તે ભાનપૂર્વક થઈ હોય કે અજાણતાં થઈ હોય.

જીવનકાળમાં રોગ, જન્મ, જરા અને મરણ એટલાં જ માત્ર દુઃખો નથી હોતાં. પળે પળે આપણી સામે ઉપસ્થિત થતા અનેક પ્રશ્નોનું મૂળ-કારણ કર્મ છે. અને તે આપણે જ કરેલાં કર્મના પરિણામરૂપે છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એવા કર્મના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો જૈન આગમમાં

માર્ગના મુમુક્ષુ ! ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. હું તને પૂર્વોક્ત કર્મોને [illegible]
વાનો ઉપાય બતાવું છું.) આ સંસારમાં જ્યારે સંસ્કારી જીવો [illegible]
કરેલાં કર્મોની પરિણતિ ભોગવવાને તે તે કુળમાં (ભિન્ન [illegible]
રૂપે) માતાપિતાના શુક્રશોણિતના સંયોગથી ગર્ભરૂપે આ[illegible]
ક્રમપૂર્વક પરિપક્વ થતા જાય અને પછી પ્રતિબોધ પામી [illegible]
અંગીકાર કરીને અનુક્રમે મહામુનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે.

નોંધ:—અહીં ત્યાગ એ જ જગતના દુઃખ નિવારવાનો સર્વોત્કૃષ્ટ [illegible]
બતાવ્યો છે. પરંતુ તે ત્યાગનો હેતુ શો ? એ વાત પણ એટલી જ વિચા[illegible]
યોગ્ય છે. ભાન પછી જ ત્યાગ જાગે, એ વાત પણ અહીં સાથેસાથે
ચમત્કાર કરી નાખે છે. એટલે કે ત્યાગ પણ ક્રમપૂર્વક અને યોગ્ય
પછી ઉદ્ભવવો જોઈએ. એ બતાવવા માટે આગળનું સૂત્ર વર્ણવે છે.

[૧૫] જ્યારે એવા વીર પુરુષો ત્યાગમાર્ગે જવા તૈયાર થાય
છે ત્યારે એમનાં વલણની સાચી કસોટી થાય છે. એમનાં માબાપ
સ્ત્રી તથા પુત્રાદિ (મોહજન્ય પૂર્વસંસ્કારોને ઉત્તેજિત કરે તેવાં
પ્રલોભનો ખડાં કરી) શોક કરતાં કરતાં કહે છે કે, અમે તમારી
ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારાં અને તમારાં પ્રીતિપાત્ર છીએ. માટે આવા
સ્નેહસંબંધને છોડીને ત્યાગી થવું યોગ્ય નથી. જેઓ સ્નેહને અવ-
ગણીને માબાપને છોડી દે છે તે કંઈ આદર્શ મુનિ ન ગણાય, અને
તેવો મુનિ સંસારની પાર પણ જઈ શકે નહિ.

નોંધ:—અહીં એવો ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે કે, માતાપિતાના પ્રેમ
અને ઋણાનુબંધોને યથાર્થ જાણીને જે સાધક સાચા વૈરાગ્યપૂર્વક માતા-
પિતાના હૃદયને જીતીને અર્થાત્ કે પોતાના સચ્ચારિત્રની છાપ પાડીને ત્યાગ
અંગીકાર કરે છે, તે જ સાંગોપાંગ પાર ઊતરી શકે છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પણ આદર્શ નથી, તે ત્યાગ જેવો મહાભાર શી રીતે વહી શકે ?

જૈનદર્શનમાં ગૃહસ્થ સાધક અને ભિક્ષુ સાધક બન્નેને માટે ત્યાગ
પ્રતિ પૂર્ણ ભાર આપ્યો છે. તેની પાછળ તત્ત્વ છે. નિરાસક્તિની સાધના
પદાર્થોના ત્યાગ વિના સંપૂર્ણ રીતે સફળ થવી કઠિન છે. એવો કૈંક જ્ઞાની-
ઓએ અનુભવ કર્યા પછી ત્યાગમાર્ગનું વલણ વિકાસના માર્ગ તરીકે

ીકારાયું છે. ભોગ અને નિરાસક્તિ એ બન્ને સાથેસાથે તો કોઈ અપવાદિત સાધારણ વ્યક્તિને જ સહજ હોઈ શકે. એટલે ત્યાગ આવશ્યક છે. ત્યાગ ર્ગે જવું એટલે આસક્તિનાં નિમિત્તોથી પર રહી નિરાસક્તિની સાધના વાનો પ્રયત્ન કરવો.

તેથી અહીં માતા, પિતા, સ્ત્રી, સ્નેહી કે કુટુંબીજનના વાસ્તવિક ોહને અવગણવાની વાત નથી. તેમ ઘૃણાજન્ય સંબંધત્યાગનીયે વાત ી; કારણ કે તેનો ત્યાગ આવેશ જતાં જ વિરમી જાય છે. વળી જે સાધક ણાનુબંધ અને કર્તવ્ય ખાતર જ સ્નેહસંબંધ રાખે છે, તે સ્નેહ સ્વ કે : કોઈનું પતન કરતો નથી. પરંતુ જે સ્નેહ કર્તવ્યના બહાના નીચે ળ મોહ અને વાસનાની વૃદ્ધિ કરતો હોય છે તે પોતાનો અને પરનો કશો કાસ સાધી શકતો નથી. અહીં સંબંધત્યાગની વાત મોહત્યાગની ભાવ-ને અનુલક્ષીને છે. તે રહસ્યને રખે કોઈ અવગણી નાખે! તેથી જ હવે ત્રકાર ભાખે છે કે:—

[૧૬] આવે વખતે જે પરિપક્વ વૈરાગ્યવાળો સાધક હોય છે ઃ (તેઓના મનનું યથાર્થ સમાધાન કરીને) મોહથી પૃથક્ રહી કે છે. તેના હૃદયમાં આત્મવિકાસની દૃઢ પ્રતીતિ હોવાથી તે ોહજન્ય સંબંધમાં રાચી શકતો નથી. દરેક સાધકે આ વાત ાક્કસરૂપે જાણીને આવા વિવેકની ઉપાસના કરતાં શીખવું જોઈએ.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાંથી એ ફલિત થાય છે કે મોહ જ સંસાર વધાર-ના અને બંધનના કારણભૂત છે. એટલે પ્રત્યેક સંબંધમાંથી મોહ છૂટી વો જોઈએ. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે વિશ્વમાં રહેતી વ્યક્તિ િશ્વના સંબંધથી છૂટી શકતી નથી, છૂટી શકે પણ નહિ; પછી એ પૂર્ણ ાગી હો કે અણુત્યાગી હો. કારણ કે ખાન, પાન તથા સાધનસામગ્રી ળવવાની એને પણ જરૂર હોઈ લોકસંસર્ગમાં આવવાનું અનિવાર્ય બને . એટલે માત્ર એ સંબંધમાં રહેલી વાસના અને મોહ છોડવાનાં છે, ંબંધ નહિ. એ અશુદ્ધિ જેટલે અંશે સહજ રીતે છૂટે એટલે અંશે વૈરાગ્ય ચ્યો ગણાય.

ઉપસંહાર

શક્તિની જ્યોત અને વિચારનો આધાર પૂર્વગ્રહનો પરિહાર ક
છે. પૂર્વગ્રહના પરિહાર વિના વિકાસનું દ્વાર ખૂલતું નથી. જ્ઞાની
પદે પદે નવીનતા નજરે પડે છે.

જે કંઈ નિર્માણ થયું છે તે કર્મોનું પરિણામમાત્ર છે. જે
દુઃખ બહાર દેખાય છે, તેનું કારણ બહાર નથી. બહારનો પ્રતિકાર
અને રાગ બન્નેને નોતરે છે. પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ સાધકની સાધનાનું
બીજ છે. તે દ્વારા કર્મશુદ્ધિ થાય છે અને અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનાં કિ
મનોરમ ઉજાશ થાય છે. સંયમ અને ત્યાગ પ્રતિ પ્રેમ સ્ફૂરે છે, અને ઉ
પ્રેમજ ભાવ, સાવધાનતા, અપ્રમત્તતા તથા આસક્તિનાં દુઃખદ પરિણામ
પ્રતિક્રિયા દુઃખ ભોગવ્યા વિના બીજી રીતે શક્ય નથી. એટલે ધૈર્યને ધ
જ રહ્યું. વિકાસનો માર્ગ સરળ છે, તોયે કેવળ કલ્પનાથી સાંપડતો નથી.
તો પુરુષાર્થે જ ફળે.

અને એ રીતે જે સાધક ઉપરના ગુણોમાં પરિપક્વ થઈ સાધના
દૃઢ રહે છે તે જ સાધક આ સાધનામાં પાર ઊતરે છે.

એમ કહું છું.

ધૂત અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

☆

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

સર્વોદયનો સરળ માર્ગ—સ્વાર્પણ

કર્મોને ધોવાના માર્ગમાં પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ સૌથી પહેલાં હોવો ઘટે, એવું સૂત્રકારે પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં પ્રતિપાદન કર્યું, અને એ પૂર્વગ્રહોના ત્યાગ ઉપરાંત નવીન કાંઈક છે— જગતમાં પોતે જે માર્ગે ચાલી રહ્યો છે તે કરતાં બીજો પણ કોઈ સુખનો માર્ગ છે, એવું ભાન તેને જીવનોનાં જીવન વીતી જાય તોયે થતું નથી.

પરંતુ પૂર્વગ્રહોને છોડી દેવામાંય બળની જરૂર પડે છે; કારણ કે જડના સંસર્ગની જેટલી અસર હોય તેટલા પ્રમાણમાં જીવમાત્રમાં સ્થિતિસ્થાપકતાના સંસ્કારો રૂઢ થઈ ગયા હોય છે. માનવજીવન પ્રાપ્ત થવા પહેલાં જે જે ગતિઓમાંથી અને સ્થિતિઓમાંથી જીવ નિકસતો આવ્યો હોય છે તેમાં તેમાં તેને સ્થિતિસ્થાપકતાનો પરિહાર કરવાની અનુકૂળતા, યોગ્યતા કે તક મળી નથી હોતી; કારણ કે ત્યાં બૌદ્ધિક વિકાસ કુંઠિત હોઈ કુદરતી નિયમને અનિચ્છાએ પણ

અનુભવેલા કામભોગોની વાસનાનાં કાતિલ ઝેરની તેના પર અસર થવા માંડે છે. તેવે સમયે સાધક જો જાગૃત થવાને બદલે એમાં તે શું, એવી બેદરકારી સેવે, તેના પર દંભનું ખોખું ચડાવે, અને આંતરિક પતનનો માર્ગ ખુલ્લો કરતો જાય તો અન્યની દૃષ્ટિએ ત્યાગી વીર દેખાતો હોવા છતાં વૃત્તિમાં પામર બનતો જાય, અને પોતાની થોડી દેખાતી અસાવધતામાંથી ભયાનક પતન નોતરી લે. માટે, વીર સાધકે પણ નિયમોની દૃઢતાનું બખ્તર સતત ધારી રાખવું ઘટે. ચાલતા પ્રકૃતિના દ્વંદ્વમાં એની પૂર્ણ જરૂર છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] આ આખા સંસારની ચંચળતા તથા આતુરતાને સમજીને માબાપ તથા સગાંસ્નેહીઓના પૂર્વસંયોગ(પૂર્વમોહિક સંબંધ)-ને છોડીને તથા સાચી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનામાર્ગમાં પ્રવેશ કરીને બ્રહ્મચર્યમાં (આત્મતત્ત્વની ચર્યામાં) વસી રહેલા કેટલાક મુનિ સાધકો કે ગૃહસ્થ સાધકો પોતાના સ્વીકારેલા ધર્મની જવાબ-દારીને જાણવા છતાં પણ કોઈ પૂર્વના કુસંસ્કારોના ઉદયને વશ થઈને મોહજાળમાં ફસાઈ જાય છે અને સદાચારના માર્ગને છોડી દે છે. તેમ જ મુનિપક્ષમાં જોઈએ તો સાધનામાર્ગમાં આવી પડતાં પ્રલોભનોને જીરવી ન શક્વાથી વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ તથા રજોહરણાદિ (શ્રમણનાં ચિહ્ન) છોડી ભ્રષ્ટ થઈ, કામભોગોમાં (સુખ છે એવી ભ્રાન્તિથી) એકાંત આસક્ત થાય છે, અને અતિ આસક્તિથી રખડીરવડીને મરી જાય છે. પણ થોડા વખતમાં આ ક્ષણભંગુર શરીરથી જુદા પડ્યા પછી તેવા પુરુષને અનંત કાળ લગી આવી સામગ્રી મળવી મુશ્કેલ છે, તેથી તેઓ બિચારા આ રીતે કામભોગોમાં અતૃપ્ત રહેવાથી ફરીવાર દુઃખમય જીવન ગુજારી સંસારમાં ભટકતા જ રહેવાના.

નોંધ:—કેટલાક ભાગ્ય પુરુષો એવા આવી નિર્દેશ કરી પળે પ ઉપસ્થિત થતા પ્રસંગોમાં જે સાધક જાગરૂક હોય છે તે જ પાર પહોંચે એમ દિશાસૂચન કરે છે. કામવૃત્તિના વિજય વિના કામવિકાર સાધ્ય નથી ભોગની આસક્તિના ત્યાગ વિના ત્યાગ શક્ય નથી. એમ પ્રથમથી જ સમજી જે સાધક સાધનામાં સ્થિર રહે છે તે સાધક, ત્યાગદ્વારા નિરાસક્તિના હેતુને જીવન સાથે વણી શકે છે.

[૩] જે સાધક આસક્તિ એ જ દુઃખનું કારણ છે એમ જાણીને તેથી દૂર રહે છે, તે જ સંયમી મહામુનિ જાણવો.

નોંધ:—બધાં દુઃખનું મૂળ આસક્તિ છે. એથી નિરાસક્તિ કેળવવાના ઉપરના બધા પ્રયોગો છે. જીવનમાં નિરાસક્તિ વણાઈ જાય એટલે દુઃખ જાય અને સુખ સ્વયં આવે. આ સૂત્રમાં જે આસક્તિથી પર છે એને મહામુનિ અને સંયમી જાણવો એમ કહી સૂત્રકાર મહાત્માએ જૈનદર્શનની ગુણપૂજાને બહુ વ્યક્ત કરી દીધી છે. બહારના ચિહ્ન કે ક્રિયાકાંડની મર્યાદા કેટલી હોય, એનું આમાંથી ભાન થાય છે.

[૪] અહો જંબૂ! સાધક સર્વ પ્રપંચોનો ત્યાગ કરી મારું કોઈ નથી, હું એકલો છું, એવી એકાંત (રાગદ્વેષરહિત) ભાવના ધરી પાપક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈને ત્યાગીના આચારમાં ઉપયોગપૂર્વક રમણ કરે, અને દ્રવ્ય તથા ભાવ બન્ને પ્રકારે મુંડિત થઈ અચેલ (વસ્ત્રાદિ સામગ્રીમાં અપરિગ્રહ) બની સંયમમાં ઉત્સાહપૂર્વક રહે અને બહુ પરિમિત આહાર લઈ સહજ તપશ્ચરણ કરતો રહે.

નોંધ:—ઉપરના સૂત્રનો કોઈ અવળો અર્થ લઈ ક્રિયાશૂન્ય ન બની જાય, એટલે આ સૂત્રમાં એનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપે છે. અને સાધનામાર્ગમાં જોડાયા પછી પદાર્થત્યાગની પ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ રહેવાની સૂચના આપી, ત્યાગની આરાધનાના રચનાત્મક ઉપાયો બતાવે છે એ સંક્ષિપ્તરૂપે આ પ્રમાણે છે: (૧) એકાંતવૃત્તિની જિજ્ઞાસા. આવી જિજ્ઞાસાથી સ્વાવલંબીપણું અને મોહસંબંધનો ત્યાગ વ્યવહારુ બને છે. પણ "મારું કોઈ નથી" એ ભાવનાવાળો સાધક બીજાની સેવા ન લઈ શકે, ત્યાગ કરનારો સાધક બીજા પાસેથી કશું ઇચ્છે નહિ, પણ ઊલટું બીજાને જેની જરૂર હોય એ પોતાની પાસે હોય તો આપે. ત્યાગ એટલે ફરજનો ત્યાગ નહિ પણ સ્વાર્થનો ત્યાગ હોવો ઘટે. (૨) ઉપયોગમય-ધ્યેયયુક્ત જીવન. આવા ધ્યેયયુક્ત જીવન જીવનારની કોઈ પણ

તૃતીય ઉદ્દેશક

વૈરાગ્ય અને ક્રિયા

પૂર્વ અધ્યયનમાં પૂર્વગ્રહનો પરિહાર અને સ્વાર્થવૃત્તિની ઉપયોગિતા એમ બે ઉદ્દેશક વર્ણવ્યા પછી હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ક્રિયાત્મક તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરે છે. વૃત્તિને વશ કરવામાં શારીરિક તપનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું નથી. શારીરિક તપ માનસિક તપ માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે, એમાં પણ અનુભવી પુરુષોની શંકા નથી. પરંતુ એ શારીરિક તપ શક્તિ અનુસાર અને વિષયરસ—વાસના-વિજયના હેતુપૂર્વક હોવું ઘટે.

જે રીતે વિલાસભોગોથી ટેવાયેલું શરીર આળસ, પ્રમાદ અને મિથ્યાચારથી સાધકનું પતન કરે છે, તે રીતે શક્તિથી અધિક અને ક્રમથી વિરુદ્ધ કરાયેલી તપશ્ચર્યા પણ દેહરૂપી સાધનને અકાળે કચડી નાખે છે. તપશ્ચર્યાનો હેતુ શરીર કસવાનો છે, મન અને ઇન્દ્રિયોના ઉશ્કેરાટને શમાવવાનો છે, શરીરને શિથિલ બનાવવાનો નહિ. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિવિધ તપની આલોચના કરતા

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] સદ્ધર્મનો આરાધક અને પવિત્ર ચારિત્રને પાળનાર મુનિ સાધક ધર્મોપકરણ સિવાય બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે.

નોંધઃ—જેણે વાસ્તવિક ધર્મને જાણ્યો હોય, અને જેને કર્મના અચળ કાયદામાં અવિચળ શ્રદ્ધા હોય, તે જરૂરિયાત સિવાય કશુંયે ન વાપરી શકે, ન આચરી શકે અને ન સંઘરી શકે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એમ પણ કહેવાય કે, જેણે પોતાની જરૂરિયાત સંકોચી છે, તેણે જ ધર્મને યથાર્થ જાણ્યો છે. ધર્મ એ અમુક સ્થાને પાળવાની કે શબ્દોદ્વારા ઉચ્ચારવાની વસ્તુ નથી; પણ ધર્મ એ તો જીવન સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. એમ કહી વિશ્વસંબંધની જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું છે. પુણ્યથી કે પુરુષાર્થથી મળ્યું છે તેનો ઉપભોગ શા સારુ ન કરીએ ? શક્તિ છે તો સ્વાર્થ શા સારુ ન સાધીએ ? એમ કહેનારને આ સૂત્ર રોકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં કે થવાનાં પ્રાધનોનો સાધનની મર્યાદા સમજીને જ ઉપયોગ કરવો ઘટે. અને જેની પાસે મર્યાદાથી વધુ હોય તેણે તેનો ઉપભોગ વિશ્વ માટે ખુલ્લો મૂકવો જોઇએ. માનવી પદાર્થોનો માલિક નથી, માત્ર વિનિમય કરનાર છે. તેનાં બુદ્ધિ, કળા અને શક્તિ પદાર્થોની સુંદર અને સફળ વ્યવસ્થા માટે નિર્માયેલાં છે. એનો જેટલો દુરુપયોગ થાય એટલું જગતમાં દુઃખ વધે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે તો માલિકીની ભાવનાએ મર્યાદાનીયે સીમા ઉલ્લંઘી છે. એથી જ જગત હોવું જોઈએ એથી વધુ દુઃખી છે.

[૨] જે મુનિ અલ્પ વસ્ત્રાદિ (ઉપયોગપૂરતાં સાધનો) રાખે છે અથવા તદ્દન વસ્ત્રરહિત રહે છે એવા મુનિને આવી ચિંતા જરીયે રહેતી નથી; જેવી કે, " મારાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં છે, મારે બીજું નવું વસ્ત્ર લાવવું છે, સોયદોરા લાવવા છે, વસ્ત્ર સાંધવું છે, સીવવું છે, વધારવું છે, તોડવું છે, પહેરવું છે, વીંટાળવું છે. "

નોંધઃ—મુનિ સાધક માટેની જવાબદારી સૌથી વધે છે, કારણ કે એને તો સાધન પર પણ મમત્વ ન હોવું ઘટે. એ સમજાવવા અલ્પ વસ્ત્ર અથવા નિર્વસ્ત્રની ભાવના રજૂ કરી છે. જોકે આજે મુનિઓનું નિર્વસ્ત્ર રહેવું કે હોવું એ લોકજીવનની દૃષ્ટિએ અવ્યવહારુ લાગે છે, પણ પૂર્વકાળે જે મુનિ

તૃતીય ઉદ્દેશક

દેહદમન અને દિવ્યતા

ધૂત અધ્યયનમાં પૂર્વગ્રહનો પરિહાર અને સ્વાર્પણની ઉપયોગિતા એમ બે ઉદ્દેશક વર્ણવ્યા પછી હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ક્રિયાત્મક તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરે છે. વૃત્તિને વશ કરવામાં શારીરિક તપનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું નથી. શારીરિક તપ માનસિક તપ માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે, એમાં પણ અનુભવી પુરુષોની શંકા નથી. પરંતુ એ શારીરિક તપ શક્તિ અનુસાર અને વિષયરસ—વાસના-વિજયના હેતુપૂર્વક હોવું ઘટે.

જે રીતે વિલાસભોગોથી ટેવાયેલું શરીર આળસ, પ્રમાદ અને મિથ્યાચારથી સાધકનું પતન કરે છે, તે રીતે શક્તિથી અધિક અને ક્રમથી વિરુદ્ધ કરાયેલી તપશ્ચર્યા પણ દેહરાગી સાધનાને અકાળે કચડી નાખે છે. તપશ્ચર્યાનો હેતુ શરીર કસવાનો છે, મન અને ઇન્દ્રિયોના ઉશ્કેરાટને શમાવવાનો છે, શરીરને શિથિલ બનાવવાનો નહિ. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિવિધ તપની આલોચના કરતા

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] સદ્ધર્મનો આરાધક અને પવિત્ર ચારિત્રને પાળનાર મુનિ સાધક ધર્મોપકરણ સિવાય બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે.

નોંધઃ—જેણે પારમાર્થિક ધર્મને જાણ્યો હોય, અને જેને કર્મના અચળ કાયદામાં અવિચળ શ્રદ્ધા હોય, તે જરૂરિયાત સિવાય કશુંયે ન વાપરી શકે, ન ભોગવી શકે અને ન સંઘરી શકે. આ વાત બીજી રીતે કહીએ તો એમ પણ કહેવાય કે, જેણે પોતાની જરૂરિયાત સંકોચી છે, તેણે જ ધર્મને યથાર્થ જાણ્યો છે. ધર્મ એ અમુક સ્થાને જવાની કે શબ્દોચ્ચાર ઉચ્ચારવાની વસ્તુ નથી; પણ ધર્મ એ તો જીવન સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. એમ કહી નિર્ગ્રંથોની જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું છે. પુણ્યથી કે પુરુષાર્થથી મળ્યું છે તેનો ઉપભોગ શા સારુ ન કરીએ ? શક્તિ છે તો સ્વાર્થ શા સારુ ન સાધીએ ? એમ કહેનારને આ સૂત્ર રોકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં કે થનારાં સાધનોનો સાધનની મર્યાદા સમજીને જ ઉપયોગ કરવો ઘટે. અને જેની પાસે મર્યાદાથી વધુ હોય તેણે તેનો ઉપયોગ વિશ્વ માટે ખુલ્લો મૂકી દેવો જોઈએ. માનવી પદાર્થોનો માલિક નથી, માત્ર વિનિમય કરનાર છે. તેનાં બુદ્ધિ, કળા અને શક્તિ પદાર્થોની સુંદર અને સફળ વ્યવસ્થા માટે નિર્માયેલાં છે. એનો જેટલો ઉપયોગ થાય એટલું જગતમાં સુખ વધે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે તો અધિકારની ભાવનાએ મર્યાદાની રેખા ઉલ્લંઘી છે. એથી જ જગત હોવું જોઈએ એથી વધુ દુઃખી છે.

[૨] જે મુનિ અલ્પ વસ્ત્રાદિ (ઉપયોગપૂરતાં સાધનો) રાખે છે અથવા તદ્દન વસ્ત્રરહિત રહે છે એવા મુનિને આવી ચિંતા જરીયે રહેતી નથી; જેવી કે, " મારાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં છે, મારે બીજું નવું વસ્ત્ર લાવવું છે, સોયદોરા લાવવા છે, વસ્ત્ર સાંધવું છે, સીવવું છે, વધારવું છે, તોડવું છે, પહેરવું છે, વીંટાળવું છે. "

નોંધઃ—મુનિ સાધક માટેની જવાબદારી સૌથી વધે છે, કારણ કે એને તો સાધન પર પણ મમત્વ ન હોવું ઘટે. એ સમજાવવા અલ્પ વસ્ત્ર અથવા નિર્વસ્ત્રની ભાવના રજૂ કરી છે. જોકે આજે મુનિઓનું નિર્વસ્ત્ર રહેવું કે હોવું એ લોકજીવનની દૃષ્ટિએ અવ્યવહારુ લાગે છે, પણ પૂર્વકાળે જે મુનિ

તૃતીય ઉદ્દેશક

દેહદમન અને દિવ્યતા

ધૂત અધ્યયનમાં પૂર્વગ્રહનો પરિહાર અને સ્વાર્પણની ઉપયોગિતા એમ બે ઉદ્દેશક વર્ણવ્યા પછી હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ક્રિયાત્મક તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરે છે. વૃત્તિને વશ કરવામાં શારીરિક તપનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું નથી. શારીરિક તપ માનસિક તપ માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે એમાં પણ અનુભવી પુરુષોની શંકા નથી. પરંતુ એ શારીરિક તપ શક્તિ અનુસાર અને વિષયરસ—વાસના વિજયના હેતુપૂર્વક હોવું ઘટે.

જે રીતે વિલાસભોગોથી ટેવાયેલું શરીર આળસ, પ્રમાદ અને મિથ્યાચારથી સાધકનું પતન કરે છે, તે રીતે શક્તિથી અધિક અને ક્રમથી વિરુદ્ધ કરાયેલી તપશ્ચર્યા પણ સાધકની સાધનાને અકાળે રૂંધી નાખે છે. તપશ્ચર્યાનો હેતુ શરીર કસવાનો છે, મન અને ઇન્દ્રિયોના ઉછેરાટને શમાવવાનો છે, શરીરને વિકૃત બનાવવાનો નહિ. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિવિધ તપની આલોચના કરતા

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] સદ્‌ધર્મનો આરાધક અને પવિત્ર ચારિત્રને પાળનાર મુનિ સાધક ધર્મોપકરણ સિવાય બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે.

નોંધઃ—જેણે વાસ્તવિક ધર્મને જાણ્યો હોય, અને જેને કર્મના અચળ કાયદામાં અવિચળ શ્રદ્ધા હોય, તે જરૂરિયાત સિવાય કશુંયે ન વાપરી શકે, ન આચરી શકે અને ન સંઘરી શકે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એમ પણ કહેવાય કે, જેણે પોતાની જરૂરિયાત સંકોચી છે, તેણે જ ધર્મને યથાર્થ જાણ્યો છે. ધર્મ એ અમુક સ્થાને પાળવાની કે શબ્દોદ્વારા ઉચ્ચારવાની વસ્તુ નથી; પણ ધર્મ એ તો જીવન સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. એમ કહી વિશ્વસંબંધની જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું છે. પુણ્યથી કે પુરુષાર્થથી મળ્યું છે તેનો ઉપભોગ શા સારુ ન કરીએ? શક્તિ છે તો સ્વાર્થ શા સારુ ન સાધીએ? એમ કહેનારને આ સૂત્ર રોકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં કે થવાનાં સાધનોનો સાધનની મર્યાદા સમજીને જ ઉપયોગ કરવો ઘટે. અને જેની પાસે મર્યાદાથી વધુ હોય તેણે તેનો ઉપભોગ વિશ્વ માટે ખુલ્લો મૂકવો જોઇએ. માનવી પદાર્થોનો માલિક નથી, માત્ર વિનિમય કરનાર છે. તેનાં બુદ્ધિ, કળા અને શક્તિ પદાર્થોની સુંદર અને સફળ વ્યવસ્થા માટે નિર્માયેલાં છે. એનો જેટલો દુરુપયોગ થાય એટલું જગતમાં દુઃખ વધે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે તો માલિકીની ભાવનાએ મર્યાદાનીયે સીમા ઉલ્લંઘી છે. એથી જ જગત હોવું જોઈએ એથી વધુ દુઃખી છે.

[૨] જે મુનિ અલ્પ વસ્ત્રાદિ (ઉપયોગપૂરતાં સાધનો) રાખે છે અથવા તદ્દન વસ્ત્રરહિત રહે છે એવા મુનિને આવી ચિંતા જરીયે રહેતી નથી; જેવી કે, "મારાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં છે, મારે બીજું નવું વસ્ત્ર લાવવું છે, સોયદોરા લાવવા છે, વસ્ત્ર સાંધવું છે, સીવવું છે, વધારવું છે, તોડવું છે, પહેરવું છે, વીંટાળવું છે."

નોંધઃ—મુનિ સાધક માટેની જવાબદારી સૌથી વધે છે, કારણ કે એને તો સાધન પ્રત્યે પણ મમત્વ ન હોવું ઘટે. એ સમજાવવા અલ્પ વસ્ત્ર અથવા નિર્વસ્ત્રની ભાવના રજૂ કરી છે. જોકે આજે મુનિઓનું નિર્વસ્ત્ર રહેવું કે હોવું એ લોકજીવનની દૃષ્ટિએ અવ્યવહારુ લાગે છે, પણ પૂર્વકાળે જે મુનિ

તૃતીય ઉદ્દેશક

દેહદમન અને દિવ્યતા

ધૂત અધ્યયનમાં પૂર્વગ્રહનો પરિહાર અને સ્વાર્પણની ઉપયોગિતા એમ બે ઉદ્દેશક વર્ણવ્યા પછી હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ક્રિયાત્મક તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરે છે. વૃત્તિને વશ કરવામાં શારીરિક તપનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું નથી. શારીરિક તપ માનસિક તપ માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે, એમાં પણ અનુભવી પુરુષોની શંકા નથી. પરંતુ એ શારીરિક તપ શક્તિ અનુસાર અને વિષયરસ—વાસના-વિજયના હેતુપૂર્વક હોવું ઘટે.

જે રીતે વિલાસભોગોથી ટેવાયેલું શરીર આળસ, પ્રમાદ અને મિથ્યાચારથી સાધકનું પતન કરે છે, તે રીતે શક્તિથી અધિક અને ક્રમથી વિરુદ્ધ કરાયેલી તપશ્ચર્યા પણ દેહરૂપી સાધનને અકાળે કચડી નાખે છે. તપશ્ચર્યાનો હેતુ શરીર કસવાનો છે, મન અને ઇન્દ્રિયોના ઉશ્કેરાટને શમાવવાનો છે, શરીરને શિથિલ બનાવવાનો નહિ. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિવિધ તપની આલોચના કરતા

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] સદ્ધર્મનો આરાધક અને પવિત્ર ચારિત્રને પાળનાર મુનિ સાધક ધર્મોપકરણ સિવાય બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે.

નોંધઃ—જેણે વાસ્તવિક ધર્મને જાણ્યો હોય, અને જેને કર્મના અચળ કાયદામાં અવિચળ શ્રદ્ધા હોય, તે જરૂરિયાત સિવાય કશુંયે ન વાપરી શકે, ન આચરી શકે અને ન સંઘરી શકે. આ વાત બીજી રીતે કહીએ તો એમ પણ કહેવાય કે, જેણે પોતાની જરૂરિયાત સંકોચી છે, તેણે જ ધર્મને યથાર્થ જાણ્યો છે. ધર્મ એ અમુક સ્થાને પાળવાની કે શબ્દોદ્વારા ઉચ્ચારવાની વસ્તુ નથી; પણ ધર્મ એ તો જીવન સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. એમ કહી વિશ્વસંબંધની જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું છે. પુણ્યથી કે પુરુષાર્થથી મળ્યું છે તેનો ઉપભોગ શા સારુ ન કરીએ ? શક્તિ છે તો સ્વાર્થ શા સારુ ન સાધીએ ? એમ કહેનારને આ સૂત્ર રોકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં કે થવાનાં સાધનોનો સાધનની મર્યાદા સમજીને જ ઉપયોગ કરવો ઘટે. અને જેની પાસે મર્યાદાથી વધુ હોય તેણે તેનો ઉપભોગ વિશ્વ માટે ખુલ્લો મૂકવો જોઈએ. માનવી પદાર્થોનો માલિક નથી, માત્ર વિનિમય કરનાર છે. તેનાં બુદ્ધિ, કળા અને શક્તિ પદાર્થોની સુંદર અને સહજ વ્યવસ્થા માટે નિર્માયેલાં છે. એનો જેટલો દુરુપયોગ થાય એટલું જગતમાં દુઃખ વધે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે તો માલિકીની ભાવનાએ મર્યાદાની સીમા ઉલ્લંઘી છે. એથી જ જગત હોવું જોઈએ એથી વધુ દુઃખી છે.

[૨] જે મુનિ અલ્પ વસ્ત્રાદિ (ઉપયોગપૂરતાં સાધનો) રાખે છે અથવા તદ્દન વસ્ત્રરહિત રહે છે એવા મુનિને આવી ચિંતા જરીયે રહેતી નથી; જેવી કે, " મારાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં છે, મારે બીજું નવું વસ્ત્ર લાવવું છે, સોયદોરા લાવવા છે, વસ્ત્ર સાંધવું છે, સીવવું છે, વધારવું છે, તોડવું છે, પહેરવું છે, વીંટાળવું છે. "

નોંધઃ—મુનિ સાધક માટેની જવાબદારી સૌથી વધે છે, કારણ કે એને તો સાધન પર પણ મમત્વ ન હોવું ઘટે. એ સમજાવવા અલ્પ વસ્ત્ર અથવા નિર્વસ્ત્રની ભાવના રજૂ કરી છે. જોકે આજે મુનિઓનું નિર્વસ્ત્ર રહેવું કે હોવું એ લોકજીવનની દૃષ્ટિએ અવ્યવહારુ લાગે છે, પણ પૂર્વકાળે જે મુનિ

તેવા સાધકમાં ઉત્તરોત્તર પ્રશસ્ત ભાવોની વૃદ્ધિ થયે જ જાય છે. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર પ્રશસ્ત ભાવનાની શ્રેણી પર ચડનારો સાધક (સમુદ્રના) પાણીથી કદી ન ઢાંકી શકાય એવા સુરક્ષિત દ્વીપના (સમુદ્રની વચ્ચે રહેલા) જેવો છે.

નોંધઃ—આવા ઉચ્ચ ભૂમિકાના યોગીજનોને અહીં દ્વીપની ઉપમા આપી છે, એ સુઘટિત છે. દ્વીપ જેમ પાણી હોવા છતાં વચ્ચે રહી પોતાનું અને અન્યનું રક્ષણ બરાબર કરી શકે છે, તેમ આવા સાધકો ગોમેર સંસારના અનેક રંગરાગો એની આસપાસ વીંટળાયેલા હોય, તોયે જળમાં કમળવત્ નિર્લેપ રહી શકે છે અને બીજાના પ્રેરક બની શકે છે.

[૮] તે જ પ્રમાણે તીર્થંકરભાષિત સદ્ધર્મ પણ દ્વીપતુલ્ય છે.

નોંધઃ—અહીં તીર્થંકરભાષિત જૈનધર્મને દ્વીપની ઉપમા આપી એની વિશ્વવ્યાપકતા અને નૈસર્ગિકતા સિદ્ધ કરી છે. દ્વીપ જેમ અનેક થાકેલાને આશ્વાસન આપનારો નીવડે છે, તેમ તીર્થંકરભાષિત ધર્મ પણ એટલો જ આશ્વાસનકારક નીવડે છે. તેમાં વિશ્વના પતિત, પીડિત, દલિત વગેરે સૌ કોઈનો સમાવેશ છે. ધર્મની આ ઉદારતા ધર્મિષ્ઠ ગણાતા પ્રત્યેક સાધકે વિચારવા જેવી છે. જેના જીવનમાં આટલી ઉદારતા અને સહજતા આવે એણે જ ધર્મ આરાધ્યો છે, એમ કહી શકાય.

[૯] મુનિ સાધકો સંસારની ભોગલાલસાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કોઈ પણ પ્રાણીઓને ન દૂભવતાં, સર્વલોકના પ્રિયપાત્ર બની, મર્યાદામાં રહીને ખરેખર પંડિતપદ પામે છે.

નોંધઃ—અહીં એ ધર્મમાં આગળ ગયેલા મુનિ સાધકોની વાત છે. પૂર્ણ અહિંસા અને સર્વલોકપ્રિયતા એ બન્નેને પૂર્ણ સંબંધ છે. પણ અહિંસા તો ભોગલિપ્સા દૂર થયે જ પાળી શકાય. આથી ભોગની ઇચ્છા—વાસના મંદ પડે એટલી જ જીવનમાં અહિંસાની સાધના થાય અને વિશ્વબંધુત્વ સધાય. એવો ઉપરના સૂત્રનો સાર છે અને ધર્મનું એ જ ફળ છે.

[૧૦] પરંતુ જે સાધકોને ઉપરની બીનાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેઓ સર્વજ્ઞદેવે ફરમાવેલા આવા કડક માર્ગમાં પ્રવર્તવા માટે સુંદર

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

સાધનાની સમવિષમ શ્રેણીઓ

સાધનાનો માર્ગ એક અજાડ ઝાડીવાળા અરણ્ય જેવો અટપટો છે. ત્યાં અરણ્યના પંથે પડેલા જેવી સાધકોની સ્થિતિ થાય છે. કામક્રોધાદિ ક્રૂર પશુઓના હુમલાથી ક્ષણે ક્ષણે તેમને સાવધ રહેવું પડે છે. વાદ અને માન્યતાની અનેક નાનીમોટી, આડીઊભી ફાટતી કેડીઓ વચ્ચે અટવાઈ જવું પડે તોયે એમાંથી માર્ગનો નિર્ણય શોધી લેવો પડે છે. અને સુખશીલિયાપણું પસંદ હોવાથી સત્પુરુષોની શિખામણ કાંટારૂપ બની તેમના અણવાણા પગમાં ચૂભે તોયે એ માર્ગે ચાલવું જ પડે છે. આ રીતે અનેક સંકટોથી ભરેલો આ સાધનાનો કપરો માર્ગ છે.

સાધનાના કપરા માર્ગની કલ્પના તો લગભગ બ સાધકોને હોય છે. માનસિક બળ, જિજ્ઞાસા અને સંયમપ્રે રેળવ્યા પછી જ તે આ માર્ગે પગ મૂકતા હોય છે. પા

કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેના ભેદનું જેમને જ્ઞાન હોતું નથી તેવા સાધકો જેમજેમ અનુભવ થતો જાય છે તેમતેમ મૂંઝાય છે. એક તરફ ચિન્તના પરિતાપે તેમનાં બળ, જિજ્ઞાસા અને સંયમનો પ્રવાહ શોષાવા માંડે છે, અને બીજી તરફ પહેલાં કરેલી મહાન કલ્પનાઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં શિખરો ભાંગી પડવાનો ભય તેમની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરે છે.

તેઓ પૂર્વગ્રહોના સંઘરી રાખેલા વળગાડને સાથે લઈને ફરતા હોઈ સદ્ગુરુનું શરણ સ્વીકારી શકતા નથી, અને સ્વીકારે તો પચાવી શકતા નથી. એટલે મૂઢ અહંકાર તેમને ઉદ્ધત બનાવી મૂકે અને તેની શક્તિને વિકૃત કરે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું ન ગણાય. જોકે આવા સાધકો બાહ્ય દૃષ્ટિએ સંયમી, ત્યાગી અને તપસ્વી સમા દેખાય છે, બીજાઓને સન્માર્ગે પ્રેરી શકે એવી ચમત્કારી શક્તિ પણ ધરાવે છે, છતાં તેમના પોતાના વિકાસનો દોર કાંઠે બંધાઈ ગયેલો છે એટલે કાંઠે બંધાયેલા દોરવાળા નાવની પેઠે એ બુદ્ધિ અને ક્રિયાઓનાં હલેસાંઓ મારવા છતાં એટલા જ વર્તુલમાં અટકાઈ રહે છે, વિકાસના માર્ગે સીધી ગતિ કરી શકતા નથી. તેવા સાધકોની ભૂમિકાઓનો અને તેમના ઉદ્દેશનો ઉલ્લેખ આપવા સારુ—

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧–૨] વહાલા જંબૂ! આગળ કહ્યા પ્રમાણે વીર અને વિદ્વાન ગુરુદેવો રાત્રિદિવસ સતત તાલીમ આપી શિષ્યોને તૈયાર કરે છે. છતાં તેમાંના કેટલાક શિષ્યો ગુરુદેવ પાસેથી જ્ઞાન મળ્યા પછી, એના માધ્યમને ન ઓળખવાથી, શાંતિભાવને છોડી દઈ અભિમાની, સ્વચ્છંદા-ચારી અને ઉદ્ધત બની જાય છે. અને કેટલાક સાધકો પ્રથમ તો

વાદની દૃષ્ટિએ બધા ધર્મો, મતો કે સંપ્રદાયોને નિરખતાં શીખવું એ સાચા કે ઊંચા ધર્મનું રહસ્ય છે. પણ એ ભેદ ભૂલી જઈ મારો જ ઊંચો છે, અથવા હું જ ઊંચો છું, હું જ જ્ઞાની છું, હું જ ચારિત્રવાન મારી જ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ કે ઉચ્ચ સમાજ છે, આવું આવું એક યા બીજા પ્ર નું મિથ્યાભિમાન સાધકદશામાં ગયા પછી પણ જે સાધકોમાં રહી છે એ સાધકોની સ્થિતિને સૂત્રકારે ઉપરની બધી સ્થિતિઓમાં અધમ વર્ણ છે. બીજાં પતનોમાં ક્યાંય જન્મોજન્મ સુધી સંસારનું પરિભ્રમણ ક નથી, પણ એ અહીં કહ્યું છે. અનુભવથી પણ આટલું તો સમજાય તેવું કે પોતાની કે બીજાની દૃષ્ટિએ બીજાં પતનો પતનરૂપે દેખાય છે. આ પત છેવટ સુધી પતનરૂપે પોતાને કે બીજાને દેખાતું નથી, અને એથી જ એ વધુ ભયંકર છે.

એક વ્યક્તિને એક ધર્મમાંથી ખેંચી પરાણે બીજા ધર્મમાં લાવવો, અને વાણીથી, પ્રલોભનથી શક્ય ન બને તો બળાત્કારથીયે લાવવો, અને છતાં એ પાપક્રિયા નથી પણ ધર્મ છે, ધર્મ ખાતર હિંસા પણ ક્ષમ્ય છે, એવાએવા ઉપદેશો આપી ઝનૂનનો પ્રચાર કરવો, ધર્મને નામે રક્તની નદીઓ વહેવ ડાવવી, માનવમાનવ વચ્ચેની સહજ પ્રેમળ વૃત્તિમાં ઝેર રેડી એમની વચ્ચે ભેદોની દીવાલો ખડી કરવી, માણસાઈ વિસરાવવી, અને માનવસભ્યતા ભૂલવી—એ બધાનું મૂળ કારણ ઝનૂનભરી ધર્મની આંધળી વૃત્તિ છે એમ કહ્યા વિના કેમ ચાલશે? બાકી, હિંસ્ર પશુઓ પણ પોતપોતાની જાતિ પ્રત્યે માયાળુ હોય છે, તો માનવમાનવ વચ્ચે આવી 'માણસ ખાઉં, માણસ ગંધાય' જેવી વૃત્તિ હોય, એ માનવસંસ્કૃતિને વિઘાતક જ છે. આ વૃત્તિને પોષવામાં વિશ્વના અકલ્યાણની અનિષ્ટતાનો સંભવ છે. આથી જ સૂત્રકાર "ધર્મનું રહસ્ય યથાર્થ જાણો" એમ કહીને એમ સ્પષ્ટ કથે છે કે, એવી વૃત્તિ મહાન હાનિકર છે. તેમાં ધર્મ નથી, પણ ધર્મને નામે આવેલો ધર્મનો વિકાર છે.

સાધકોમાં કોઈ ઊંચ કે કોઈ નીચ નથી. તેમ કોઈ ધર્મ પણ કે નીચ નથી. શરીરનાં જેમ પગથી માંડીને શિર સુધીનાં બધાં અંગે યોગી છે, તેમ બધા સાધકો જગતની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. ધર્મો, મતો સંપ્રદાયો માત્ર સાધનો છે, ઉપર ચડવાની સીડીઓ છે. જેની જેટલી તેટલું તે સ્વીકારે. એમાં આગ્રહ શાનો?

માન્યતાનો, મત કે ધર્મનો આગ્રહ, હું ઊંચ અને બીજા નીચ એવા કોઈ મિથ્યાભિમાનથી જાગે છે; અને એ મિથ્યાભિમાનને લઈને જ આત્મ- હણાય છે, ઝનૂન પોષાય છે, તેમજ બીજા પ્રત્યે ઘૃણા અને તિરસ્કાર જાગે છે. કેટલીકવાર તો આવા ઝનૂની માનવોની હિંસાભાવના એટલી બળવત્તર બને છે કે જો તેઓનું ચાલતું હોય તો આખા જગતને હણીને પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપે. અને તેમના વાસનામય જગતમાં તો તેઓ તને હણી જ રહ્યા હોય છે. અહીં માનવતા નથી, તો પછી સંયમ કે ન શાનું સંભવે ? આથી જ્ઞાની પુરુષો આવા સાધકોને ઠેકાણે લાવવા કેવી તનો પ્રયત્ન કરે છે તે આવતા સૂત્રમાં સૂત્રકાર વર્ણવવા માગે છે.

[૯] ભગવન્! એવા સાધકોને સંતપુરુષો કઈ જાતની હિત- શિક્ષા આપી શકે ? મોક્ષાર્થી જંબૂ! આવા સાધકોને સત્પુરુષો આ તે સદ્બોધામૃત પાય છે : હે પુરુષ ! તું જગતને મૂર્ખ માની રહ્યો છે, પરંતુ એવી તારી માન્યતા જ તું પોતે મૂર્ખ છે એની પ્રતીતિ આપે છે. તું અધર્મને ધર્મ માની રહ્યો છે, હિંસાવૃત્તિથી નાના- મોટા જીવજંતુને જાતે મારી રહ્યો છે, ફલાણાને મારો એવો હિંસાનો ઉપદેશ કરી રહ્યો છે, કિંવા એ હણાય તો ઠીક એમ માની રહ્યો છે. એ પરથી લાગે છે કે ખરેખર તું સાચા ધર્મથી તદ્દન અજ્ઞાત છે, તું અધર્મનો જ અર્થી છે અને હિંસામાં જ માનનારો છે. ઓ સાધક ! જ્ઞાની પુરુષોએ દુઃખે કરીને આરાધી શકાય એવો માર્ગ કહ્યો છે, પરંતુ તું તે મહાપુરુષોની આ વાતનું રહસ્ય ન જાણતાં તેમની આજ્ઞાનો ભંગ કરી આજે એ જ ઉત્તમ કોટિના સદ્ધર્મની ઉપેક્ષા કરી રહ્યો છે. અને એને પરિણામે ખરેખર તું મોહમાં મૂર્છિત અને હિંસામાં તત્પર થયેલો દેખાય છે. એમ કહું છું.

નોંધ:—સત્પુરુષોની કેવી અમીમય દૃષ્ટિ હોય ? એના વચનમાં કેટલી અનુકંપા અને મીઠાશ હોય ? તથા સદ્ધર્મ અને અધર્મની વ્યાખ્યા શી હોય ? એનાં અહીં દર્શન થાય છે. સંપ્રદાય, મોહ કે પ્રતિષ્ઠાના મોહથી જન્મતી જે ભયંકરતા ગત સૂત્રની નોંધમાં વર્ણવાઈ છે, તે જ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટરૂપે કહેવાઈ છે. હવે સૂત્રકાર પુનઃ અન્ય કોટિના સાધકો વિષે કહેવા માગે છે.

[illegible]

નોંધ: [illegible]

[illegible] ... એમ થવા પામે છે. [illegible] ... જાર સુધાર.

[૧૪] માટે આત્માર્થી જંબૂ! આ બધા રહસ્યોને વિચા (મર્યાદાશીલ) નિયમિત પંડિત, મેધાવી અને વીર સાધક પોત પરાક્રમ હમેશાં આવા આગમના માર્ગે વાળવું અર્થાત્ કે પોતા શક્તિનો વેગ આ માર્ગે વાળવો.

ઉપસંહાર

સાધનાની વિકટ કેડી પરથી અનેક સાધકોના પગ લપસવાનું બને છે. કોઈના અલ્પ અને કોઈના વધુ પતનનું મૂળ કારણ તો કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેના ભેદની અણસમજણ જ મુખ્યત્વે હોય છે. જે સાધક વિચારોને જીવનમાં વણીને જ પછી આગળની કલ્પના કરે છે, તે ક્રમપૂર્વક આગળ વધે છે. પણ જે કલ્પનાના ઘોડાને દોડાવ્યે રાખે છે અને એ ક્રિયાને પોતાના જીવન પર અંકિત અને અનુભૂત કરતો નથી, તે સાધક ઘણુંખરું પાછળ જ રહી જાય છે અને એથી તેના સૂક્ષ્મ જગતનું અને સ્થૂલ જગતનું અંતર વધતું જાય છે. એટલે કલ્પનામાં તો એ ઠેઠ અંતિમ ભૂમિકાએ પહોંચી જતો હોય કે ગયો હોય એમ ઘણી વાર એને લાગે છે. પરંતુ સ્થૂલ એટલે કે ક્રિયાત્મક જગતમાં એ બહુ જ પાછળ રહી ગયેલો હોય છે. અને આ રીતે જેમજેમ અંદર અને બહારનું અંતર વધે છે, તેમતેમ એની મુશ્કેલીઓ પણ વધતી જાય છે.

જ્યારે સાધકોમાં વિચારશક્તિ તીવ્ર હોવા છતાં ક્રિયાશક્તિમાં મંદતા, તતા કે વિરુદ્ધતા દેખાય ત્યારે ત્યાં આવું જ કંઈ કારણ હોય એમ થી તપાસતાં સહેજે જણાઈ આવશે.

સામાન્ય રીતે આપણે પતન શબ્દનો જ્યાં ને ત્યાં ઉપયોગ કરીએ પરંતુ પતનના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે. જગતની દૃષ્ટિએ, ડાહ્યા માનવોની દૃષ્ટિએ જે પતનો મહાન હોય છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં ાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય હોય છે; અને જે સામાન્ય હોય છે, તે જ ાર મહાન હોય છે. કારણ કે જગતની દૃષ્ટિ બહાર તરફ હોય છે, ાની દૃષ્ટિ અંતઃકરણ તરફ હોય છે. જ્ઞાનીઓ તો પતનોને પણ વિકાસનું માને છે. એને એ બનવાયોગ્ય હોય છે એમ પણ કહે છે, એટલે જ્ઞાની પુરુષો પુનઃપુનઃ પોકારીને ભાખે છે કે, સત્યાર્થી સાધકે સ્થળે સમભાવી રહેવું અને બનવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. આ પરથી અને મોક્ષાર્થી સાધક આટલું ખાસ અવધારે કે સમતાયોગની પરા- પહોંચવું એ જ સકળ સાધનાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ છે. સમતામાં ી દૃષ્ટિએ કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ નથી.

એમ કહું છું.

ધૂત અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

☆

પંચમ ઉદ્દેશક

સદુપદેશ અને શાંત સાધના

આ ધૂત અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશકોમાં સાધનાને લગતી ક્રમિક વાતો કહી. હવે સાધનામાં પરિપક્વ થયેલા મુનિ સાધકની દિનચર્યા વર્ણવવાનો અહીં સૂત્રકાર પ્રયાસ કરે છે.

મુનિ સાધકનું જીવન બાહ્યદૃષ્ટિએ જોતાં વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવા પૂરતું દેખાશે, તોયે એ વ્યક્તિગત સાધના અતડી, અટૂલી કે સ્વાર્થી નથી હોતી, પરંતુ ઉદાર, વિવેકી અને પરમાર્થી હોય છે. એથી એમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈનુંય અહિત ન હોય, એટલું જ નહિ પણ એ સાધનામાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષપણે સૌના કલ્યાણનો ઉચ્ચતમ આદર્શ હોય છે, અને હોવો જ ઘટે. કારણ કે વ્યક્તિ અને વિશ્વનો ગાઢ સંબંધ છે. વ્યક્તિનું સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ પ્રત્યેક આંદોલન જળાશયનાં કૂંડાળાંની પેઠે કિનારા સુધી ફરી વળે છે.

વ્યક્તિના સુધાર વિના વિશ્વનો સુધાર નથી, સ્વદયા વિના પરદયા શક્ય નથી, સંયમ વિના દયા કે વિશ્વબંધુત્વ પ્રાપ્ય નથી, ત્યાગ સિવાય વિશ્વૈક્ય સાધ્ય નથી, સ્વાર્પણ સિવાય નિરાસક્તિની પ્રાપ્તિ નથી, અને નિરાસક્તદશાની પ્રાપ્તિ વિના સાચું સુખ કે શાંતિ નથી. એવો બોધપાઠ ભિક્ષુ સાધકની દિનચર્યા પરથી સહેજે મળી રહે છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] મુનિ સાધકને ભિક્ષાર્થે જતાં ઘરોમાં કે ઘરોની આસપાસમાં, ગામોમાં કે ગામોની આસપાસમાં, નગરોમાં કે નગરોની આસપાસમાં (વિહાર કરતાં), અને બીજા દેશોમાં કે દેશોની આસપાસમાં, કોઈ ઉપસર્ગ કરે (બીજી રીતે કષ્ટ કે અતિકષ્ટ આપે, અથવા બીજાં કંઈ સંકટો કે દુઃખ આવી પડે) તો તેવા પ્રસંગે ધૈર્ય ધારણ કરી, અડગ રહીને સમ્યક્‌દૃષ્ટિવંત (સમદૃષ્ટિવાળા) એ મુનિએ એ બધાં દુઃખો સમભાવપૂર્વક સહન કરવાં.

નોંધઃ—મુનિ સાધકને માટે જ ભિક્ષા મુખ્ય છે, એમ અહીં ફલિત થાય છે. જે મુનિ સાધકે માગ મળેલા કે મળનારા મનોજ્ઞ પદાર્થ પરથી પોતાની માલિકી ઉતારી હોય, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું શરીર સુદ્ધાં વિશ્વને ચરણે ધરી દીધું હોય અને જે સંયમના સાધનરૂપે જ દેહ તથા તેને લગતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતો હોય એને જ ભિક્ષાનો હક છે. અર્થાત્ આટલી હદનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, એ જ ભિક્ષા લઈ શકે.

આટલા ત્યાગ પછીયે ભિક્ષા કે વસ્ત્રાદિ સાધનો ન મળો, કોઈ નિંદા કે પ્રશંસા, કોઈ પૂજે કે તિરસ્કારે, તોયે ત્યાગીની દૃષ્ટિમાં ન વિષમતા આવે કે ન મન પર સારી કે માઠી અસર થાય! એની દૃષ્ટિ કેવળ દિવ્ય અને સત્યમય હોય. એ સત્ય અને દિવ્ય અંશો જ ગ્રહણ કરે, બીજા છોડી દે, અસત્ય અને અનિષ્ટને વરજે; કારણ કે એ મહાપુરુષો એમ સમજે છે કે જગતના માનવો જે કંઈ કરી નાખે છે એ વૃત્તિની આધીનતાને લઈને કરે છે, અને તેથી એમને કોઈ કષ્ટ આપે ત્યારે એ માને છે કે એમાં એમનો નહિ પણ એમની વૃત્તિનો દોષ છે; અને એ વૃત્તિને પણ અમારું નિમિત્ત મળ્યે જ વેગ આવ્યો, એટલે અમારી આંતરિક વૃત્તિ પણ એમાં કારણભૂત હોવી જ જોઈએ; કારણ કે પૂર્વકાળે કે વર્તમાનકાળે જે જે જીવાત્માઓના પ્રસંગમાં આવી જેવા જેવા સંસ્કારોથી સારું કે બૂરું જે કર્મ કર્યું હોય તે કર્મ જ તેવાં તેવાં નિમિત્તો મેળવી આવું પરિણામ લાવે.

આવી રીતે આવા જ્ઞાનીઓ અને ત્યાગી પુરુષો કર્મના અચળ કાયદાને અંતઃકરણપૂર્વક સમજતા હોઈ વિવેકબુદ્ધિથી આ બધું સમભાવ-

પૂર્વક વેઠી શકે છે. સાથેજ પણ હર્ષ કે શોકની લાગણી તેમને સ્પર્શવા પામતી નથી, અને આ રીતે વૃત્તિના નિર્બળ સંસ્કારાને નિર્મૂળ કરતાં કરતાં તેઓ વધુ ને વધુ સાત્વિક જીવન ઘડયે જાય છે. આનુંજ નામ ચારિત્ર્યનું ઘડતર.

[૨] આગમના જાણ, જ્ઞાની અનુભવી સાધકે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાનાં ભિન્નભિન્ન સ્થળોમાં જે લોકો વસે છે, તે સૌને અનુકંપાબુદ્ધિથી તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ધર્મના જુદાજુદા વિભાગો કહી બતાવવા તથા એ ધર્મની વાસ્તવિકતા પણ સમજાવવી.

નોંધઃ—પ્રથમ તો અહીં આગમના જાણ જ્ઞાની એવું સાધકનું વિશેષણ છે. તે એટલા માટે છે કે સૌ કોઈ ઉપદેશક બનવાનું સાહસ ન કરે! ઉપદેશ તો જ્ઞાની, અનુભવી, માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી, સ્વપર અને શક્તિ તથા દેશકાળનો જાણકાર, વિવેકી અને વિચારશીલ હોવો જોઇએ તેમ આગાઉ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આટલી ઉચ્ચ યોગ્યતાવાળો જ ઉપદેશ આપે એમ કહેવાનો આશય એ છે કે, ઉપદેશ ઉપર જ શાસનો મોટો આધાર હોઈ લોકો તેના ઉપદેશ પર રખે ખોટે માર્ગે દોરવાઈ જાય એ ભય રહે જ. એટલે ઉપદેશની પૂર્ણ યોગ્યતા પછી જ એ કાર્ય એમને સોંપવું જોઈએ એવો ભાવ આ સૂત્રમાં પ્રધાનરૂપે દેખાઈ આવે છે.

અહીં ચારે દિશાઓનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે ધર્મ તો સૂર્યના પ્રકાશ જેવો વ્યાપક છે. અમુક માટે હોય અને અમુક માટે નહિ એવા ધર્મમાં પક્ષપાત ન હોય કે ન હોવો ઘટે. તેમ જ મુનિ સાધક પણ પોતાનો અનુભવ અભેદભાવે અને નિઃસંકોચ રીતે કોઈ પણ જાતિ, દેશ કે ધર્મને માનનારાને કહે. એને પણ પક્ષપાત ન હોવો જોઇએ. કોઈને અહીં પ્રશ્ન થાય કે એવા મસ્ત અને નિષ્પક્ષપાતી મુનિ સાધકને ઉપદેશ આપવાની શી જરૂર? આથી જ સૂત્રકાર કહે છે કે, જેઓનું માનસ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય લાગે તેમને જ એ આપે, અથવા જે આવે કે માગે તેને જ આપે. પણ કોઈ જાતની સ્પૃહા રાખી આપવાની ઉતાવળ ન કરે.

જેકે ઘણા સાધકોમાં તો સૌ કોઇને ઉપદેશ આપવાની પ્રથા થઈ પડે, તેઓ પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે જલદી બીજાને આપવા મંડી પડે. પણ એ વૃત્તિ ઉચ્ચ કોટિના સાધક માટે યોગ્ય નથી. આ વૃત્તિ જન્મનાં કારણોમાં ગોપટિયું જ્ઞાન અને આત્મશ્રદ્ધાની અલ્પતા મુખ્યતે હોય

છે છતાં તેને ઉદારતાનું રૂપ અપાય છે ત્યાંય ભૂલ થાય છે. જળાશય ઉદાર છે, છતાં કોઇની પાસે તે પોતાની ઉદારતાનો પરિચય આપવા જતું નથી. કાંઠે આવી જે પાત્ર મૂકે તે લઈ શકે છે, એટલે ઉપદેશ એ મુનિ સાધકનો સંપ્રદાય ચલાવવાનું સાધન નથી, પણ જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસાપ્રાપ્તિનું અને તે સહજ નિમિત્ત માત્ર છે.

ત્રીજી વાત અહીં સૂત્રકાર એ પણ કહી દે છે કે, ધર્મોપદેશ સૌને માટે એક જ જાતનો ન હોવો જોઇએ, પણ ભૂમિકાભેદે ભિન્નભિન્ન હોવો ઘટે. આકાર એક છતાં પ્રકારો અનેક રહે છે. જેમ વૈદ્યને ત્યાં દવાઓ અનેક હોવા છતાં તેઓ બધી દવાને એકીસાથે એકીવખતે કોઈ પણ દર્દીને આપી દેતા નથી, તેમ આધ્યાત્મિક વૈદ્યો પણ જે પ્રકારનું જે માનવીને દર્દ હોય તે દર્દનું મૂળ શોધી એને યોગ્ય જ ધર્મરૂપી ઔષધ આપે; અને તો જ એને એ પથ્ય થાય. ધર્મ આખા વિશ્વને આપી શકાય એવું ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ છે, એટલે તેની વ્યાપકતા અને મૃદુતા પણ તેવી જ ઉદાર હોવી સ્વાભાવિક છે. કોઈ પણ સાધક પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે એ ધર્મનો લાભ લઈ શકે તે રીતે જ્ઞાની પુરુષો એને ધર્મ સમજાવે, એના વર્તમાન જીવન પર એની તાત્કાલિક અસર કરાવે. ઘણીવાર કેટલાક સાધકો ધર્મને નામે ઉધાર ખાતાની પેઢીઓ ચલાવતા હોય છે, એ યોગ્ય નથી. ધર્મનું ફળ જીવન પર તાત્કાલિક અસર પણ જરૂર કરી શકે અને જીવનને સંસ્કારી બનાવી શકે છે. એટલે ધર્મ નગદ છે, ઉધાર નથી. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ જ આવો સાચો ધર્મ દેખાડી શકે, અને સાધક જેટલું જીરવી શકે તેટલું અને તેવું જ તે આપી શકે, એ વાત ભૂલવી જોઈતી નથી.

[૩] પ્રિય જંબૂ! એવા સમર્થ સાધકો સદ્બોધશ્રવણ કરવા ઇચ્છામાત્રને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવે; પછી તે મુનિ સાધક હો કે ગૃહસ્થ સાધક હો. સૌને અહિંસા, ત્યાગ, ક્ષમા, સદ્ધર્મનું સુંદર ફળ, સરળતા, કોમળતા તથા નિષ્પરિગ્રહિતા ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોનો યથાર્થપણે બોધ કરે.

નોંધઃ—ધર્મનો અર્થ રખે કોઈ સાંપ્રદાયિકતામાં લઈ જાય ! કારણ કે પ્રાયઃ પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં રૂઢિ અને ઉપરનાં કર્મકાંડોને ધર્મ તરીકે સ્વીકારી

અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] [illegible] અહંકારનું દમન, [illegible] કે [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] અને વાસ્તવિક રીતે તો [illegible] પીડાઓ અંતરના અજ્ઞાનથી જન્મી હોય છે. અનુભવ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

આંખો [illegible] કરીને ચાલનાર પોતાની પાસે ભોજનના ભંડારો હોવા છતાં તેને કંઈ ન સૂઝવાને કારણે કે ભાન ન હોવાને કારણે છતે ભોજને ભૂખે મરે છે. એ વાત જેમ સ્પષ્ટ છે, તેમ અજ્ઞાની જનો પોતાની પાસે વિપુલ સમૃદ્ધિ અને શક્તિ હોવા છતાં આત્મવિચારને અભાવે પીડાય છે એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે મનમાંથી અજ્ઞાનનો જેટલો અંશે નાશ થાય તેટલે અંશે શાંતિનો પ્રચાર થાય એ સ્વાભાવિક હોઈ અનુભવી પુરુષોએ જ્ઞાનદાનને સર્વશ્રેષ્ઠ સમજ્યું છે. આવું જ્ઞાન તો જ્ઞાની અને ત્યાગી જ આપી શકે; કારણ કે બીજાઓને જે કલ્પનામાં હોય છે તે તેમને અનુભવગત હોય છે.

[૫] સત્યાર્થી જંબૂ! પૂર્વાપર સંબંધના વિચારપૂર્વક આ રીતે સદ્ધર્મ કહેતા મુનિ સાધકોએ આ લક્ષ રાખવું જોઈએ કે, તેઓ તેમ કરવા જતાં પોતાના આત્માનું, બીજાનું કે અન્ય કોઈ પ્રાણી, ભૂત, જીવ કે સત્ત્વનું હિત દૂભવી ન નાખે, નુકસાન ન કરી નાખે, અર્થાત્ કે કોઈનુંય અહિત ન થાય એવી રીતે સદ્ધર્મ કહે.

નોંધઃ—આ સૂત્ર વતી સૂત્રકારે પાઠકની બધી શંકાઓનું બહુ સરસ અને સચોટ સમાધાન કરી નાખ્યું છે એમ કહી શકાય. "ઉપદેશ આપતાં પોતાના આત્માનું અહિત ન થાય" એમ કહેવામાં અહીં એ આશય સમજાય છે કે ઉપદેશ આપવો એ કંઈ મુનિ સાધકની સાધનાનું પ્રધાન અંગ નથી. આ વાત શ્રોતા તથા ઉપદેશક બન્નેને ચિંતનીય છે. શ્રોતાઓ જો એમ સમજે કે મુનિ સાધક સમાજ પાસેથી સાધન-સામગ્રી લે છે અને તેના બદલામાં ઉપદેશ સંભળાવે છે, તો એ શ્રોતાઓ કશું ન પામી શકે. અને ઉપદેશક પણ આ હેતુએ આપે તો કશું ન આપી શકે. ઉપદેશ એ તો ઉપદેશકોનું સહજસ્ફુરણ હોય, કર્તવ્ય ન હોય. કર્તવ્ય પાછળ ઊંડીઊંડી પણ ફળની ઇચ્છા છે, અને જ્યાં ફળની ઇચ્છા હોય ત્યાં

શ્રોતાએ શું શીખ્યું ? શું કર્યું ? એવી એવી સાત્વિક ચિંતાને ઓઠે એક પ્રકારની આસક્તિ પોષાય તથા રાગબંધન પણ થાય જ. સારાંશ કે આત્માનું પતન ન થાય, એવી ઉપદેશમાં સહજતા હોવી ઘટે.

ઉપદેશ આપવામાં ઉપરાંત રાખે એટલે ત્યાગી સાધક તો પૂર્ણ ત્યાગનો જ ઉપદેશ આપે એવો એકાંત અર્થ ન કરે ! જોકે બીજા સૂત્રમાં "વિવેકપૂર્વક ધર્મનું રહસ્ય સમજાવે" એમ કહી આનો ખુલાસો આપી જ દીધો છે. તોયે અહીં શ્રોતાનું કે અન્યનું નુકસાન ન કરી નાખે એમ વહી સૂત્રકાર તેને જ વધુ નક્કર રૂપ આપવા માગે છે.

અધિકાર પ્રમાણે જ ધર્મ પચે છે. એટલે પૂર્ણત્યાગ જેને ન પચી શકતો હોય તેને તે વસ્તુ ઉચ્ચ હોવા છતાં આપવાથી ઊલટી તેના વિકાસમાં બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત આ અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં પતનના પ્રકરણમાં સૂત્રકાર મહાત્માએ કહી છે. એટલે પૂર્ણત્યાગી કોઈને અલ્પ ત્યાગ બતાવે એમાં એની ન્યૂનતા ગણાય એવો ભ્રમ કે ભય રાખવાનું કારણ નથી. એક ગૃહસ્થ ગૃહસ્થજીવન ગાળવા છતાંય વિકાસ સાધી શકે છે, અને જ્યાં સુધી પૂર્ણત્યાગની શક્તિ ન હોય ત્યાં સુધી આ ક્રમિક વિકાસ જ એને માટે યોગ્ય છે, એમ જૈનદર્શન માને છે. તો પછી ત્યાગી સાધક એક ગૃહસ્થ સાધકને એની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ આપી સદ્‌ગુણો વિકસાવવાની પ્રેરણા આપે એમાં અપ્રાસંગિક કે અયુક્ત જેવું શું હોઈ શકે ?

વળી આ સૂત્ર પરથી બીજો ભાવ એ પણ ફલિત થાય છે કે, જે ધર્મના પાલનથી બીજા કોઈ ધર્મનું કે વ્યક્તિનું અહિત ન થાય, હિત ન હણાય તે જ ધર્મ વાસ્તવિક ધર્મ ગણાય. સાચા ધર્મની પરીક્ષાનું આ માપકયંત્ર ખૂબ મનનીય છે. આ રીતે સમજીને વર્તી શકાય તો વ્યક્તિધર્મ જાળવતાંય એ વ્યક્તિ કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ કે વિશ્વધર્મને પૂર્ણ વફાદાર રહી શકે; કારણ કે વ્યક્તિત્વની જવાબદારીનું એને બરાબર ભાન હોય.

[૬] આત્માર્થી જંબૂ ! આ રીતે જાગૃત રહેલો મહામુનિ સાધક આ સંસારમાં અજ્ઞાનથી અથડાતા ને ડૂબતા જીવોને આધારભૂત બેટની માફક શરણભૂત બની રહે છે:

...મક શરીરનો નાશ થતો હોય તો થવા દે, પણ વૃત્તિને આધીન ન બને. ...ટલો એ સ્વમાની, મક્કમ અને સ્વાધીન હોય.

“ જે મુમુક્ષુ ન મૂંઝાય તે સંસારનો પાર પામે છે.” આ વાક્યમાં ...રહસ્ય છે. વિશ્વનું પ્રત્યેક પ્રાણી મૃત્યુથી મૂંઝાય છે. ગમે તેવી દુઃખી સ્થિતિ-માં એ હોય તોયે જીવવું પસંદ કરે છે, મૃત્યુ નહિ; એવું આપણે અનુ-ભવીએ છીએ. એની પાછળ એક મહાન કારણ છે. અને તે એ છે કે, આ ...આત્મા કલ્પનાપૂર્વક આ જ જીવનમાંથી જે વસ્તુને શોધી રહ્યો છે તે ન ...મળે ત્યાં સુધી એને મૃત્યુ આકરું લાગે. એમાં જરાય આશ્ચર્ય કે અસ્વા-ભાવિકતા નથી. મૃત્યુ પાછળ પણ બીજું જીવન છે; અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ ...વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી એ મળે જ છે, એવું એને ભાન ન હોવાથી ...મૃત્યુ એ એને મન જાણે આખા જીવનનો અંતિમ છેડો ન હોય તેમ ...માની લે છે. બીજી બાજુ એ જે ઇચ્છે છે તે હજુ એને મળ્યું ...નથી. એટલે જ બધા ભયો કરતાં મૃત્યુનો ભય જીવમાત્રને ભયંકર લાગે ...છે. કરોડો, લાખો કે હજારોને માત્ર પોતાની ભ્રૂકુટીથી કંપાવનાર વીર ...પુરુષો પણ આ ભય આગળ કંપે છે અને પામર બને છે. મૃત્યુની ...અંતિમ પળોનો જેને અનુભવ થયો હોય કે અનુભવ જોયો હોય એમને આ ...વાતની યથાર્થતા સહેલાઈથી સમજાશે.

આથી જ અહીં સૂત્રકારે સાધક ચાહે એની સાધનાની પરાકાષ્ઠાની ...કસોટીરૂપે આ વાત કહી નાખી છે કે, જે સાધક યૌવનને પામ્યો હોય કે ...મધ્યે પહોંચ્યો હોય તે જ માત્ર મૃત્યુના ભયને જીતી શકે; કારણ કે મૃત્યુ ...મૃત્યુ નથી, પણ જીવનનો પૂર્વરંગ છે. જ્યારે શરીરરૂપી સાધન જીવન ...ચલાવવાને યોગ્ય ન રહે, ત્યારે જ નિસર્ગશક્તિ (જૈનદર્શનમાં જેને કાર્મણયોગ ...કહેવામાં આવે છે તે) શરીર સમેટી લઈ તે જીવને બીજે નવી ભેટ આપે છે, ...થી એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ હોય છે.

પણ જેણે શરીરને સાધ્ય માની લીધું છે, તેવા જીવો શરીરમાં મૂંઝાઈ ...રહેલા હોઈ એમને આ પ્રસંગ આકરો થઈ પડે છે. તોયે કર્મનો કાયદો ...અનિવાર્ય રહ્યો. એટલે આવા જીવો સહજ રીતે શરીરમોહથી છૂટી ...શકતા ન હોવાથી એમનું શરીર છૂટવા માટે નિસર્ગને કોઈ મહાન રોગો ...જેવાં મહાન કારણો યોજી દેવાં પડે છે. અને તોયે તેવા જીવો અતિ ...કલ્પાંત કરતાં કરતાં આખરે શરીર છોડી શકે છે.

વિમોક્ષ

૮

વિમોક્ષ શબ્દ અહીં ત્યાગના અર્થમાં છે. વૃત્તિ પણ તે અર્થમાં સંમત છે. પરંતુ તે ત્યાગ, અહીં પદા ત્યાગની અપેક્ષા કરતાંય વિશેષ તો અન્યઅન્ય તત્ત્વો કે જે જીવન સાથે સંબંધ છે તેમના ત્યાગ સાથે સંબંધ ધ છે, એ વાત ભૂલવી ન જોઇએ.

કોઇને એમ પ્રશ્ન થાય કે. બાહ્ય પદાર્થના ત્યાગ પ શું ત્યાગવાનું હોઈ શકે? આના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે કે, મુનિ સાધકને ત્યાગી થયા પછી તૃષ્ણાદિ વૃત્તિઓ પ વિજય મેળવવા માટે બીજા પણ અનેક ત્યાગો કરવાના હોય છે; કારણ કે બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ તો સાધનાની શાળામાં યોજાવાપુરતો ઉપયોગી છે. સાધનામાં જોડાયા પછી જે ત્યાગ કરવાનો છે, તે મુખ્યત્વે ઉપાદાનની શુદ્ધિ અર્થે છે. ઉપાદાનની શુદ્ધિ એટલે વૃત્તિ પર લાગેલા કુસંસ્કારોની શુદ્ધિ. આ શુદ્ધિ થયા પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ ગુણોની ખિલાવટ થાય કે જે વાત લોકસાર અને ધૂત નામના અધ્યયનમાં વિસ્તૃત રૂપે વર્ણવાઇ ગઇ છે. હવે સૂત્રકાર આઠમા અધ્યયનમાં શેષ રહેલા બીજા ત્યાગો કરવાનું સુંદર સૂચ કરે છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

કુસંગપરિત્યાગ

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સંગદોષના ત્યાગની વિચારણા છે. સંગતિની અસર જીવન પર બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમાંય બાળમાનસ પર તો વધુ રીતે. એમ માનસશાસ્ત્ર-વેત્તાઓ વદે છે. સાધક પણ જ્યારે સાધનામાર્ગ તરફ વળે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે દ્વિજ એટલે કે ફરીથી જન્મેલો અને સાધનાના ક્ષેત્રનો તદ્દન બિનઅનુભવી હોવાથી બાળ ગણાય છે. એટલે એને અહીં જે અવલંબનની આવશ્યકતા છે, એ પૂરી પાડે છે.

જેના સંગથી સત્ય તરફ રુચિ ઢળે તે સત્સંગ. એ લોહચુંબક છે. જિજ્ઞાસુવૃત્તિ એ લોખંડ છે. પ્રત્યેક સાધકમાં જિજ્ઞાસુવૃત્તિ મુખ્યત્વે હોવાથી સત્સંગ તરફ તે હમેશાં આકર્ષાતો રહે છે. સત્સંગ એ તેના સાધનામાર્ગનું નંદન-

વન છે. એના શરણમાં જઈને એ સંશય, ગ્લાનિ અને થાક ઉતારી નાખવા મથે છે. આવા પ્રસંગે તેનું હૃદય પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી એટલું તો તરબોળ હોય છે કે તે સત્સંગનું કલ્પવૃક્ષ છે કે ઉપરથી દેખાતા દંભી સત્સંગરૂપ કુસંગનું કિંપાકવૃક્ષ છે તે જોવાની તપાસવાની તેને અન્વેષક બુદ્ધિ હોવા છતાં તે તેનો ઉપયોગ કરવા રોકાતો નથી. આવા પ્રસંગે બીજા દંભી સંગની જાળમાં ન ફસાઈ જાય અને સાધનામાં દત્તચિત્ત (લીન) રહી પરિપક્વ બનતો જાય, તે સારુ અહીં સંગદોષથી બચવાના કેટલાક નિયમો આપ્યા છે, કે જે વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાયોગ્ય અને વિવેકબુદ્ધિથી આચરવાયોગ્ય છે.

ગુરુદેવ બોલ્યાઃ—

[૧] મોક્ષાર્થી જંબૂ! હું પ્રત્યેક સદાચારી સાધકને ઉદ્દેશીને કહું છું કે દેખાવમાં સુંદર (જૈનધર્મના શ્રમણ) છતાં ચારિત્ર પાળવામાં શિથિલ ભિક્ષુને કે બીજા પંથના ચારિત્રહીન સાધકોને અતિશય આદરપૂર્વક અશન (ખાવાનું), પાન (પીવાનું), ખાદ્ય (મેવા વગેરે), સ્વાદ્ય (મુખવાસ વગેરે), વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ કે પાદપુંછન (રજોહરણ) આપવાં નહિ, આપવા માટે નિમંત્રણ કરવું નહિ કે તેમની સેવા પણ કરવી નહિ.

નોંધઃ—પ્રથમ તકે તો પાઠકને આ સૂત્રમાં સંકુચિતતાનું દર્શન થશે. જૈનદર્શન જો વિશ્વદર્શનની યોગ્યતા ધરાવતું હોય તો એ દર્શન માટે આટલી સંકુચિતતા પણ અક્ષમ્ય ગણાય, એમ પણ કદાચ જણાશે. પરંતુ આ સૂત્રને અંગે આટલું યાદ રાખવાનું છે : (૧) ઉપરની બીના મુનિ સાધકને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલી છે. ગૃહસ્થ સાધક અને મુનિ સાધકમાં જેટલો ત્યાગનો તફાવત છે, એટલો જ નિયમોનો તફાવત છે અને હોવો ઘટે.

ગૃહસ્થ સાધક અલ્પસંયમી અથવા અલ્પત્યાગી ગણાય છે અને મુનિ સાધક પૂર્ણત્યાગી ગણાય છે; કારણ કે એમણે સર્વ પદાર્થો પરથી પોતાનો માલિકી હક ઉઠાવી લઈ ભિક્ષુજીવન સ્વીકાર્યું છે. એટલે જ મુનિ

…ભિક્ષા માનીને સાધનાની દૃષ્ટિએ જરૂરિયાત પૂરતું લઈ શકે છે. (૨) …પોતાને માટે જરૂરિયાત પૂરતું જ લઈ શકાય ત્યાં બીજાને આપવાનું …ન ન લઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. મુનિ સાધક ભિક્ષુ જ ગણાય છે. એક …બીજા પાસેથી લઈ બીજાને આપવા માટે દાતા બનવું તે તો …એવું દાતારપણું કે ઉદારપણું નથી, પણ વૃત્તિની શિથિલતા છે. અને …પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ એ નીચેનું સ્થાન છે. દાનીથી સંયમીની …સંયમીથી ત્યાગીની એમ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ છે. એક ત્યાગી …સૌ ધ્યાન ચલાવે હોય, આત્મભાનમાં મસ્ત હોય, તો તે જગત પર …જ ઉપકાર કરે છે. એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે.

એટલે પ્રથમ તો એ જ દૃષ્ટિએ આ વૃત્તિ તત્ત્વયોગ્ય છે. છતાં એક …ુ સાધક બીજા ભિક્ષુ સાધકને અન્ન, પાન કે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોની ખૂબ …ર હોય અને તેણે તેને ન આપે તો આખી ભિક્ષુસંસ્થા અવ્યવસ્થિત …ને પ્રેમમય જીવન ન ગાળી શકે. એ હેતુએ સૂત્રકાર અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે …કારણસર બીજા ભિક્ષુને અન્નવસ્ત્રાદિ આપી શકે છે, અને શારીરિક …બીમારી કે એવા ખાસ કારણસર સેવા પણ કરી શકે છે. પરંતુ 'આદર-…પૂર્વક નહિ' એ પદ આપીને એમ કહે છે કે આ બધું ઉપયોગિતાપૂર્વક જ …હોય, કારણ વગર નહિ. ઘણીવાર કેટલાક મુનિ સાધકોને એવી ટેવ હોય છે કે …બીજા મુનિ સાધક પાસે અન્નવસ્ત્રાદિ સામગ્રી હોય તેણે પરાણે આપવા …ાડે. આમાં સામાનો આદરભાવ મેળવવાની કે પોતે ઉદાર અને સેવાભાવી …એવું બીજાને દેખાડવાની વૃત્તિ દેખાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે તે વૃત્તિ મુનિ …સાધક માટે જરાયે ઇષ્ટ નથી, તેમાં ઊંડેઊંડે પણ દૂષિતતા છે.

*સામાન્ય રીતે समनोज्ञ શબ્દમાંથી સદાચારી અને असमनोज्ञ

× निर्युक्तिकारो यदाह तत्त्वयथा पुनश्चारित्रतपोविनयचे-ष्वसमनोज्ञाः यथाच्छन्दास्तु ज्ञानाचारादिष्वमनोज्ञाः

वृत्तिकारस्तु समनोज्ञो दृष्टितो लिंगतो न तु भोजनादिभिः तद्विपरीतस्त्वसमनोज्ञः

અર્થ:—નિર્યુક્તિકાર સ્વચ્છંદી કે ચારિત્ર, તપ તથા વિનયમાં સમાન-વૃત્તિવાળા ન હોય તેને અસમનોજ્ઞ અને લિંગસમાન હોવા છતાં આચાર

થાય છે, એટલું જ નહિ બલકે તે જ સત્ય છે બીજું નહિ એવો એકાંત આગ્રહ પકડે છે.

સત્ય કદી કેવળ બુદ્ધિ કે કેવળ હૃદયથી સમજાવી શકાય નહિ, તેમ બહારથી લાવી શકાય પણ નહિ. સત્યનો આધાર વ્યક્તિના વિકાસ પર છે. જેનો જેટલો વિકાસ તેટલું તે ગમે ત્યાંથી અને ગમે ત્યારે લઈ શકે. આટલો જેને વિશ્વાસ હોય તે જ સત્યાર્થી અને સત્યપ્રેમી ગણાય. આવો સાધક કદી પોતાની માન્યતાને વિતંડાવાદ કે આગ્રહથી કોઈના પર લાદવા પ્રયત્ન ન જ કરે. તે સમજે કે હું જે દર્શનને માનું છું તે દર્શનના સ્થાપક સર્વજ્ઞપુરુષ હોય, અથવા હું માનું છું તે મત પૂર્ણ સત્ય પર સ્થાપિત થયો હોય, તોયે હું તો એ મહાસાગરમાંથી મારી યોગ્યતા ઘડા જેટલી હોય તો તેટલું જ લઈ શકું અને ઘડા જેટલું પાત્ર આખા મહાસાગરનું વર્ણન કરવા બેસે કે આખા જગતને તેમાંથી પાણી પીરસવા બેસે, તો એ ધૃષ્ટતા જ ગણાય. એ તો માત્ર એટલું જ કહી શકે કે "હું તરસ્યો હતો, ત્યારે ફલાણા દર્શન કે મતમાંથી તૃષા માટે તેટલું હું પામી શક્યો છું. અને મારે માટે તો એ એક મહાસાગર છે એમ મને લાગ્યું છે. અને તેનાં આ કારણો છે." આટલું પણ નિરાગ્રહ, નિઃસ્વાર્થ અને સરળ બુદ્ધિથી કહે. એમાં જ સ્વ અને પર ઉભયનું શ્રેય અને શાસન કે દર્શનની પ્રભાવના છે. એથી વિશેષ કહેવું કે વિતંડાવાદમાં ખેંચાઈ જવું એમાં સ્વ કે પર કોઈનુંય હિત નથી.

જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદ વિશ્વ પરના બધા મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મોનો આ રીતે સમન્વય સાધી આપે છે. તે એમ શીખવે છે કે જગતનાં બધાં દર્શનો અમુક અમુક અપેક્ષાએ સત્યના જ અંશો છે—કોઈ વિકસિત અને કોઈ અવિકસિત. પરંતુ અમુક અંશ જ્યારે બીજા અંશોમાં ભળી ન શકે, એક બીજાને તિરસ્કાર કરે ત્યારે એ વિકૃત થાય છે, અને સત્ય મટી સત્યાભાસ બને છે. જ્યારે આ સ્થિતિ થાય ત્યારે તે મત અને તેના અનુયાયીઓ માટે તે નાવ મટી પથ્થરરૂપ બને છે; આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પોતે ડૂબે છે અને તેને પકડનારને પણ ડુબાડે છે. પણ જે મત, પંથ કે દર્શન બીજાં સત્યોને પચાવવાનો અવકાશ રાખે છે, તે ઉદાર અને સંગઠિત બની પૂર્ણ સત્યના માર્ગે ગતિ કરે છે અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ વિકાસના માર્ગ શોધી આપે છે.

જ્યારે મનુષ્યને પોતાની માન્યતાનો ભ્રમ થાય છે ત્યારે તે ઉપરના લક્ષ્ય કે ધ્યેયને ભૂલી જઈ શું કરે ? તેનું રેખાચિત્ર સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં આપે છે: અહીં એ સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે પોતાની માન્યતાને વળગી રહેવાનો મોહ જાગે એ અકસ્માત નથી પણ ભૂમિકા છે. સામાન્ય રીતે જગત—માનવસૃષ્ટિ તરફ નિહાળતાં આ એક માનવપ્રકૃતિનું લક્ષણ હોય તેવું પણ દેખાય છે. આવું હોવું એ અસ્વાભાવિક નથી. પોતાની માન્યતા પોતાને ગમે ત્યારે જ તેને પચાવી શકાય, એ એક સાર્વત્રિક નિયમ છે.

પણ માનવ પોતાની માન્યતાને પોતાની રુચિરૂપ માનીને જ નથી બેસી રહેતો, તેને એક નવીન કિરણ જ નથી માની શકતો. પણ એ જ પોતાની માન્યતાને પૂર્ણ માની એમાં જ પોતે મૂંઝાઈ રહે છે. અને એ રીતે આખા જગતનેય મૂંઝવવા મથે છે. અહીં જ ભૂલનું મૂળ છે. શાણા અને બુદ્ધિમાન ગણાતા સાધકોની બુદ્ધિનાં બારણાં બંધ થવાનું મૂળ કારણ પણ અહીં છે.

આવો સાધક વિશ્વની વિશાળ વિદ્યાશાળામાં રચનાત્મક શિક્ષણ આપતી વિવિધ વસ્તુઓમાંથી કંઈયે નવું પામી શકતો નથી, તેને મન કંઈ નવું લાગે તોયે તે માત્ર જૂનાને સિદ્ધ કરવાના પ્રમાણરૂપે તેને સંઘરે છે, અને આથી તો તે ઊલટો વધુ વિકૃત અને ભ્રમમય બને છે.

સારાંશ કે કોઈ પણ મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મની માન્યતા જેટલે અંશે તે તે મત, પંથ, સંપ્રદાયક કે ધર્મના સાધકને ગમે, તેટલે અંશે તે તેમાંનું સત્ય ઝીલે; અને તે એક જ કિરણથી સંતોષ ન પકડતાં સત્યના સાગર સમા અંતઃકરણના અનંત સૂરોમાંથી તેને અનુકૂળ મળતાં બીજાં, જે જે આંદોલનો મળે તેમને અવકાશ આપી પોતાના સારેગમની સુંદર સંવાદના સાધે, અને આત્માનાં એ દિવ્ય સંગીતમાં મગ્ન બને, એમાં જ એનું હિત છે.

[૪] પણ પ્રિય જંબૂ! તેઓ માત્ર કુયુક્તિથી ધર્મને સિદ્ધ કરવા મથે છે, એટલું જ નહિ બલકે એક બાજુ કદાગ્રહપૂર્વક પોતાનો માનેલો ધર્મ જ સાચો અને મુક્તિદાતા છે એમ બીજાઓને ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને બીજી બાજુ બીજા ધર્મની નિંદા કરતા ફરે છે. (તેઓ પોતે ડૂબે છે અને અન્યને ડુબાડે છે.) આવા એકાંત-

[illegible]

ધર્મને ઓઠે જ્યાં જ્યાં અધર્મ ખૂંચે ત્યાં ત્યાં તેને દૂર કરવામાં પોતાનું બળ ખરચે. અને જ્યાં જ્યાં સત્ય ખૂંચે ત્યાં ત્યાંથી તેને પોતે નિઃસંકોચ અને ઉદારભાવે શોધીને પોતાનું કરે. સત્યાર્થીનાં તો આ બે મૂળગુણો છે. એની ક્રિયાપરથી એ સ્પષ્ટ પરખાઈ રહે છે. પણ આ અધર્મને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાંયે એનું ધ્યેય તો કેવળ સત્યશોધનનું અને સ્વીકારવાનું જ હોય. સત્ય શોધતાં જતાં વચ્ચેનાં બાધક અનિષ્ટોને દૂર કરવાની ક્રિયા થાય એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ તે એનું ધ્યેય ન હોય. આ આશય કહી હવે નીચેના સૂત્રમાં સૂત્રકાર વિવેકને મુખ્ય સ્થાન આપે છે.

[૬] સત્યાર્થી જંબૂ! જે સાધક આટલો વિવેક સમજે તેને ગામમાંય સત્યની આરાધના સુલભ છે અને જંગલમાંયે સુલભ છે. અને જેનામાં આટલો વિવેક નથી તે ગામમાં રહે તોય ધર્મની આરાધના કરી શકતો નથી ને જંગલમાં જાય તોય ધર્મની આરાધના કરી શકતો નથી. એવું જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે પૂર્ણ સમભાવે જોઈ જનાર શ્રીસર્વજ્ઞભગવાને અનુભવ પછી ભાખ્યું છે.

નોંધઃ—ધર્મ વિવેકમય દૃષ્ટિમાં છે એવું ઉપરનાં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કથન છે. જે માન્યતા, વિચારણા કે ક્રિયામાં વિવેકબુદ્ધિનું સ્થાન ન હોય તેમાં અનેક દોષોનો સંભવ છે. એમ કહી સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે વિવેકબુદ્ધિ પર ધર્મનો મોટો આધાર છે. બીજી વાત એ છે કે સ્થાનની કશી મહત્તા નથી. જોઈએ તો વસતિવાસ કરો કે જોઈએ તો જંગલમાં જઈ વસો. અનુભવ એમ જ કહે છે કે જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થઈ નથી તેને વસતિ અને જંગલ બન્ને સમાન અસર ઉત્પન્ન કરે છે. જંગલમાં જઈને પણ અવિવેકી પોતાના સંસારને કલ્પનાદ્વારા ખડો કરી શકે છે; જ્યારે વિવેકી સાધક વસતિમાં રહેવા છતાં સંસારથી નિર્લેપ રહી શકે છે. સારાંશ કે પતન

એને નિરાલંબન ધ્યાન કહેવાય, કારણ કે તેમાં કોઈ ઇન્દ્રિયગોચર આલંબન નથી, સ્વરૂપ માત્ર છે. આથી એટલું સૂચિત થયું કે કોઈ પણ બાહ્ય વિષયનો, પ્રયોગ કે ચિંતન ન કરતાં માત્ર કેવળજ્ઞાનની ઝંખનારૂપ ધ્યાન તે નિરાલંબન યોગ મનાય એમ કહેવાયેલું છે.

[૩] ચિત્ત શુદ્ધ ! અહીં જ ધ્યાનમાં ઉપાયની વૃત્તિને અંતર ભાવ્યું છે, અને એ વૃત્તિ સાથે ધ્યાનની સાધના તથા સાધ્યના તત્ત્વ ભાવો (ધર્મો) બતાવ્યા છે. આમ ધર્મો આ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ ધર્મની દૃષ્ટિએ સમજાવ્યું છે.

નોંધ:—આ ગ્રંથમાં આવેલ કર્મ અને સંસ્કારથી બનતાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરવું, એટલે સંસ્કાર તથા નિરાલંબન ધ્યાની નિર્વિકલ્પ ભાવ સમજવું. એ વિચાર ચિત્તવૃત્તિ તો લોકોને તેમને સમાધિ આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ધ્યાનની વૃત્તિના મુખ્ય સાધનો વર્ણવ્યા છે.

ધ્યાન અને ધ્યાનના અર્થમાં છે. કેવળ તે ધ્યેય અને આ બંને અર્થો હોય છે. ચિત્ત ક્રમે ધ્યાન એ જ અનિવાર્ય છે. તેથી અહીં તેમને વર્ગો બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે. એટલે એ શંકા થવી શક્ય છે કે શું તે ધ્યેય જ હોય, કારણ કે ભગવાન મહાવીરના સમયથી આ વાત છે. એમની ધર્મદેશનામાં ધ્યાન અને ધ્યેયનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે, પણ એ શંકાનું સમાધાન મળી રહે છે. અહીં ધ્યાનમાં ધ્યાન અર્થમાં અહિંસા, સત્ય અને નિર્મળતાનો સમાવેશ છે.

પ્રસંગોપાત એ ઉલ્લેખ છે, અને અહિંસા તથા નિર્મળતા એ બે એમનાં સાધનો છે. નિર્મળતાનો સંબંધ માત્ર વૃત્તિ સાથે છે. એટલે આ વૃત્તિમાં નિર્મળતાની ભાવના દૃઢ થાય ત્યારે જ ક્રિયામાં અહિંસા તેમજ સત્યના અંશો ખીલે.

જે સાધક વૃત્તિમાં નિર્મળતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તે સ્વાભાવિક રીતે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો પણ સંયમી તો હોય જ. સૌથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને પછી કષાયોની સંયમવૃત્તિનો ત્યાગ, એ બન્ને નિર્મળતામાં પ્રવેશવાની પ્રથમ ભૂમિકાઓ છે. એટલે આ રીતે એ બધા ધર્મોમાં ધર્મ ધર્મોનો એક આ પ્રકારે રીતે સમાવેશ થઈ જ જાય છે.

જેટલે અંશે આ વ્રતો ક્રિયામાં ઊતરે તેટલે અંશે તે આર્ય ગ
એમ કહીને—આર્યપદ મૂકીને-સૂત્રકારે આર્ય ગણાતા કે આર્ય થવા
માનવમાત્રનો આ સનાતન ધર્મ છે એમ સૂચવ્યું છે. આર્ય શબ્દ
એક ક્ષેત્રનો કે કોઈ એક મત, પંથ કે ધર્મનો શબ્દ નથી. 'આર્ય એ
સભ્ય માનવ.' જગતની સર્વ માનવપ્રજા પોતાને સભ્ય કહેવડાવવાનું
કરે છે. એટલે આ ધર્મ આખાયે વિશ્વનો છે. વિશ્વની શાન્તિનું
પણ એ ધર્મના પાલનમાં છે એવું આમાંથી ફલિત થયું.

[૮] મોક્ષાભિમુખ જંબૂ! આ રીતે સાથીઓની આરાધના
જેઓ ક્રોધાદિ દોષો સામે ઝઝૂમી એમના જોરને શાંત કરે છે તે
જ પાપકર્મથી અને પાપી વૃત્તિથી અલગ રહી શકે છે. અને એ
અનિદાન—એટલે કે પોતાના આત્માને ન વેચનાર તરીકે પ્રસિ
થયા છે.

નોંધ:—ક્રોધાદિ રિપુઓ સાથેનું દ્વંદ્વ તો વીતરાગભાવની પૂર્ણ
કાષ્ઠાએ ન પહોંચાય ત્યાં સુધી ચાલવાનું જ. પરંતુ સાધકમાં અને સામાન્ય
જીવમાં એટલો જ ફેર કે એક એની સામે લડવા ઊભો રહે અને બીજો એને
વશ થાય. જે લડવાને તૈયાર થયો છે તે કદાચ પ્રથમ હારે તોય તેમાં
જીતવાની અભિલાષાનું હોવાપણું છે, એટલે બમણા જોરથી સામગ્રી મેળવ
વાના પુરુષાર્થની તક છે, અને બીજાને એ નથી. જ્યાં સુધી આટલી તૈયારી
ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થોથી દૂર રહેવું ભલે શક્ય થાય, પણ પાપકર્મથી
છૂટવું શક્ય નથી. અને જે પાપકર્મથી છૂટવાને શક્તિમાન નથી તે પોતાના
આત્માનું ક્ષણેક્ષણે લિલામ કરે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. જગતમાં જે
જે જીવો પરભાવમાં મૂંઝાઈને સ્વભાવનું લિલામ કરતા દેખાય છે તે તે જીવોની
આ એક ભૂમિકા હોવાથી તેઓ તેમ કરે છે. જ્યાં સુધી બહાર જ જોવ
વાની દૃષ્ટિ છે, ત્યાં સુધી આમ થવું સ્વાભાવિક છે. એટલે જો એ
સ્થિતિ ટાળવી હોય અને સાચા વિજેતા બનવું હોય તો એ સાચી સુભટોને
સૌથી પ્રથમ પોતાના કરી લેવા ઘટે. એટલું આ સૂત્ર પરથી સહેલાઈથી સમજાશે.

] અહો સાધકો જુઓઃ—ઊંચી, નીચી, તીરછી (મધ્યમ)
વિદિશાઓમાં જેટલા જીવો રહેલા છે, તે
કર્મસમારંભ રહેલા છે; માટે

વિવેકપૂર્વક સમજીને—મર્યાદા જાણીને શાણો સાધક પોતે નાના-મોટા કોઈ પણ જીવોને સ્વયં દંડ ન કરે બીજા દ્વારા ન કરાવે, અને જે કોઈ તેવું કરતા હોય તેમને અનુમોદન પણ ન આપે.

નોંધઃ—જે અહિંસા, સત્ય અને નિર્મમત્વને સાચી બનાવવાનું કહ્યું તે જીવનવ્યવહારમાં કેમ ઊતરે એનો માર્ગ બતાવે છે. અને આ બે સૂત્રોમાં તો સૂત્રકાર મહાત્માએ 'અધર્મ'ની અને પાપની આખી ગૂંચવણનો ઉકેલ પણ આપી દીધો છે. આ વાત પ્રત્યેક સાધકને ખૂબખૂબ મનનીય છે. તેઓ પ્રથમ સૂત્રમાં એમ કહે છે કે આ જગતમાં કોઈ પણ દેહધારી એવા જીવાત્મા નથી, કે જે કર્મસમારંભથી એટલે કે ક્રિયાઓથી મુક્ત હોય. સાધકો પછી ભલે તેઓ નિવૃત્તિક્ષેત્ર કે પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર, જ્ઞાનયોગ કે કર્મયોગ, કે એવા બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં યોજાયા હોય તે સૌને ક્રિયાઓ કરવી પડે એ બનવા-યોગ્ય છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે શારીરિક કે માનસિક એ બન્ને ક્રિયાઓ પૈકી કોઈ એક મુખ્ય હોય અને બીજી ગૌણ હોય, પણ ક્રિયાઓ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. એટલે બીજા સૂત્રમાં કહે છે કે ક્રિયાઓ છે માટે પાપ-કર્મ છે એવું એકાંત નથી. જે મેધાવી સાધક તે ક્રિયાઓમાં વિવેક રાખે છે તે પાપકર્મથી બચી શકે છે. અને તે કેવી રીતે બચી શકે છે, તેનો પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ સૂત્રકાર મહાત્મા નીચેના સૂત્રમાં આપી દે છે.

અધર્મમાં આત્માનું પતન છે જ. પાપમાં આત્માનું પતન હોય અને ન પણ હોય. અધર્મ અને પાપની આ તરતમતા ખૂબ વિચારવાયોગ્ય છે.

દંડનો આરંભ કરવો એટલે હિંસકવૃત્તિને સ્થાન આપવું. જેટલે અંશે વૃત્તિમાં હિંસા કે અહિંસા હોય તેટલે અંશે ક્રિયાઓમાં અધર્મ કે ધર્મ, પુણ્ય કે પાપ હોઈ શકે. એવો એનો સાર છે.

[૧૧] જે જીવાત્માઓ (મૂઢ સ્વાર્થ તથા અજ્ઞાનને વશ થઈ) પાપકર્મ કરતા હોય તો એમની એ ક્રિયા 'અમારાથી જોઈ પણ શી રીતે શકાય?" આવી ભાવના ઉત્તરકથિત ધર્મમય જીવનવાળા સાધકોમાં સહજ હોય છે.

નોંધઃ—પણ ઉપરનાં સૂત્રોમાંથી ક્રિયામાં ગમે તેમ વર્તી શકાય એવો કોઈ ઊલટો અર્થ લઈ લે તે પહેલાં સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં તેવા સાધકની મનોદશા સ્પષ્ટ કરી દે છે. જેની વૃત્તિમાં સાચી અહિંસા સ્થાપિત થઈ છે,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરવાની કડક આજ્ઞા કરી છે. તેનું આચરણ પાલન કરીને સાધનાની સિદ્ધિ થતી રહે છે.

આચારાંગના ગંભીર પ્રવાહથી જાગતા માટે ક્યાંક અગાઉ સાધકના નિયમોની ફિકરમાં એક છિદ્ર પણ દુર્લક્ષ કારક નીવડે છે. આથી આખું જીવન કે બીજી સાધક ક્રિયાઓમાં ઉપસ્થિત થતાં પ્રલોભન પર વિજય મેળવવો અને સાવધાનતા રાખવાનું સૂચવતા

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

[૧] ભિક્ષુ સાધક સ્મશાનમાં અથવા સૂના ઘરમાં, પર્વતની ગુફામાં, કોઈ વૃક્ષના મૂળમાં, કુંભારની ખાલી જગ્યામાં કે બીજા કોઈ એકાંત સ્થાનમાં ફરતો હોય, ઊભો હોય, બેઠો હોય કે સૂતો હોય અને એવે પ્રસંગે એને જોઈ કોઈ પૂર્વપરિચિત અથવા કોઈ અન્ય ગૃહસ્થ તેની પાસે આવીને ભક્તિપૂર્વક આમંત્રણ કરે કે હે આયુષ્મન તપસ્વીજી ! હું આપને સારુ ખાન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પાદપુંછન વગેરે સુંદર પદાર્થો આપને ઉદ્દેશીને, નાના જીવોના આરંભથી બનાવીને, વેચાતા લઈને, ઉધાર લાવીને, ફલાણા પાસેથી ખૂંચવી લાવીને કિંવા એ પદાર્થો બીજાના હોવા છતાં તેની રજા વગર લાવીને, અને મારે પોતાને ઘેરથી લાવીને આપું છું, અથવા આપને માટે જ આ ખાસ મકાન ચણાવું છું કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવું છું; માટે આપ (કૃપા કરી) અહીં રહો અને ખાઓ પીઓ.

નોંધ:—પ્રતિમાધારી ભિક્ષુને એવા નિયમ હોય છે કે એ પોતે કોઈ એક સ્થાનમાં ગયો હોય અને ત્યાં સંધ્યા થઈ જાય તો પછી એ સ્થાન ગમે તેવું હોય તો એ સ્થાનમાં એણે રહી જ જવું જોઈએ. તે અપેક્ષાએ સ્મશાનનું સ્થાન કહી શકાય એવો વૃત્તિકાર અને ટીકાકારનો મત છે. લોકે સ્મશાન અને શૂન્યાગારનું સ્થાન તો સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી બન્ને માટે વિધેય હોય એવો ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે જ. દા. ત., ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના બીજા અધ્યયનમાં પણ એ પદનું સ્થાન છે. એવું એવું તો ઘણે

જે મળે છે તોયે વૃત્તિકાર અને ટીકાકાર બન્ને આ વાતમાં અસંમત છે; કારણ કે તેઓ એને કહેવા માગે છે કે સ્મશાનની આસપાસના ક્ષુદ્ર વાતાવરણની અસર મન પર પૂર્ણ રીતે થવાનો સંભવ હોઈ વિધિમાં માનનાર, નિયમબદ્ધ સ્થવિરકલ્પી ભિક્ષુ માટે તે કલ્પ્ય નથી. કિંતુ આમ કહેવાનો એ બન્ને મહાત્માઓનો મૂળ આશય સ્મશાનના નિવાસની અનુચિતતાપૂરતો હોય એમ ઉપરની બીનાથી જણાય છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તો આ રાત્રિની વાત જ નથી. જોકે " એ પદ રાત્રિસૂચક માનવાનું કારણ છે, ખરું " પણ ભિક્ષુ પાસે ભિક્ષાના આમંત્રણ અર્થે ગૃહસ્થનું આવવું રાત્રિ માટે સંગત નથી. એટલે આ દિવસપૂરતી વાત હોય એમ માનવું મને સર્વથા સુસંગત લાગે છે.

સૂત્રકાર મહાપુરુષે અહીં નિર્જનતાસૂચક સ્થાનો નિર્દેશ્યાં છે. તેની પાછળ એ આશય છે કે જે સ્થળે કોઈયે ન હોય, ભિક્ષુને ભોજનની આવશ્યકતા હોય અને તેવા વખતે કોઈ આદર્શ ભક્ત બની ભક્તિપૂર્વક ભોજન લાવે કે સુંદર સ્થાનનું આમંત્રણ કરે તો એ પણ એક જબ્બર પ્રલોભન ગણાય. તોયે ભિક્ષુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું, ત્યાગના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે એને ત્યાં જ એ ત્યાગીના દૃઢ સંકલ્પની કસોટી છે.

ત્યાગી સાધકનું જીવન કોઈનેય પીડાકારી ન હોય, ન જ હોવું ઘટે. એનું વ્યવહારુ રૂપ સૂત્રકાર મહાત્માએ આ સૂત્રમાં વ્યક્ત કર્યું છે. સંયમનું સાધન પણ દૂષિત હોય તો એને ભિક્ષુ ન વાપરે. " ભલેને મનુષ્ય ગમે ત્યાંથી અને ગમે તેવી રીતે કોઈ પણ વસ્તુ લાવે એમાં મારે શું ? " આવું જવાબદારીથી વેગળું અને મૂર્ખતાભર્યું કથન ત્યાગીને ન શોભે. ત્યાગી તો જગતનો આદર્શ પુરુષ છે. એની એક પણ ક્રિયા વિશ્વના સંબંધથી ભિન્ન છે, એવું એ ન માને. એટલે જ એ વધુ જાગૃત રહે અને એની પ્રત્યેક ક્રિયા તથા પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી જગતને આદર્શ મળે એવું સ્વાભાવિક જીવન જીવે.

જોકે અહીં તો આહારાદિ સામગ્રીના આમંત્રણની જ વાત છે. એમાં પ્રત્યક્ષ તેટલી હાનિ દેખાતી ન હોય તોપણ આટલી છૂટથી પ્રલોભનની વૃત્તિને વેગ મળે છે. એ વેગનું પરિણામ અવશ્ય ભયંકર નીવડે છે. એટલે એવા ભવિષ્યથી બચવા માટે જ આ સૂત્રમાં આ વિષય પર અતિમહત્ત્વ અપાયું

ઉપસંહાર

સાંકળ સુવર્ણની હોય તોયે સાંકળ છે. વિકાસના માર્ગનું એ પ્રતિરોધક બાધક કારણ છે. નિર્લેપતા અને આત્મસ્વાતંત્ર્ય એ બે સાધુતાના મુદ્રાલેખો છે. સાધક પોતાના માર્ગમાં એક બાજુ સંકટના કાંટા અને બીજી બાજુ પ્રલોભનનાં પુષ્પો જોતા છતાં ન કંટાળે, ન તે મુગ્ધ બને, સ્થિર અને સમભાવી રહે, પવિત્ર અને નિર્દોષ રીતે સાધના કર્યા કરે, અને પોતાનામાં (આત્મામાં) જ સદા મસ્ત રહે એ અભિષ્ટ છે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

★

તૃતીય ઉદ્દેશક

દિવ્ય દૃષ્ટિ

ભિન્નભિન્ન માન્યતાઓ, વાદો, દર્શનો અને ધર્મોની ...ા વિશ્વ પર અસંખ્ય ચેત્રીની ગુંચભુંચામણી છવાયેલી છે. ...માં કયો માર્ગ સાચો ? એ શોધવું સાચા સાધકોને પણ ...ક અતિ અતિ કપરું કાર્ય બની રહે છે. એવે સમયે ...ભગવાન મહાવીર સાધકજીવનના એક મહત્તા અને ...ગંભીરતાભર્યા એ તત્ત્વને અતિ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં સમજાવે ... અને દિવ્ય દૃષ્ટિ સંબંધી ભાવનામાં અમી પીરસી દેઈ ...તે જિજ્ઞાસુ સાધકોનું સમાધાન કરી દે છે, તે સ્પષ્ટ કરવા ...ાટે ગોતમાદિ જંબૂને ઉદ્દેશીને

ગુરુદેવ બોલ્યા—

[૧] અહો જંબૂ! કેટલાએક સાધકો મધ્યમવયે જાગૃત થઈને ...ત્યાગી બન્યા છે અને તેમણે આગમાર્ગને પચાવ્યો છે.

નોંધ:—મધ્યમવય એટલે યૌવનકાળ. સૂત્રકાર મહાત્માએ અહીં ...[illegible] નિર્દેશ કર્યો છે. તેની પાછળ પણ હેતુઓ છે.

યૌવનવય એટલે જ્ઞાનનો મધ્યાહ્ન: [illegible] [illegible] અને [illegible] ...[illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible] અને ઇન્દ્રિયોની સ્પષ્ટ ...[illegible] [illegible] નથી અને [illegible] [illegible] અને ઇન્દ્રિયો [illegible] [illegible] [illegible]

સુલભ નથી એટલે વિકાસ નથી એમ પણ નથી. સૂત્રનો સાર એટલો છે કે ત્યાગ તરફનું વલણ એ જ પુરુષાર્થનો પ્રધાન હેતુ હોવો ઘટે. બાલદૃષ્ટિએ ત્યાગ ન દેખાય તોયે પુરુષાર્થી તો આદર્શનો ઊંડો અને અતિ ઉચ્ચ હોય. એ પદાર્થો કે સાધનોનો ઉપયોગ ભોગવૃદ્ધિને ઉશ્કેરવામાં સહાયક નીવડે એવો અને એવી રીતે ન જ કરી શકે. પણ ઊલટું ભોગવૃત્તિને શરમાવે તેવો અને તેવી રીતે જ કરી શકે. એવો સાધક ઉશ્કેરાટથી જન્મતા રસાનુભવને આત્માનો સહજ રસાનુભવ ન માને, પણ વૃત્તિના શમનથી થતા અંતઃકરણના આહ્લાદને સહજ રસાનુભવ માને, અને એનો જ અર્થી બની એમાં જ રાચે. દિવ્ય દૃષ્ટિનો મૂળ પાયો યૌવનના સુસંસ્કારો પર છે.

[૨] બુદ્ધિમાન સાધક જ્ઞાની જનોનાં વચન સાંભળીને તેને અવધારે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર કહે છે કે અહીં જે કહેવાઈ રહ્યું છે તે કેવળ શ્રવણ કરવા અર્થે નથી, પણ આચરવા અર્થે છે. પણ તેમાંનું બધું બધાએ જ આચરવું જ જોઈએ એમ પણ નથી. અને બધું આચરવા માંડે તો પચે પણ નહિ. એથી જ અવધારે એ પદ મૂકી પોતે કઈ ભૂમિકાએ છે અને પોતાની શક્તિ કેટલી છે? તે વિચારી તે મુજબ આચરણમાં મૂકે એમ સૂચવ્યું છે.

જ્ઞાની જન કહે છે માટે આમ કરું છું એમ અંધઅનુકરણથી પણ ન કરે; કારણ કે જ્ઞાની જનો તો પ્રત્યેકને સંબોધીને કહે છે. એમનું કથન તો આખા જગતમહાસાગર જેટલું હોય છે. એક વ્યક્તિ આખા સાગરને પી શકે નહિ, એટલે પોતે પોતાનું ભાજન નક્કી કરી એટલું જ અને એ રીતે તે દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીને લે.

કહ્યું છે કે શાસ્ત્રદૃષ્ટિ, મહાપુરુષોનું કથન અને પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ એ ત્રણ કસોટીએ ચડાવેલું આચરણ વિકાસને સાધક નીવડે છે. આથી એ ફલિત થયું કે આચરણમાં મૂકવું એ શ્રવણ કે જ્ઞાનનું ફળ ખરું; પણ આચરણ તે કરવું ઘટે કે જે પોતાની ભૂમિકાએ પોતાના વિકાસને માટે સાધક અને સુયોગ્ય હોય.

[૩] આર્ય પુરુષોએ "સમતામાં જ ધર્મ" અનુભવ્યો છે અને દર્શાવ્યો છે.

નોંધઃ—અહીં તો સૂત્રકાર ગૃહસ્થ સાધક અને ત્યાગી સાધક બન્નેના

આવો સાધક જન્મ અને મૃત્યુનું રહસ્ય જાણે છે, જ્યોતિર્માર્ગનો સિદ્ધાંત મજૂબ છે અને એટલેથી જ તેની જગતની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય ગણી શકાય છે. (અદ્વિતીય એટલા માટે કે જગતની પ્રવૃત્તિ નિરાળી હોય છે. જગત ભોગ અને દેહને વધારનાર સાધનોદ્વારા સાધ્ય મેળવવા માગે છે; આ સાધક આ ઊલટી રીતિનો ત્યાગ કરે છે અને સાધ્યને બાધક થતાં બધાં કારણોને દૂર કરી સાચાં સાધનોદ્વારા સાધ્ય મેળવવાને પંથે પળે છે.

નોંધ:—જ્યાં સુધી વિશ્વની સાથે એ ઉદાર સમતા "मित्ती मे सव्व भूएसु" કે "आत्मवत् सर्वं जगत्" એવાં ભાવ ઉરમાં ન સાધી શકાય; એટલા માટે જ એ મહાપુરુષોએ એનો વ્યવહારમાર્ગ પણ બતાવ્યો છે એમ સૂત્રકાર આ સૂત્રદ્વારા કહી દેવા માગે છે.

જૈનદર્શનકારોએ સાધ્યસાધકની વ્યાખ્યા માટે સંયમ, અહિંસા અને તપ એ ત્રણ સાધનો ઉપજાવ્યાં, અને તેથી જ એણે ધર્મનાં તે જ લક્ષણો બતાવ્યાં. ત્યાગનો આદર્શ પણ આ જ દૃષ્ટિબિંદુથી જૈનધર્મને અભિમત છે, એમ પણ આ સૂત્રમાં છે.

સંયમ વિના અહિંસાથી સાધી ન શકાય એ વાતને વધુ સમજાવવી પડે તેમ નથી. અને નિગ્રહ આવ્યા વિના સમતા વર્તી ન શકાય તે પણ તેટલું જ સ્પષ્ટ છે. અનાચાર, મોહ, જડતા, સ્વાર્થીપણું અને નિર્દયતા ઇત્યાદિ દોષો અસંયમના ચિહ્નરૂપ છે.

સંયમ એટલે પરિગ્રહનો ત્યાગ એટલું જ નહિ, પણ અહીં પરિગ્રહવૃત્તિનો ત્યાગ બતાવ્યો છે એ ખૂબ મનનીય છે. જે પરિગ્રહવૃત્તિના ત્યાગના ધ્યેયે પરિગ્રહને ત્યાગે છે, તે જ આદર્શ નિષ્પરિગ્રહી બની રહી શકે છે. નહિ તો એ એક ક્ષેત્ર મૂકી બીજા ક્ષેત્રમાં જતાં ત્યાંય એક મૂકી બીજો પરિગ્રહ વધારવાનો. આ બીના અનુભવગમ્ય પણ છે. પરંતુ જેણે વૃત્તિમાં નિષ્પરિગ્રહીપણું કેળવ્યું હશે, તે જગતના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગોઠવાય તોય નિષ્પરિગ્રહી રહી શકવાનો. જૈનદર્શનમાં જે "ચર્યા"ની પરિપાટી ચાલે છે તે આ અપેક્ષાએ છે. ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ પદાર્થોની મર્યાદા કરી પરિગ્રહવૃત્તિને રોકવાનો પ્રયોગ આદરવો એનું નામ સંયમ, અને આત્મરક્ષાનું ધ્યેય જાળવીને સંયમી ભાવનાથી જે ક્રિયા થાય તેનું નામ અહિંસા.

સ્વભાવનો માર્ગ શોધી લે છે. તેમ જ તેવો સાધક જ પરિગ્રહ પરની મમતા ઉતારીને સર્વથા નિયમિત બની, કોઈ પણ પ્રકારનો આગ્રહ ન રાખતાં નિરપેક્ષ બની સહજ જીવન જીવે છે, અને રાગ તથા દ્વેષ એ બન્નેને અથવા આંતરિક તેમજ બાહ્ય બન્ને પ્રકારનાં બંધનને છેદીને વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાનો પુરુષાર્થ કરે છે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં દયાનો કે સ્વસ્વભાવ તરફ વળવાનો કયો માર્ગ છે તે બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ વાત સમન્વય તો ધર્મને નામે કોઈ પણ જાતની વિકૃતિ ન થાય. નિરપેક્ષ ભાવના, નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિ, પ્રત્યેક પળે વિવેકબુદ્ધિની જાગૃતિ અને નિરાસક્તિભર્યું સહજ જીવન એ સાધક-માત્રના જીવનસાધનાના આદર્શો અને જીવનક્રિયાત્મક વ્યવહારો હોવા ઘટે.

[૮–૯] પ્રિય જંબૂ ! જે આવા ધ્યેયજીવી અને ઉચ્ચ કોટિના સાધક છે, તેમની પણ કસોટી હોય જ છે. સાધનામાર્ગમાં થતી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોની કસોટી જ સાધકના હૃદયસુવર્ણને વધુ શુદ્ધ અને મૂલ્યવાન બનવાની તક આપે છે. તેવા સાધકની સહજસમતા કેવા પ્રકારની હોય છે તે સંબંધમાં અહીં એક પ્રસંગ આપવાથી સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે આવા સાધકનું શરીર (શીત, જ્વર કે અધિત શીતને લઇને ઠંડીની અધિક અસરથી) કદાચ ધ્રૂજતું હોય તેવામાં કોઈ ગૃહસ્થ (હાંસી કરવા ખાતર કે સાધુતાની કસોટી કરવા ખાતર) જાણીને અથવા અજાણતાં એમ કહે કે, "અહો આયુષ્યન્ શ્રમણ ! તમને આ ધ્રુજારી કામપીડાથી તો નથી થતીને ? શું આપના જેવા ત્યાગીને પણ વિષય પીડે છે ?" પૂર્ણ બ્રહ્મચારી અને પ્રચંડ ત્યાગી સાધકના કાન પર આવાં કાતિલ વચનો પડવા છતાં તેવે પ્રસંગે (જરાયે ન ચિડાતાં માત્ર) શાંત ચિત્તપૂર્વક તે મુનિ સાધક ત્યારે માત્ર આટલું જ કહે: "પ્રિય આયુષ્યમન્ ગૃહસ્થ ! મને કામ નથી પીડતો પરંતુ ટાઢ વાય છે ! અને શરીર તેને ન ઝીલી શકતું હોવાથી કંપે છે."

મુનિના આ કથનનો ઉત્તર આપતાં જો ગૃહસ્થ એમ કહે કે, "જો એ વાત સાચી જ હોય તો પછી શા માટે તમે તમારા

તે પ્રતિજ્ઞા ભલે સામાન્ય હોય, તોયે પ્રતિજ્ઞામાં પ્રાણાંત ટકી રહેવું, પ્રતિજ્ઞાભંગ ન કરવો એવું જ મુખ્યત્વે ફલિત થાય છે. કારણ કે દેહ નવો દેહ સાંપડી શકે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાભંગથી પ્રતિજ્ઞા નથી સાંપડતી. તેથી જ અહીં એક વાત નવીન અને ખાસ યાદ રાખવા જેવી એ મો કે પ્રતિજ્ઞાભંગ એ મહા પતન છે. પણ એ પતન માત્ર પ્રતિજ્ઞાભંગની ક્રિયા માત્રથી થાય છે એમ નથી; ક્રિયા તો ગમે તેવી અધઃપતનકર્તા હોય તોય એ વૃત્તિના સંસ્કારો સુંદર હોય તો પતનનું નિવારણ સહજ શક્ય છે; પ્રતિજ્ઞાભંગથી વૃત્તિ પર સંકલ્પબળની ક્ષતિના જે સંસ્કારો થાય છે તેનું નિવારણ સહજ શક્ય નથી. અને એ જ દૃષ્ટિએ પ્રતિ ભંગની ભયંકરતા છે.

ઉપસંહાર

વસ્ત્રપાત્રાદિ સાધનોના ત્યાગ કે સ્વીકારની પાછળ દેહ પરનું મમ ઉતારી દેહની મર્યાદા અને સ્વાસ્થ્ય જાળવવાનો હેતુ છે. વૃત્તિના પૂર્ણ અભ્યાસ લઇને ભૂલી ન જવાય એ સાવધાનતા માટે પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણ આવશ્યકતા એવા સાધકોને માટે પ્રતિજ્ઞા માતાની ગરજ સારે છે. તે માતા દૃઢ સંકલ્પ ટકે છે. ગમે તેવી કસોટીને પ્રસંગે પણ તેને ટકાવી રાખવા વીર અને બની તત્પર રહેવું ઘટે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

★

પંચમ ઉદ્દેશક

પ્રતિજ્ઞામાં પ્રાણાર્પણ

વસ્ત્રપાત્રનું સદુરક્ષણ અને ભોજનાદિનું સેવન કેવળ
રને સંયમ પાળવાયોગ્ય સુઘડ અને સુદૃઢ બનાવી રાખવા
ટે છે. આથી શ્રમણ સાધક જેમ બને તેમ બહુ જ ઓછાં
ને તે પણ શુદ્ધ સાધનોથી ચલાવી લેતાં શીખે. બાહ્ય
ધનો ઘટવાથી અંતરની ઉપાધિ પણ હળવી થાય છે.
પાધિ હળવી થવાથી અશાંતિમાં મોટો ઘટાડો થાય છે
ને સાધનાનો માર્ગ સરળ બને છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા:—

[1] જે મુનિ સાધકને એક પાત્ર અને માત્ર બે જ વસ્ત્રો હોય તે કદી આવી ઇચ્છા જ નહિ થાય કે, હું ત્રીજું વસ્ત્ર માગું. પણ જો તેની પાસે બે વસ્ત્ર પણ પૂરાં નહિ હોય તો યથાયોગ્ય સાદાં બે વસ્ત્ર તેમને યાચવાં પડે એ કલ્પી શકાય છે, પરંતુ તે (આસક્તિરહિત) જેવાં મળે તેવાં જ પહેરવાં. એમ કરવું તે સાધુનો આચાર છે.

નોંધઃ—ત્યાગ પણ સમજપૂર્વક અને ક્રમપૂર્વક હોવો ઘટે. જે દોષોના ત્યાગથી નિર્મળતા ન કેળવાય તે ત્યાગ આદર્શ ન ગણાય. અને આદર્શ ત્યાગ વિના કંઈ આદર્શ તપશ્ચર્યા ન ગણાય. એવો આ સૂત્રનો આશય છે.

[૩] કદાચિત પ્રસંગવશાત્ કોઈ ભિક્ષુ સાધકને એમ થાય કે રોગાદિ સંકટમાં આવી પડવાથી અશક્ત થઈ ગયો છું તેથી ઘેરઘેર જઈ ભિક્ષા લઈ લાવવા જેટલો હું સમર્થ નથી. (આ પરિસ્થિતિ કોઈને સ્વાભાવિક રીતે કહેવા જતાં) તે સાંભળીને કે જોઈને કોઈ ગૃહસ્થ તેના માટે આહારાદિ પદાર્થો તેની પાસે (જ્યાં તેનું ઉપાશ્રય-સ્થાન હોય) ત્યાં લાવી આપવા માંડે તો તે મુનિ સાધક તેને લેવા પહેલાં જ વિવેકપૂર્વક કહે કે, આયુષ્યમન્ ગૃહસ્થ! મારા નિમિત્તે આવેલા આ પદાર્થો કે તેવું બીજું કશું ખાવું, પીવું કે લેવું મને કલ્પતું નથી. (હું જૈન શ્રમણ હોવાથી તે સંઘની નિયમવ્યવસ્થાને અનુસરીને એ લઈ શકું તેમ નથી.)

નોંધઃ—આ સ્થળે જૈન સંઘની નિયમવ્યવસ્થાની કડક સ્થિતિનું માત્ર દિગ્દર્શન છે. બાકી મૌલિક સિદ્ધાંતના નિયમોને છોડીને અપવાદ રૂપે ક્યાંક સ્થળે હોઈ શકે છે. પરંતુ અપવાદમાર્ગનો ઉપયોગ પાકટ સાધક-દ્વારા જ સમજીને વિવેકપૂર્વક થવો ઘટે, અન્યથા અર્થને બદલે અનર્થ થઈ જાય. આવે સ્થળે ગૃહસ્થોને બદલે શ્રમણ સાધકો લાવી આપે તો તે લઈ શકાય એવું વિધાન યાદ રાખવા યોગ્ય છે; કારણ કે ભિક્ષુઓ કોઈને તકલીફ આપ્યા વગર જુદે જુદે સ્થળેથી ભિક્ષાદિ સામગ્રી લાવીને એ બીમાર ભિક્ષુને આપી શકે છે. વળી ગૃહસ્થોનો આ રીતે અતિ પરિચય થઈ જાય અને રાગ બંધાય તો ભવિષ્યમાં કદાચ ત્યાગમાર્ગમાં કંઈક શિથિલતા આવવાનો ભય પણ રહે, એ દૃષ્ટિબિંદુ આ કથનની પાછળ મુખ્ય છે, તે ભૂલવું ન જોઈએ. અને આ વાત સૂત્રકાર મહાત્મા પોતે પણ સ્પષ્ટ કરી દે છે. એટલે આ સૂત્ર પરથી એટલું ફલિત થયું કે મુનિ સાધકની માંદગીમાં મુનિ સાધકોની સેવા ઉપયુક્ત છે, કારણ કે મુનિનું જીવન કોઈને પણ દુઃખરૂપ કે ભારરૂપ ન થાય એ મુખ્ય હેતુ છે. બીજી વાત એ છે કે એક

"रसो वै सः" એવું સૂત્ર છે. સારાંશ કે, જે સાચા રસનો પિપાસુ હશે તે એટલો જ સાચો સ્વાદુગી પર હોવાનો, અને આ રીતે તેના જીવનમાં સ્વાદજય પ્રત્યેક રીતે મહત્ત્વનું અંગ બની રહેવાનું.

વહાલા આયુષ્ય જંબૂ! સદ્વિચાર, સંયમ અને તપ એ ત્રિપુટીનો સદ્ગાર સેવતાં જેમજેમ અહંકારલય થતો જાય, તેમતેમ દેહભાન છૂટતું જાય. આ રીતે એ વિકાસના પથમાં વિહરતા સાધકને જ્યારે એવો ખ્યાલ આવી જાય કે હવે મારું શરીર (માંદગી કિંવા તપથી) સાવ ક્ષીણ થઈ ગયેલું હોવાથી, સાધનાસંયમની ક્રિયાઓ માટે ઉપયોગી રહ્યું નથી અર્થાત્ હવે મૃત્યુને કિનારે પહોંચી ગયું છે ત્યારે જીવનકાળના સરવાળારૂપ મૃત્યુને ભેટવા માટે તત્પર થાય અને અંતકાળની સુધારણા માટે દ્રવ્યથી આહારાદિ પર અને ભાવથી કષાયાદિ શત્રુઓ પર ક્રમશઃ વિજય મેળવીને અંતે શરીરજન્ય વ્યાપારો બંધ કરે, અર્થાત્ સમાધિસ્થ બનીને અને કાષ્ઠના પાટિયાની જેમ (સહજ સહિષ્ણુતા અને સમતા સાધીને) શરીરનું મમત્વ ત્યાગી દે. આમ કરવાથી દેહરાગાદિથી સપડાયેલો હોય તોપણ એવો સાધક સમાધિમરણદ્વારા ધૈર્યને પ્રાપ્ત કરી તથા દેહસંતાપથી દૂર રહી સુખદ મરણ મરી શકે છે.

આ મરણને ઈંગિત મરણ પણ કહેવાય છે. તેની મર્યાદાવિધિ આ પ્રમાણે છેઃ ગામ, નગર, ખેડ, કસબો, મંડપ, પાટણ, બંદર, અગર, આશ્રમ, નેસડા, વ્યાપારસ્થળ કે રાજધાનીમાં જઈને ત્યાંથી ઘાસ કે (પરાળ) તણખલાં માગી લાવવાં અને તે લઈને એકાંત સ્થળમાં જવું, ત્યાં જઈ કીટીઓનાં ઈંડાં, જીવજંતુ, બીજ, વનસ્પતિ ઝાકળ, પાણી, કીડીઓનાં નગરાં, લીલફૂલ, લીલી માટી તથા કરોળિયાની જાળ વગેરેથી રહિત જમીનને ઉપયોગપૂર્વક સુંદર રીતે જોઈ પૂંજી પ્રમાર્જન કરી ઘાસની શય્યા પાથરવી.

નોંધ:—ઇત્વરિક અણસણ અમુક કાળનું મર્યાદાવાચી હોય છે; આવું તેવું અણસણ તો શ્રાવક જ કરે. તેમાં એવી મર્યાદા હોય છે કે જો હું આ

જનમાંથી અમુક કાળ સુધીમાં અમી જાઉં તો પછી છાયા ભોગવવાની છૂટ હોય છે. અહીં (સાધુ માટે) ઉત્પત્તિ આપવાનું એ જ પ્રયોજન છે કે એ લોકો એમને માટે એમની હરવાફરવાની છૂટવાળું હોય છે.

મૃત્યુ પહેલાં સાધક સાવધાન રહી આહારાદિનો ત્યાગ કરી અમુક હદમાં જ મારે હરવુંફરવું એટલી ફરવાની છૂટ રાખી સમાધિમરણ પામે. તેને ઇંગિતમરણ એટલે કે સાંકેતિક મરણ કહેવાય છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે ભાન છે તે આ મરણને લગતું છે.

સામાન્ય લોકોની વસતિ હોય એને ગામ, જ્યાં કરવેરો ન હોય એને નગર, માટીના ગઢવાળું ગામ હોય તેને ખેડો, બહુ થોડી જ વસતિ રહેતી હોય એને કરબટ, જ્યાં ઘણાં ગામોનો સંગમ થતો હોય તેને મંડપ અને જ્યાં ધાતુની બહુ ખાણો હોય એને આગર કહેવાય છે.

શરીરની ઉપયોગિતા પૂર્ણ થયે મૃત્યુને ભેટવું એ આપઘાત નથી. આ વાત અહીં કરી છે; તે ખૂબ વિચારવા જેવી છે. આપઘાત કરવો એ ઉચિત ક્રિયા એટલા માટે છે કે, આપઘાત કરનાર પોતાને જે દેહરૂપી સાધન ઉપયોગિતા માટે મળ્યું છે તેનો દુરુપયોગ કરે છે.

આ પરથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થયું કે કોઈ પણ પદાર્થનો દુરુપયોગ કરવો એ કુદરતનો ભયંકર ગુનો છે. અને એ જ અધર્મ છે. એકની એક ક્રિયા ઉપયોગપૂર્વક થાય તો તે ધર્મ છે. એની પાછળ આ જ આશય છે. ઉપયોગ એટલે ક્રિયા સાથે હેતું એમ નહિ, પણ વિવેકબુદ્ધિથી જાણીને ક્રિયા કરવી તે. એટલે કે ઉપયોગવંતનો ઉપયોગ પ્રત્યેક ક્રિયાની પહેલાં હોવો જ ઘટે.

ઉપરની ઇંગિતમરણની ક્રિયામાં આહારાદિના ત્યાગની સાથે કષાયોનો ત્યાગ કહેવાની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય છે કે, આ મરણ સ્વેચ્છાપૂર્વક શાંતિ અને સમાધિપૂર્વક થવું ઘટે. ઘણી વાર સાધક લોકપ્રતિષ્ઠા ખાતર આવું આચરણ કરી નાખે છે; પરિણામે મનમાં અસમાધિ–અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અંતિમ વખતે—મરણસમયે જીવને પૂર્ણ શાન્તિ રહેવી જોઈએ.

[illegible]

[illegible]

[illegible] (જેમકે [illegible] આદિ) [illegible]

[illegible]

ામાંથી અમુક કાળ સુધીમાં ખચી નડે તો પછી જીવવા ભોગવવાની છૂટ ય છે. અહીં (સાધુ માટે) ઇત્વરિક આપવાનું એ જ પ્રયોજન છે કે એ ણ એમને માટે ક્ષેત્રની હરવાફરવાની છૂટવાળું હોય છે.

મૃત્યુ પહેલાં સાધક સાવધાન રહી આહારાદિનો ત્યાગ કરી આટલા રામાં જ મારે હરવુંફરવું એટલી ફરવાની છૂટ રાખી સમાધિમરણ પામે. ે ઇંગિતમરણ એટલે કે સાંકેતિક મરણ કહેવાય છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે ન છે તે આ મરણને લગતું છે.

સામાન્ય લોકોની વસતિ હોય એને ગામ, જ્યાં કરવેરો ન હોય એને ર, માટીના ગઢવાળું ગામ હોય તેને ખેડો, બહુ થોડી જ વસતિ રહેતી ા એને કસબો, જ્યાં ઘણાં ગામોનો સંગમ થતો હોય તેને મંડપ અને ાં ધાતુની બહુ ખાણો હોય એને અગર કહેવાય છે.

શરીરની ઉપયોગિતા પૂર્ણ થયે મૃત્યુને ભેટવું એ આપઘાત નથી. ાત અહીં કહી છે; તે ખૂબ વિચારવા જેવી છે. આપઘાત કરવો એ ક્રિયા એટલા માટે છે કે, આપઘાત કરનાર પોતાને જે દેહરૂપી સાધન ાતા માટે મળ્યું છે તેનો દુરુપયોગ કરે છે.

ા પરથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થયું કે કોઈ પણ પદાર્થનો દુરુપયોગ ે કુદરતનો ભયંકર ગુનો છે. અને એ જ અધર્મ છે. એકની એક પયોગપૂર્વક થાય તો તે ધર્મ છે. એની પાછળ આ જ આશય છે. એટલે ક્રિયા સામે જોવું એમ નહિ, પણ વિવેકબુદ્ધિથી ગળાને રવી તે. એટલે કે ઉપયોગવંતનો ઉપયોગ પ્રત્યેક ક્રિયાની પહેલાં ા જ ઘટે.

ઉપરની ઇંગિતમરણની ક્રિયામાં આહારાદિના ત્યાગની સાથે કષાયોનો ા કહેવાની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય છે કે, આ મરણ સ્વેચ્છાપૂર્વક તે અને સમાધિપૂર્વક થવું ઘટે. ઘણી વાર સાધક લોકપ્રતિષ્ઠા ખાતર ં અણસણ કરી નાખે છે; પરિણામે મનમાં અસમાધિ-અશાંતિ ઉત્પન્ન છે. અંતિમ વખતે—મરણસમયે જીવને પૂર્ણ શાન્તિ રહેવી જોઈએ.

થઈ. સાધકજીવનથી આ ભાવનાનો પલટો થાય છે અને પછી જેને દેહભાનથી હું પર છું એનો એ જેટલો અનુભવ કરે, તેટલાં એનાં પદાર્થો પરથી મોહ અને મમતા ઘટે.

સાધકોને સંબોધીને અહીં સૂત્રકાર મૃત્યુ વખતે સમાધિ વાત વદે છે. સમાધિ એટલે આત્મલીનતા. સાધકે જીવનભર પ્રયત્ન કર્યો હોય તોયે, અંતિમ પળ એ એની અંતિમ પરીક્ષા છે. ભવથી એમ જણાય છે કે, ઘણીવાર એક વિદ્યાર્થી ચાલાક અને હોવા છતાંય પરીક્ષાની પળો એને ગભરાવે છે. એમ જ્ઞાની સાધકના માં પણ ઘણીવાર બને છે. એ જીવનભર સુંદર જીવ્યો હોય, તોય પળો એને મૂંઝવે છે. એટલે જ મૃત્યુની પળે પૂર્ણ સાવધ રહેવું એ પુરુષો પુનઃપુનઃ કહે છે.

અહીં સંયમી, ધીર અને જ્ઞાની એ ત્રણે વિશેષણો સાર્થક છે. એટલે સંયમને જીવનમાં વણનાર. પણ સંયમી તો ધીર—સહિષ્ણુ જોઈએ. અને આ બન્ને ગુણો હોય તોય જ્ઞાનવિવેક ન હોય તો ઊંધું આવે. એટલે કે સંયમ, ધીરજ અને વિવેક એ ત્રણે ગુણો હોવા ઘટે. સમાધિ કેળવવામાં આ ત્રણે સદ્‌ગુણો જરૂરના છે.

સૂત્રકાર મહાત્મા અહીં 'શક્તિ પ્રમાણે' એવું પદ મૂકી 'હોય તેવડી સોડ તાણવી,' 'શક્તિ હોય તેટલું કરવાની હામ એવું સૂચન કરે છે. આ વાત તો વ્યવહારમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તો સહેજે સમજાય તેવું છે. પણ શક્તિનો અર્થ અહીં એ છે કે, નિશ્ચયબળ અને વિવેકબુદ્ધિ એ બેનો વિચાર કરી કોઈ પણ પ્રારંભ કરવો, કે જેથી એ કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઊતરે. ઘણીવાર શક્તિ એમ માનીને ઘણા મનુષ્યો વિકાસની ક્રિયા તરફ લક્ષ આપતા નથી, યોગ્ય નથી. કારણ કે શક્તિ તો સૌમાં છે જ; માત્ર એને કેળવવા એ કેળવવા માટે માનવને ઇતર પ્રાણીઓ કરતાં વધુ સુંદર અને સાધનો તથા અવસર બન્ને છે. એટલે શક્તિ નથી એમ કહીને ફરજથી ન જ છૂટી શકે, અને છૂટે તો તે બેવડો ગુનેગાર ગણાય.

સારાંશ કે અહીં શક્તિ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ ક્રિયા ઉતાવળથી ન ઘટે એટલું સમજવા પૂરતો છે, ક્રિયા ન કરવી એ માટે નહિ.

પૈકી શાણો સાધક કોઈ પણ વાસના આગળ ન રાખે. સારાંશ કે જીવિત કે મરણ એ બન્ને પૈકી કોઈ પણ દશા પર આસક્તિ ન થાય, પરંતુ મધ્યસ્થ-સમભાવી બની કેવળ કર્મક્ષયના હેતુ માટે જીવનના અંતપર્યંત સમાધિભાવ-સહજ શાન્તિને જાળવી રાખે. (તે શાંતિ ચાલી ન જાય તે સારુ) પ્રથમ (આંતરિક તથા ઉપાધિને છોડીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે.

નોંધઃ—સમાધિનું લક્ષ્ય હોય એ સાધક મરણ અને જીવન કર્મજન્ય સહજ અવસ્થા છે એમ સમજે. જેને આવું જીવનનો મોહ કે મરણનો ભય એ બેમાંથી કશુંયે ન હોય છે. એવો સાધક જીવે ત્યાં સુધી મધ્યસ્થ ભાવથી જીવી શકે આવે તો તેને પ્રસન્ન હૈયે ભેટી પણ શકે. એ હેતુએ ઉપયોગી છે. તે હેતુ ન સરતાં ઊલટું નુકસાન તપશ્ચર્યા સ્વીકૃત કરી એ વાત પણ આગળના આપી દીધી છે. ... એ વખતે કોઈ શલ્યાદિ કરવું, તે જણાવે છે.

ક્રિયાને નામે ચાલતી કેવળ રૂઢિ છે. ગત ક્રિયા સુંદર હોય તોયે સાધકને તેનો શો લાભ મળી શકે નહિ. સારાંશ કે પ્રત્યેક સમયે ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય રાખવું; ધ્યેયને બાધિત હોય તે ક્રિયાને ન પકડવીઃ અને ધ્યેયને બાધક થાય તેવી ક્રિયા પકડી હોય તોયે એને છોડી દેવી અગર વિવેકબુદ્ધિથી આચરવી.

[૬] (આયુષ્યને અંતે સમાધિમરણ ક્યાં હોવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ બોલ્યાઃ–) પ્રિય જંબૂ! મરણ અમુક સ્થળે થાય તો જ સમાધિમરણ થાય કે કહેવાય એવું એને કશુંય ક્ષેત્રબંધન નથી. ગામમાં હો કે અરણ્યમાં હો, માત્ર એ સ્થાન નાનામોટા જીવજંતુઓથી વ્યાપ્ત ન હોય અને શુદ્ધ હોય એટલું જાળવવું જોઈએ. એવું સ્થળ જોઈ પ્રથમ ત્યાં સૂકા ઘાસ કે દર્ભાદિની શય્યા પાથરવી—

[૭] અને પછી તે શય્યા પર આહારત્યાગ (અણસણ) કરી શયન કરવું. આવા અણસણને આચરતો વિશિષ્ટ સાધક, જે કંઈ પરિષહ કે ઉપસર્ગ (સંકટો) ઉત્પન્ન થાય તે બધાંને સમભાવપૂર્વક સહે અને કોઈ મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ આપે તોય મનથી પણ કલુષિત ન થાય.

નોંધઃ—આ બન્ને સૂત્રોમાં સૂત્રકારે બે વાતો કહી છે. એક વાત તો એ કહી છે કે અણસણ કરવા માટે અમુક જ ક્ષેત્ર જોઈએ. બીજું હોય તો ન ચાલે એવા આગ્રહને સ્થાન નથી; કારણ કે સ્થાન એ તો માત્ર નિમિત્ત છે. ઉપાદાનની પૂર્ણ તૈયારી હોય તો નિમિત્તની પ્રતિકૂળતા તદ્દન ગૌણ બને છે. પણ માત્ર એટલો વિવેક રાખવો જોઈએ કે તે સ્થાન પવિત્ર હોવું ઘટે. સ્થાનનાં શુદ્ધ આંદોલનો સમાધિમાં સહકારી નીવડે છે. અને બીજી વાત અંતિમ સમયે આવી પડતી આફતોના સંબંધમાં કહી છે. પ્રથમ ક્ષુધા, રોગ વગેરે સ્વજન્ય સંકટોની વાત હતી. અહીં પરજન્ય સંકટોની વાત છે. જોકે આફત એ આફત જ છે. પણ તોયે પોતે જે આફતને જાણે છે તે સહન કરવી સહેલી છે. પરંતુ અન્ય તરફથી અને તે પણ કોઈ જાતના વાંકગુના વગર જે આફત આવે છે એ અપરિચિત હોવાથી સહવી કઠિન થઈ પડે છે. જોકે સ્વજન્ય કે પરજન્ય કોઈ પણ જાતની આફતો આવે છે એ આકસ્મિક નથી,

[૯] પ્રિય જંબૂ! સાંભળ: દેહ પર આવી પડેલાં સંકટો કેવી રીતે સહન થઈ શકે એનું હું સ્પષ્ટીકરણ કરું છું. (ઘણીવાર તો એવું જ બને છે કે એ સાધકનાં ચિત્ત, પ્રાણ અને મન એવા કોઈ ઉન્નત ભૂમિકાના પ્રદેશમાં હોવાથી એ સાધકને પોતાના દેહ કે પ્રાણ પર શું થઈ રહ્યું છે એનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. અને ખ્યાલ આવે તોય એની આંતરિક શક્તિ ખૂબ વિકસિત હોવાથી એ પ્રસંગે) એ વિશિષ્ટ સાધક એમ ચિંતવે છે કે આ બિચારાં પશુઓ મારું શરીર ખાય છે, પણ મારા આત્માને ખાવાની તેમનામાં તાકાત નથી. મારા આત્માને જો કોઈ ખાઈ શકતું હોય તો તે મારા પોતામાં રહેલા શત્રુઓ જ માત્ર, કે જે બીજા પ્રત્યે ખોટો પ્રતિકાર કરવા સારુ મને ઉશ્કેરી રહ્યા છે. આથી મારા સાચા શત્રુઓ-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિ શત્રુઓનો જ મારે પ્રતિકાર કરવો ઘટે. એમ ચિંતવી તે અધ્યાત્મધ્યાનમાં લીન થાય છે. પ્રિય જંબૂ! આવું સર્વ સાધકો ચિંતવીને સ્થિર થાય, પણ તેવી બાહ્ય અસરથી પોતાનું નિયત કરેલું સ્થળ છોડી બીજે સ્થળે ન જાય. (કારણ કે તેમ કરવાથી સમાધિભંગ થાય છે.) સારાંશ કે પાપના હેતુઓને છોડી દઈ આનંદમાં રહી બધું સહન કરવું અને સમભાવ ધારી રાખવો એમાં સાધકનું હિત છે.

નોંધ:—આ સૂત્રમાં મન એથી પર કેમ રહે, એના ઉપાયો કે જેમનો ઉપયોગ અનુભવી જનોએ કર્યો છે એ બતાવ્યા છે. ખરી વાત તો એ છે કે શાણા સાધકો કાર્ય સામે જોવા થોભતા જ નથી અને કાર્ય પર નજર જાય તોયે તેઓ કાર્યને નથી તોડતા—કારણને જ તોડે છે; કારણ કે જેમ કાર્યનું મૂળ કારણ છે, એમ બહારના દુઃખનું મૂળ પણ પોતામાં રહેલું કારણ છે, એ વાત તેઓ બરાબર જાણે છે.

[૧૦] વહાલા જંબૂ! ગીતાર્થી મુનિ સાધક આ રીતે શાસ્ત્રો-દ્વારા સંયમ અને ધ્યાનના રહસ્યને જાણીને મૃત્યુકાળ આવ્યે ઇંગિત મરણ નામનું અણસણ આચરે છે. એ અણસણ ભક્તપરિજ્ઞાની અપેક્ષાએ તો ઘણી રીતે કઠિન છે.

[૧૧] કારણ કે ઇંગિત મરણના અણસણ સંબંધમાં ... ભગવાન વીરે ફરમાવ્યું છે કે, આ જાતના અણસણ કરનારાઓ ... પોતે પોતાની મેળે જ ઊઠવું, પાસું ફેરવવું અને ... નિવારવી ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ કરી શકે છે. બીજા દ્વારા એ ... કાર્ય કરાવી શકતો નથી, એવું વિધાન છે.

નોંધઃ—સાતમા ઉદ્દેશકમાં જે ત્રણ પ્રકારનાં અણસણોની વાત ... કહેવાઈ ગઈ છે, તેમાંનું આ બીજું અણસણ છે. એની ... ત્યાંથી જોઈ લેવી.

[૧૨] પ્રિય જંબૂ ! આવા અણસણનો ધારણ કરનાર ... વનસ્પતિ કે ક્ષુદ્ર જીવજંતુવાળી જગ્યામાં સૂએ નહિ; ... અને નિર્દોષ સ્થાન પસંદ કરી ત્યાં શયન કરે, તેમજ ... ત્યાગ કરીને જે કંઈ માનવ, દેવ કે પશુ કે પ્રાણીજન્ય ... તે સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

[૧૩] આયુષ્યમાન જંબૂ ! અણસણ આદરી ... ... સાધકની દેહ, પગ વગેરે ઇંદ્રિયો ... ... ઇંદ્રિયોને ... પણ સમાધિ પ્રાપ્ત ... (...) ... સમાધિ ... ...

સ્થાન તો પ્રાયુત્તરથી વધુ કનિષ્ઠ છે, અને એ વાત આગળ કહેવાઈ છે. અહીં આ છૂટનો નિર્દેશ કરવાનું એ કારણ છે કે પ્રતિજ્ઞામાં મળતી નો દુરુપયોગ ન થવો ઘટે. એટલું જ કહ્યું કે જો અંગ અકડાઈ જાય તો નો લાભ લેવો.

આમાંથી ફલિત એ થયું કે પ્રતિજ્ઞામાં રાખેલી છૂટ શા માટે છે, તે છે એનો દુરુપયોગ ન કરવો; તેમ જડ કદાગ્રહ પણ ન રાખવો.

[૧૪] અહો જંબૂ ! આ ઇંગિત અનશન માટે નિયત (નક્કી) ની ભૂમિમાં તે અનશન કરનાર શ્રમણ સાધક ચિત્તની સમાધિ રે જવું, આવવું, બેસવું, પગ ફેલાવવા, સંકોચવા વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પણ જો તે સમર્થ સાધક હોય તો તેણે ખાસ જાણી છને છૂટ ન લેવી; કેવળ અચેતન (નિશ્ચેષ્ટ) પદાર્થની માફક એક સને અડગ જ થઈને રહેવું.

નોંધઃ—ઉપરની વાતનો અહીં વધુ સ્ફોટ છે.

[૧૫] જો સાધક તદ્દન સ્થિર ન રહી શકે અને બેઠો બેસીને કી જાય, તો તેણે (ચિત્તસમાધિ અર્થે) હરવુંફરવું અથવા હરતાં- નાં થાક લાગે ત્યારે અપ્રમત્તપૂર્વક બેસવું, અને બેસવાથી થાકી ય તો શયન કરવું (તેમ માટે યોગ્ય છે).

[૧૬ અ]-વળી હે જંબૂ ! આવા પવિત્ર અનશનના માર્ગમાં યુક્ત થયેલા શ્રમણ સાધકે (ખાસ કરીને એક લક્ષ રાખવાનું કે એ પોતાની કોઈ પણ ઇંદ્રિયો વિષયો તરફ ન ખેંચાઈ જાય તે રે પૂરતો સંયમ રાખવો.

નોંધઃ—મનોમાર્ગના અનુ વિષય તરફ ન દોડે ત્યાંસુધી અંતઃકરણનું નમની દૃષ્ટિએ અહીં આ વાત સૂત્રકારે કહેલી જણાય છે. અંતિમ સમાધિમાં ય તરફ દોડતી વૃત્તિ મહાન અંતરાયરૂપ છે એવું ન સમજવાના માટે સતત જાગ્રત રહેવા એમ કહેવું આવશ્યક છે. સાધક જ્યારે કોઈ પણ ગમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે તેને પૂર્વઅધ્યાસો જલદી પીડતા નથી; અને જો ની એને એમ લાગે છે કે હું હવે નિર્વિકારી થઈ ગયો છું કે મારો

અનુસરણોમાં સર્વોત્તમ છે, કારણ કે પ્રથમ બતાવેલાં ભક્તપરિજ્ઞા ને ઇંગિતમરણ એ બન્ને કરતાં આ અનુસરણ ઊંચું કહ્યું છે. (તેની વિધિ આ પ્રમાણે છેઃ) પ્રથમ તો નિર્જંતુ અને નિર્દોષ સ્થાન તપાસી ત્યાં બેસીને એ અનુસરણ આદરવું જોઈએ.

[૨૦] અને આવા સાધકે, તેવા શુદ્ધ સ્થાન પર અથવા નાખ્યું પાટિયું મળે તો તે પર સ્થિત થઈને ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તથા મેરુની માફક નિષ્કંપ થઈ દેહભાનથી સર્વથા પર થવું. (આવા પ્રસંગે કદાચ પરિષહો કે ઉપસર્ગો થાય તો વિચારવું કે), પરિષહને અને મને લાગેવળગે શું? (કારણ કે શરીર પોતે જ જ્યાં મારું નથી ત્યાં એને લગતા પરિષહો મારે માટે શાના હોય?)

[૨૧] પ્રિય જંબૂ! વળી એણે એમ વિચારવું કે માત્ર જ્યાં લગી જીવીશ ત્યાં લગી જ પરિષહ અને ઉપસર્ગો સહવાના છે; પછી તો કશું જ નથી. અને એમ ધારીને મેં સ્વેચ્છાપૂર્વક "શરીરથી ભિન્ન થવા માટે જ શરીરનો ત્યાગ" કર્યો છે તો હવે પીછેહઠ શા માટે? વીર જંબૂ! હું કહું છું કે આવા ચિંતનથી પંડિત સાધક ઉપસ્થિત થતા સર્વ પરિષહોને તથા ઉપસર્ગોને સહેલાઈથી સહન કરી શકે છે.

નોંધઃ—કલ્પના અને વસ્તુ બન્ને ભિન્ન છે એવું કથન અહીં સૂત્રકાર કહી નાખે છે. સાધક જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં સંકટો આવશે એવી કલ્પના તો એના મનમાં હોય જ છે; પણ જ્યારે તે જ સંકટોનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તેના આંતરિક ઘડતરની પૂર્ણ કસોટી થાય છે.

જેઓ પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણતા ન માની લેતાં પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પણ તેવું ને તેવું દૃઢ સંકલ્પબળ જાળવી રાખવા માટે જાગૃત રહે છે તેઓને આવે સમયે આંતરિક શક્તિ અવશ્ય સહાય કરે છે. પણ જેઓ પ્રતિજ્ઞા લીધી એટલે ત્યાગ થઈ ગયો એમ માની ગાફેલ રહે છે તેઓ આવે સમયે પ્રાયઃ પરાજિત થાય છે. તેથી જ વૃત્તિને સહેજ પણ બીજી બાજુ ન ઢળવા

આમ જેટલો સુલભ અને શક્ય છે તેટલો અનુકૂળ સંયોગોમાં નથી. જેને આત્મભાન થયું છે તેને એ અશક્ય તો નથી જ. શાસ્ત્રકારે મનુષ્ય ધી અને દેવ સંબંધી બન્ને પ્રકારના કામભોગોનો અહીં ઉલ્લેખ યો છે.

કામભોગોથી આ આખો સંસાર જકડાયો છે એમ તો સૌનો અનુભવ પણ તે કામભોગ શાથી ઈચ્છાય છે એનો ઉકેલ એ કે તેમાં સુખ કલ્પ્યું માટે એની ઝંખના છે. પણ સૂત્રકાર કહે છે કે, સુખ જગતની કોઈ પણ ધ્યાન વસ્તુમાં નથી, તે અનંતમાં છે. અને અનંતનું સુખ તો અનંતમાં જ નિ કે જગતના જીવો જેમાં સુખ કલ્પે છે તે પદાર્થો પોતે નશ્વર છે, જ એ સાચું સુખ નથી. દિવ્ય ભોગોને જીવો કોઈ સુખદ માને ! તે કહે છે કે દિવ્ય પદાર્થો પણ નશ્વર છે. સુખ કોઈનું હોય તો તમાં શોધો, એવો આ સૂત્રનો સાર છે.

[૨૪] એ રીતે સાધનામાં આગળ ધપતો સાધક સર્વ વિષયોમાં નાસક્ત થઈ, આયુષ્યકાળનો જાણકાર બની, મૃત્યુસમયે ઉપરના પૈકી કોઈ એક અણસણને યથાવિધિ, યથાશક્તિ આદરે અને નશીલતાને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાને રાખે. આ ત્રણ અણસણો પૈકી કોઈ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર જે સાધક આદરે, તેને માટે એ મરણ ત્યર કલ્યાણકર્તા છે.

ઉપસંહાર

અણસણ એ શરીર છૂટતી વખતે એ શરીરજન્ય આસક્તિ આત્માને કી ન લે તે સારુ એક ઉપયોગી સાધન છે. એટલા પૂરતું તેનું અહીં ખૂબ ત્ય વર્ણવાયું છે. પણ તે ઉત્તમ છે, તેમાં ધર્મ છે, માટે સૌએ કરવું જ એ એવો આગ્રહ નથી. શક્તિ હોય એ જ એનું શરણું લે. પણ લીધા પછી છોડવું પડે એવું કોઈ ન કરે. જે ક્રિયા પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી સ્વીકારાય અને પ્રેમ, શ્રદ્ધા તથા નિર્ભયતાથી પળાય તે જ ક્રિયા સાધક નીવડે. જૈન મુનિસાધકની કોઈ પણ ક્રિયા પ્રમાદ, અંધાનુકરણ, સ્વાભાવિકતા કે અવિવેકબુદ્ધિથી યુક્ત ન હોવી ઘટે. એટલું પ્રત્યેક સાધક વિચારે.

ઉપધાન શ્રુત

૯

આ અધ્યયનનું નામ ઉપધાન શ્રુત છે. જૈનદર્શનમાં
તનો વ્યાપક અર્થ તપશ્ચર્યા છે. એ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ
અર્થ સામીપ્ય ધારણ કરવું એવો થાય છે. આથી
પણ રીતે ફલિત થયું કે જે ક્રિયા આત્માભિમુખતા
કરાવે તે ક્રિયાનું નામ ઉપધાન. તે શબ્દ સાથે શ્રુત પ
તે ભગવાન સુધર્મા સ્વામી કે જેમણે આત્માભિમુખતાની
ણ્ઠા સાધી હતી એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર
ીનું વ્યક્તિત્વ પોતે જે રીતે સાંભળીને પચાવ્યું હતું

વાસક્ષેપ થયેલો એના અનુકરણરૂપે વાસક્ષેપની પ્રથા તો હજુયે ઘણા ગચ્છો એ જ રૂપે ચાલી આવે છે. ત્યાગ વખતે દેવો હાજર થાય કે ન થાય, વાસક્ષેપ તો જોઈએ જ. આ અનુકરણનું નામ અંધાનુકરણ છે. રૂઢિ ને વ્યવહારનું આ જ તારતમ્ય. રૂઢિ એટલે અંધઅનુકરણ અને વ્યવહાર એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવ જોઈ વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક કરાતું અનુકરણ. પહેલા અનુકરણમાં ધ્યેય જળવાય કે વિકૃત થાય તે સામે જોવાનું જ હોતું નથી અને બીજામાં ક્રિયા ગૌણ હોય છે. પણ ધ્યેય એ જ મુખ્ય હોય છે. એટલે ક્રિયા થાય છે એ માત્ર ધ્યેયને અનુલક્ષીને જ થાય છે.

[૪] પ્રિય જંબૂ! શ્રી મહાવીરે પૂર્વોક્ત દિવ્ય વસ્ત્ર લગભગ તેર માસ સુધી (સ્કંધ પર ધર્યું હતું) છોડયું નહોતું, પરંતુ પછી તો એ યોગી વસ્ત્રને ત્યાગી વસ્ત્રરહિત થયા.

નોંધઃ—આટલો વખત વસ્ત્ર રાખ્યું એની પાછળ પણ રહસ્ય હતું અને પછી ત્યાગ્યું એની પાછળ પણ રહસ્ય હતું. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ ફલિત થયું કે ભગવાન મહાવીરને વસ્ત્ર તજવાનો કે વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો એ બેમાંથી એકેય આગ્રહ નહોતો, અને હોય પણ નહિ. અહીં અનેકાંતવાદનું સ્થાન જીવનવ્યવહારમાં કેવું અને કેટલા દરજ્જાનું હોવું જોઈએ એ સમજી શકાય છે.

[૫] પ્રિય જંબૂ! વિહાર કરતી વખતે એ ત્યાગી મહાપુરુષ રથધૂરિની માફક ચક્ષુનો ઉપયોગ બરાબર રાખીને ધોંસરી પ્રમાણે માર્ગને (સીધી રીતે સાવધાનીથી જોઈ) તપાસીને અર્થાત્ કે 'ઈર્યા સમિતિ' શોધીને ચાલતા હતા. આત્માર્થી જંબૂ! વિહાર વખતે કેટલાંક નાનાં બાળકો તેમને દેખી ભયગ્રસ્ત થતાં, કોઈ ધૂળ વગેરે ઉડાડતાં અને કેટલાંક તો રડવાય લાગી જતાં હતાં.

નોંધઃ—આંખના ઉપયોગની આ વાત છે. પણ તે પરથી અહીં એ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રમણ મહાવીર પ્રત્યેક ઇંદ્રિય અને દેહનો ઉપયોગ યથાર્થ જાળવતા. આંખથી જોવું એટલે આંખનો ઉપયોગ બરાબર લીધો એવું કોઈ ન સમજે! જોવું એ આંખનો સ્વભાવ ખરો, પણ તે જેને તેટલું જ જોવું જોઈએ કે જે અને જેટલું સંયમની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોય

આટલું ભાન રહે તેણે જ ખરી રીતે ઉપયોગ સાધ્યો છે એમ
કાય.

ઉપ એટલે સમીપે. યોગ એટલે જોડાવું. જે ક્રિયા આત્માની સમીપ
માં સહકારી નીવડે એ ઉપયોગ ગણાય. આ રીતે ઉપયોગી પુરુષ
ની એક સૂક્ષ્મ ક્રિયા પણ વિવેક કે વિચારશૂન્યપણે નહિ કરે. અને
ક તથા વિચારપૂર્વક કરેલી ક્રિયા પરપીડાકારી કે નિરર્થક પણ નહિ હોય.
ંશ કે ઉપયોગપૂર્વકની ક્રિયામાં અને સંયમમાં અહિંસાનો સમાવેશ
જે થઈ જાય છે.

નાનાં બાળકો ભયભીત થતાં, કોઈ રડવા લાગતાં અને કોઈ ધૂળ પણ
ડતાં. આનું કારણ શ્રી મહાવીરનો શ્રમણવેશ હોય એવો અહીં ધ્વનિ
બાળકોની દૃષ્ટિમાં કોઈ નવીન પદાર્થ ચડે એટલે પ્રથમ તેમનામાં
ુહલબુદ્ધિ જાગે કે ભય પણ લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. બીજું આ ઉપરથી
મ પણ માનવાનું કારણ મળે છે કે તે વખતે શ્રમણ મહાવીર જેવો
ાગી વર્ગ ક્વચિત જ હોય; અને એ બાળકોની અપરિચિતતાનું પ્રબળ
રણ તો ખરું જ ને!

આ જ સૂત્રમાં વળી શ્રી મહાવીરની એકાગ્રતાનુંયે આબેહૂબ બયાન
ર્ણવાયું છે. શ્રી મહાવીર એટલે દયાના સાગર. અનુકંપકભાવના તો તેમની
નસમાં ઊભરાતી; એટલે બાળરુદનના નિમિત્ત ન બનવા વધુ વધુ ઇચ્છે
ર સંભવિત છે. છતાં માનો કે અપવાદ બને તોય બાળકો રડે, છતાં તેમને
ગનાં રાખવાં કે તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા ઊભા ન રહેવું એની
ાછળ શ્રી મહાવીરની અજોડ એકાગ્રતા દેખાય છે. બીજાઓ પોતા પ્રત્યે
ઈ દૃષ્ટિથી જુએ છે એવી જેને લોકૈષણા નથી તે જ પુરુષની રસ્તે જતાં
પણ આટલી ક્રિયાએકાગ્રતા હોઈ શકે.

[૬] અપ્રમત્ત જંબૂ! કેટલીવાર ગૃહસ્થ અને તીર્થંકરોની મિશ્રિત
વસ્તીમાં આવવા-જવાનો પ્રસંગ પડતો તેવે સમયે શ્રી શ્રમણ
ભગવાન મહાવીરના અંગોપાંગ જોઈને આકર્ષાતી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમને
ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વીનવવા સુદ્ધાં તેમની પાસે જતી. આવે પ્રસંગે
પણ તેઓ તો પોતાની આત્મગુફામાં પ્રવેશીને ધ્યાનમાં મગ્ન જ

રહેતા અને આવા ભયાનક નિમિત્તો મળવા છતાં તેમની આત્મજિજ્ઞાસા શિથિલ બનતી નહોતી, ભાગ્યે જ બનતી.

નોંધઃ—શ્રી મહાવીર સાધનાકાળમાં ઘણા લોકસંગથી અ[illegible] રહેતા. પ્રાય: ખંડેર કે તેવાં સ્થાનોમાં તેમનો એકાંત નિવાસ હોય આવાસાદિ લેવા જતાં કે બીજે ગામ વિચરતાં માર્ગે વસતિપ્ર[illegible] પ્રસંગ પડતો એ સ્વાભાવિક હતું. સૂત્રકાર એ બીનાને અનુલક્ષી આ વાત કહી નાખે છે.

નિમિત્તમાં સ્ત્રીનિમિત્ત એ બીજાં અનેક પ્રલોભનો કરતાં બળવાન નિ[illegible] છે. વાસનાનું સૂક્ષ્મ પણ બીજ રહ્યું હોય, ત્યાં આ નિમિત્ત અસર કર્યા રહેતું નથી. સ્ત્રીદેહ પરનું આકર્ષણ અને નિરીક્ષણ વાસના હોય ત્યાં સંભવે છે. સૌંદર્યસ્પર્શથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ સ્વયં આવીને આ રીતે યા[illegible] કરે છતાં મનથી પણ અડોલ રહેવું એમાં શ્રી મહાવીરનો કેવળ સંયમ[illegible] ત્યાગ જ નહિ, પણ ત્યાગની પાછળના આદર્શનું-નિરાસક્તિયોગનું વા[illegible] વિનાની આત્મલીનતાનું દર્શન થાય છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે કે જેણે વાસનાજય મેળવ્યો તેવા યોગીને જોઈ સામા પાત્રને વિકારી ભાવના કેમ જન્મે? આ [illegible] ખૂબ તાત્ત્વિક છે. સ્વજાતીય તત્ત્વ વિના આકર્ષણ સંભવિત નથી, [illegible] નિસર્ગનો કે કર્મનો અબાધિત નિયમ સાક્ષી પૂરે છે. પણ એક વાત સ[illegible] ભૂલવા જેવી નથી કે કેટલીક વાર એક વ્યક્તિ બીજામાં તે ભાવ ન હો[illegible] તોયે તેનું આરોપણ કરી શકે છે. જોકે ક્રિયા થવી કે ન થ[illegible] આકર્ષણનું વધુ વખત ટકવું કે ન ટકવું, એ સામા પાત્રની વાસના[illegible] તરતમતા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ કોઈ નિર્વાસનામય પદાર્થ પર પ[illegible] આરોપિત કલ્પના દ્વારા આ રીતે આકર્ષણ સંભવે છે. કોઈની આકૃતિ [illegible] તેવું કંઈક જડ પદાર્થનું નિમિત્ત મળતાંયે આવું આકર્ષણ થતું અનુભવા[illegible] છે. પણ તે આકર્ષણ ક્રિયામાં ન પરિણમે એટલો જ ફેર. એ ક્રિયામાં તો ત્યારે જ પરિણમે કે જ્યારે સામા પાત્રમાં પણ તેવું જ કંઈ તત્ત્વ હોય, કિંવા ઉદ્ભવે. અહીં શ્રી મહાવીરના આ પ્રસંગ ઉપરથી એક વાત એ પણ યાદ રાખવા જેવી છે કે જેની વાસનાનો ક્ષય થયો છે કે જેને દૃઢ સંકલ્પબળ પ્રાપ્ત થયું છે તે સાધક પણ ઉદીરણા કરી આવાં નિમિત્તો ન યોજે.

વસતિથી દૂર રહેવામાં અને દેહસૌંદર્ય કે કામવૃત્તિના ત્યાગમાં શ્રી મહાવીરનો આ એક મહાન હેતુ હતો. અને આથી જ તેઓ પોતે પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર રહેતા છતાં સામેની વ્યક્તિમાંય જે આકર્ષણ વધતું હતું તેનું પણ વાસ્તવિક સમાધાન કરી શકતા. એટલે કે એ અજોડ યોગી-ની આ અડોલતામાંથી તેવી સ્ત્રીઓને આ એક ઉત્તમ કોટિનો સચોટ અને અનુકૂળ આદર્શ મળતો, તેમનો જીવનપ્રવાહ પલટાઈ જવાનું પ્રબળ નિમિત્ત મળતું. જોકે આવાં નિમિત્તો સૌનો જીવનપ્રવાહ પલટે એવું કંઈ નિશ્ચિત નથી; કારણ કે પ્રવાહ પલટાવાનો આધાર પોતપોતાના શુભાશુભ સંસ્કારોના બળ ઉપર છે. પણ જીવ પોતે જેમાં સુખ માની રહ્યો હોય, જગત આખુંયે એક જ નીતિએ ચાલી રહ્યું હોય, તેના કરતાં બીજો પણ કોઈ માર્ગ છે; અને એ માર્ગે જતું એવું કોઈ પ્રત્યક્ષ જીવનુંજીવનનું દૃષ્ટાંત મળે એ નિમિત્ત વૃત્તિ પર એક નવીનતાનું પ્રબળ આકર્ષણ મૂકી જાય છે. અને અમુક પ્રસંગે તે અંકુર ધીમે ધીમે ફાલીને નવપલ્લવિત બને છે, એ કંઈ ઓછો લાભ નથી. જીવનમાં આવા પ્રસંગો વિરલ જ મળે છે.

[૭] મુક્તિના મહારથી પ્રિય જંબૂ! શ્રમણ મહાવીર ગૃહસ્થ સાથેના અતિ સંસર્ગ છોડીને પ્રાયઃ ધ્યાનમગ્ન રહેતા. આવે વખતે ગૃહસ્થો તેમને પૂછતા તો તેઓ ક્યારેક ઉત્તર ન આપતાં મૌન ગ્રહણ કરી પોતાની સાધનામાં જ દત્તચિત્ત રહેતા. આ રીતે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા એ ત્યાગી સાધક મોક્ષમાર્ગને અનુસરતા હતા.

નોંધ:—સાધનાકાળમાં શ્રી મહાવીર મૌન રહેતા અને લોકસંસર્ગ ઓછો રાખતા. એ પરથી એ સદ્બોધ મળે છે કે જ્યાં સુધી વૃત્તિ પર રહેલા કુસંસ્કારો કે પૂર્વના અભ્યાસો નિમિત્ત મળતાં વાર જ પોતા તરફ ખેંચી શકે એવી જેમની ડામાડોળ સ્થિતિ હોય, નિમિત્તો સામે ટકવાનું પૂર્ણ બળ હજુ કેળવાયું ન હોય, ત્યાં સુધી તેવા સાધકને કેવળ સાધના તરફ જ વધુ લક્ષ્ય રાખવું ઘટે. સ્વદયા વિના પરદયા શક્ય નથી. પોતે પૂર્ણ રીતે સ્થિર થયો હોય તે જ બીજાને સ્થિર કરી શકે. સાધક પોતે આત્મલીનતા પામ્યો ન હોય, તે બીજાને સ્થિર કરવાના કોડ સેવે તો તે સંપૂર્ણાંશે ફળે નહિ. ભાવના ઊંચી હોય તોયે તેની પાછળ જ્યાં સુધી શક્તિનું અને સાધનોનું બળ ન હોય, ત્યાં સુધી તે ભાવના ક્રિયામાં પરિણમી શકે નહિ એમ ઊંડું

[illegible]

... માને છે. તેઓ કહે છે કે, પશુ મરીને પશુ તથા માનવ મરીને
માનવ જ થાય તો મુક્તિની કલ્પના અને પુરુષાર્થ શા માટે ? જગત
માં કંઈ નિયમિતતા અને વ્યવસ્થિતિ દેખાય છે તેનું કારણ કર્મના નૈસર્ગિક
કાયદો જ છે. પણ નિયમિતતા અને વ્યવસ્થિતિ બીજા પદાર્થોને તેની યોગ્યતા
પ્રમાણે નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રાખે એટલું જ એનું કાર્ય. એ રીતે
તો વિવિધ છે જ. મોરને પીંછાં આપે, ગાયને શિંગડાં આપે અને ગજ
ને સૂંઢ આપે એ દેખાતી જગતની વિવિધતા કર્મની વિચિત્રતાને જ આભારી
છે. અને તેનું પરિણામ પણ ભિન્ન હોવું જ જોઈએ. બધાં કર્મોનું પરિણામ
એક જ રૂપે કેમ હોઈ શકે ?

આ પછી આ બન્ને પક્ષોની એક એવી મધ્યસ્થ માન્યતા અસ્તિત્વમાં
આવી કે જીવમાત્રનું કર્મદ્વારા ઊર્ધ્વગમન થાય છે. અને છેવટે
મુક્તિ પણ પુરુષાર્થદ્વારા થઈ શકે છે એ વાત માન્ય છે. પણ જગત આખું
ક્રમપૂર્વક વિકસે છે અને તે ક્રમ પણ અનુલોમરૂપે, એટલે કે સીધી
ઊર્ધ્વગતિરેખાએ વિલોમરૂપે નહિ. અન્યથા નિયમિતતા અને વ્યવસ્થિતિનો
નિયમ ખંડિત થાય. આ માન્યતા વિકાસવાદીઓની છે. તેઓ એમ
માને છે કે કર્મોની શુદ્ધિ કરે તો જીવ જે યોનિમાં હોય ત્યાંથી તેનો
વિકાસ થાય છે, અથવા ત્યાં ને ત્યાં રહે છે. અને એનાં કર્મોની જેટલી
અશુદ્ધિ તેટલાં તેને સાધનસંપત્તિ ઓછાં મળવાનાં અને સુખ અને દુઃખનો
અનુભવ પણ કરાવવાનાં. પરંતુ કોઈ જીવ પોતે હોય તે કરતાં નીચે
યોનિમાં જતો નથી. ભગવાન મહાવીર પોતાની સર્વજ્ઞતાદ્વારા તે માન્ય

સંપૂર્ણ નથી એમ પુરવાર કરે છે. પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનથી એમણે એમ સ્વીકાર્યું છે કે સ્થાવર અને ત્રસ કોઈ પણ જીવો પોતાના શુભાશુભ કર્મદ્વારા નીચ કે ઉચ્ચ યોનિઓમાં જઈ શકે છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે જે કર્મમાં જીવાત્માને વિકાસ આપવાની શક્તિ હોય તે કર્મમાં જીવને પતન આપવાની પણ શક્તિ હોવી અસ્વાભાવિક નથી. જો કર્મ એક જ પ્રકારનાં હોતાં નથી તો તેમાં પરિણામો પણ ભિન્નભિન્ન હોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું એ આત્માના ઉચ્ચ કે નીચ સંસ્કારો પર નિર્ભર છે. જે જાતના જીવન-સંસ્કારો હોય તે જાતની યોનિમાં તે જીવ યોજાઈ રહે એ કર્મના અચળ અને વ્યાપક કાયદાને આભારી છે. અને તે ઊંડું વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેવી બીના છે. સંસ્કારોમાં અજ્ઞાનજન્ય ક્રૂરતા અને સ્વાર્થ હોય તો તે સંસ્કારો જંગલી ભયંકર પશુયોનિમાં જ લઈ જાય, કારણ કે તેમનું સ્વજાતિય તત્ત્વ ત્યાં હોય. સારાંશ કે કર્મની વિચિત્રતાનું મુખ્ય કાર્ય તો યોનિનું પરિવર્તન કરવું એ છે. સાધનસંપત્તિ મળવી કે ન મળવી એ તેના કર્મની ઉપલી બાજુ છે કે જેનો સીધો સંબંધ આત્મા સાથે નહિ પણ માત્ર દેહ સાથે છે. આને પુણ્ય અને પાપ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પણ તે સાધનરૂપ હોય છે. સાધનનો સંબંધ સાધ્ય સાથે સમવાયરૂપે નિત્ય અને અનિવાર્ય હોતો નથી. ચિત્ત ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તે તો જીવાત્માની સ્થિતિ જ છે અને તે સ્થિતિ જુદી જુદી ગતિ અને ગતિમાં રહેલી ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં નિયમને અધીન બની જીવને ખેંચી જાય છે. પરિણામે, જીવાત્મા પોતે એકરૂપી હોવા છતાં તેના આકાર અનેક દેખાય છે. તે સંસ્કારોને લીધે આત્મા અને તે આજે એકરૂપ લાગે છે. આનું કારણ પણ સૂત્રકાર અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સંસ્કારોય રાગ અને દ્વેષને અંગે જ છે, અને રાગદ્વેષની તરતમતાને લઇને તેમનામાં ફેરફારો પણ થવા સંભવિત છે.

આ રીતે રાગ અને દ્વેષ બે જ જીવનું ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં ગમન કરાવે છે, તે સંસ્કારોનું અને જુદી જુદી સાધન–સંપત્તિ મેળવવાનું અને ગુમાવવાનું મૂળ છે, આથી એનો ક્રમિક સંક્ષય કરવો એ જ વિકાસનો હેતુ છે, અને એનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવો એ જ વિકાસની પરાકાષ્ઠા. આનું શ્રી મહાવીરે જાણ્યું; અને તેથી જ રાગદ્વેષના વિનાશાર્થે સાધના આદરી. આ સાધનાનું મુખ્ય સાધન તે સમભાવ.

[૧૪] આ રીતે સત્ય પામ્યા પછી એ ભગવાને સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું કે ઉપાધિ (મમત્વ) એ જ આ સંસારમાં બંધન છે, અને એ મમત્વથી જ આ બિચારા સંસારના સર્વ અજ્ઞાની જીવો દુઃખ વેઠી રહ્યા છે, તેથી કર્મોના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજીને તેના મૂળ હેતુરૂપ પાપકર્મનો તેઓશ્રી ત્યાગ કરતા હતા અને જગતનેય તે આદર્શ આપતા હતા.

નોંધઃ—સ્વાનુભવની આ સચોટ સાધના ક્રમપૂર્વક થવાથી જ તે ભગવાનના પદને પ્રાપ્ત થયા હતા તે બતાવવા પૂરતું 'ભગવંત' વિશેષણ વપરાયું છે. ઉત્તમ પ્રકારનું બીજ કે જે ફળિત થયા વગર રહેતું જ નથી, એવા ક્ષાયિક સમકિતની ઉચ્ચકોટિની ક્ષપકશ્રેણી ઉપર નિર્દેશ છે. (ક્ષપકશ્રેણી ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.) ક્ષપક શ્રેણીવાળા જીવને હવે પતન નથી. તેથી જ એને ભગવાન વિશેષણ ઉપયુક્ત છે. બીજે સ્થળે તો ઉપરનાં સૂત્રોમાં મુનિ, શ્રમણ, જ્ઞાતપુત્ર, મહાવીર વગેરે વિશેષણો આવ્યાં હતાં. દિવ્યવસ્ત્ર પાસે આવેલું 'ભગવંત' એ વિશેષણ ભાવી તીર્થંકરની પ્રતીતિરૂપ સમજવાનું છે.

રહેલા વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો અને એ વસ્ત્ર ત્યાગીને જિતેન્દ્રિય શ્રમણવીર શ્રી મહાવીર છૂટે હાથે અને છૂટે ખભે વિચરતા હતા.

નોંધ—આ સૂત્રમાંથી એ સ્પષ્ટ થયું કે શ્રમણ મહાવીરે વસ્ત્ર પણ તેર જ માસ પોતાની પાસે રાખ્યું. તેટલો વખત રાખવાનું સપ્રયોજન હતું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. પરંતુ શિશિરઋતુમાં પુષ્કળ ઠંડી પડતી હોવા છતાં એ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો તેની પાછળ તેમની દીર્ઘ તપસ્વી-વૃત્તિ જણાઈ આવે છે. તોયે સૂત્રકાર કહે કે તે તપશ્ચર્યા અસહજ નહોતી. શીતનું શરીર ઉપર ભાન થાય અને વસ્ત્ર છોડવું એ સહજ તપશ્ચર્યા નથી. શ્રમણ મહાવીરને તેવું નહોતું, તેમને તો "ભલું થયું ભાંગી જંજાળ" જેવું હતું. એથી વસ્ત્ર છૂટવું એટલે ખાંધો અને હાથ રોકાઈ રહેતા હતા, તે હવે છૂટા થયા. અને જ્યારે આવી જાતની ઉત્કટ ભાવના થઈ ત્યારે જ તેમણે વસ્ત્રને છોડ્યું હતું, ત્યાં સુધી નહોતું છોડ્યું. કડકડતી ઠંડીમાં હાથ ખાંધા ઉપર સ્વાભાવિક બિડાઈ જતા લાગે, પણ એમના હાથ ખાંધા ઉપર નહોતા રહેતા એ જ એમની સહજ તપશ્ચર્યાની કસોટી છે. આથી એ ફલિત થયું કે તપશ્ચર્યા એ સહજ થતી ક્રિયા છે. જે ધીરતાભરી ક્રિયાથી ઇચ્છા, વાસના કે લાલસાનો વિજય થાય તે જ આદર્શ તપશ્ચર્યા.

[૨૨] મોક્ષના નિકટવર્તી શિષ્ય! એ રીતે જ્ઞાની અહિંસક અને અતિ નિઃસ્પૃહ એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ત્યાગના નિયમોનું પાલન કર્યું છે. અન્ય મુનિ સાધકો પણ એ દૃષ્ટિએ એ વિધિને પાળે.

નોંધ—જ્ઞાનનું ફળ વૃત્તિમાં અહિંસાનું પરિણમવું તે; અને નિઃસ્પૃહતા આવ્યા વિના અહિંસા ક્રિયાત્મક બને નહિ. એટલે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જ્ઞાન થયા પછી તેઓ વધુ ને વધુ અહિંસક અને નિઃસ્પૃહ બનતા ગયા. એમ વદીને સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે સર્વ મુનિઓ એ દૃષ્ટિએ સાધનાના નિયમનું પાલન કરે; એટલે કે શ્રમણ મહાવીરે જેમ પોતાના વિકાસ તરફ પ્રતિપળે દૃષ્ટિ રાખી હતી તેમ આ પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયાદ્વારા પોતાનું અંતઃકરણ કેટલું વિકસ્યું એનો મેળ રાખે, અને લોકાભિમુખ દૃષ્ટિ છોડી આત્માભિમુખ બને.

ઉપસંહાર

ભિક્ષાર્થી ભિક્ષુનું જીવન નમ્ર તથા જાગરૂક રહે છે. અને પરિચિત

રહેલા વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો અને એ વસ્ત્ર ત્યાગીને જિતેન્દ્રિય શ્રમણવીર શ્રી મહાવીર છૂટે હાથે અને છૂટે ખંભે વિચરતા હતા.

નોંધ—આ સૂત્રમાંથી એ સ્પષ્ટ થયું કે શ્રમણ મહાવીરે વસ્ત્ર પણ તેર જ માસ પોતાની પાસે રાખ્યું. તેટલો વખત રાખવાનું સમયોજન હતું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. પરંતુ શિશિરઋતુમાં પુષ્કળ ઠંડી પડતી હોવા છતાં એ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો તેની પાછળ તેમની દીર્ઘ તપસ્વી-વૃત્તિ જણાઈ આવે છે. તોયે સૂત્રકાર કહે કે તે તપશ્ચર્યા અસહજ નહોતી. શીતનું શરીર ઉપર ભાન થાય અને વસ્ત્ર છોડવું એ સહજ તપશ્ચર્યા નથી. શ્રમણ મહાવીરને તેવું નહોતું, તેમને તો "ભલું થયું ભાંગી જંજાળ" જેવું હતું. એથી વસ્ત્ર છૂટયું એટલે ખાંધો અને હાથ રોકાઈ રહેતા હતા, તે હવે છૂટા થયા. અને જ્યારે આવી જાતની ઉત્કટ ભાવના થઈ ત્યારે જ તેમણે વસ્ત્રને છોડયું હતું, ત્યાં સુધી નહોતું છોડયું. કડકડતી ઠંડીમાં હાથ ખાંધા ઉપર સ્વાભાવિક ભિડાઈ જતા લાગે, પણ એમના હાથ ખાંધા ઉપર નહોતા રહેતા એ જ એમની સહજ તપશ્ચર્યાની કસોટી છે. આથી એ ફલિત થયું કે તપશ્ચર્યા એ સહજ થતી ક્રિયા છે. જે વીરતાભરી ક્રિયાથી ઇચ્છા, વાસના કે લાલસાનો વિજય થાય તે જ આદર્શ તપશ્ચર્યા.

[૨૨] મોક્ષના નિકટવર્તી શિષ્ય ! એ રીતે જ્ઞાની અહિંસક અને અતિ નિઃસ્પૃહ એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ત્યાગના નિયમોનું પાલન કર્યું છે. અન્ય મુનિ સાધકો પણ એ દૃષ્ટિએ એ વિધિને પાળે.

નોંધ—જ્ઞાનનું ફળ વૃત્તિમાં અહિંસાનું પરિણમવું તે; અને નિઃસ્પૃહતા આવ્યા વિના અહિંસા ક્રિયાત્મક બને નહિ. એટલે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જ્ઞાન થયા પછી તેઓ વધુ ને વધુ અહિંસક અને નિઃસ્પૃહ બનતા ગયા. એમ વદીને સૂત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે સર્વ મુનિઓ એ દૃષ્ટિએ સાધનાના નિયમનું પાલન કરે; એટલે કે શ્રમણ મહાવીરે જેમ પોતાના વિકાસ તરફ પ્રતિપળે દૃષ્ટિ રાખી હતી તેમ આ પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયાદ્વારા પોતાનું અંતઃકરણ કેટલું વિકસ્યું એનો મેળ રાખે, અને લોકાભિમુખ દૃષ્ટિ છોડી આત્માભિમુખ બને.

ઉપસંહાર

ભિક્ષાર્થી ભિક્ષુનું જીવન નમ્ર તથા જાગરૂક રહે છે. અને પરિચિત

સ્થાનોમાં આવી પડતી કપરી પરિસ્થિતિમાં [illegible]
કયા પ્રકારની સમતા જાળવે ? તે શ્રી નિ[illegible]
સાધનાકાળના જીવનપ્રસંગોમાંથી સમજાવતા [illegible]
ગુરુદેવ બોલ્યા :-

રીતે શ્રમણ મહાવીર પોતાના વિહારમાં એવાં સ્થાનોનો ઉપયોગ કરી કે જે વસતિથી દૂર હોય, એકાંતમાં હોય અને જ્યાં પોતાને રહેવાથી કોઈને કશીયે અડચણ ન પડતી હોય.

ઉપરનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પ્રાયઃ રાત્રિનિવાસને ઉદ્દેશીને છે. આ તે કાળની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો આ સ્થાનો પરથી તે નું લોકજીવન કઈ જાતનું હતું એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. (૧) વસ- દૂરનાં ઝૂંપડાંઓ, એ કાળના લોકોમાં શ્રમજીવિત્વ તથા સાદું છતાં અને સુવાસ તથા મીઠાશભર્યું જીવન હોવાનું સૂચવે છે. (૨) ધર્મ- ાઓ તે કાળના લોકોની પરગજુ અને સ્વાર્થત્યાગની ભાવનાનું પ્રતીક (૩) પાણીની પરબો લોકોના કર્તવ્ય, સજ્જનતા, ઉદારતા અને દયાળુ તે બતાવે છે. (૪) હાટડાઓ પરથી એક ચીજ લઈ બીજી આપવી ા કે પદાર્થવિનિમય એ જ વ્યાપાર એવો ગ્રામ્યજીવનના વ્યાપારનો ર્શ ખડો થાય છે અને આજના શહેરી જીવન અને વ્યાપારની લૂંટણનીતિ ભારતીય સંસ્કૃતિ નથી એમ સમજાવે છે. (૫) લુહારની કોડોનું ચિત્ર યંત્ર- વિના જીવી શકાય નહિ એવી માન્યતાને ખોટી ઠરાવે છે. અને તે કાળે લોકો વીર હતા તેની પણ પ્રતીતિ પૂરે છે. (૬) ઘાસની પુષ્કળ ગંજીઓ બહોળા ાનની સાક્ષી આપે છે. આ પ્રમાણે સ્વાવલંબીત્વ, સેવા, સંયમ અને ાસ્યભર્યું જીવન એ ચારે ધર્મનાં કે જીવનવિકાસનાં અંગો તે કાળે ાઈ રહેતાં હતાં. આજની સ્થિતિ અને તે કાળની સ્થિતિ વચ્ચે કેટલું મહાન અંતર પડી ગયું છે, તે પણ આ સૂત્રથી સમજી શકાશે; અને સુખ મેળવવાનો સાચો માર્ગ કયો છે, અને તે શક્ય છે કે કેમ, તે વિચાર- વાની તક પણ મળશે.

[૩] સંગમુક્ત જંબૂ! એ શ્રમણવીર કોઈ વખત પરામાં, બાગમાંનાં ઘરોમાં કે શહેરમાં રહેતા, તો કોઈ વખતે મસાણમાં, સૂનાં ઘરોમાં કે ઝાડની નીચે પણ રહી જતા.

નોંધઃ—(૧) ગામના લોકો ગામની ગીચ વસ્તીથી કંટાળી કે ઋતુની ફેર- ફારી અથવા અમુક પ્રકારની બીમારીથી બચવા માટે ગામબહાર જે સ્થાને આવી જુદાજુદા વસે એ વસતિસ્થાનને પરું કહેવાય છે. પરામાં ગીચ વસતિ નથી હોતી અને જગ્યાની પણ સારા પ્રમાણમાં છૂટ હોય છે. એટલે ત્યાં એકાંત સેવવાની અને વસતિસંગથી દૂર રહેવાની ભાવના બનવાનો

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[૭–૮–૯–૧૦] જિજ્ઞાસુ જંબૂ! સાંભળ, હવે હું એમના સમતા અને સહિષ્ણુતા સંબંધમાં કહું છું. ઉપર કહેલાં નિર્જન સ્થાનોમાં કે વૃક્ષો નીચે રહી, ધ્યાન ધરતાં એ દીર્ઘ તપસ્વી શ્રમણ મહાવીરને (અગોચર સ્થાનો હોવાથી) ઘણી વાર સર્પ, નોળિયો કે એવાં ઝેરી જાનવરો તથા સ્મશાન જેવા સ્થાનની નિકટ રહેતાં ગીધ વગેરે પક્ષીઓ આવી કરડતાં કે રંજાડતાં. આ અને આવા અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગો (સંકટો) તે ધ્યાનસ્થ મુનિવરના માર્ગમાં આવીને નડતા હતા.

તેમ જ મોક્ષાર્થી જંબૂ! એ યોગી જ્યારે શૂન્ય ઘરોમાં ધ્યાનમગ્ન બનતા ત્યારે કેટલીક વાર ચોરો એ એકાંત સ્થાન જોઈ ત્યાં સતાવવા માટે આવતા. કોઈક વાર તો લંપટજનો પણ એ એકાંત સ્થાનનો લાભ લેવા આવતા. (અને એ અડગ ઊભેલા તપસ્વીને જોતાં એ પોતાના કાર્યમાં બાધાકર થશે એવું ધારીને, તેમને ત્યાંથી દૂર કરવા માટે ખૂબ રંજાડતા. કોઈ વાર વળી ગામના રક્ષકો (પોલીસો) વગેરે (ચોરને શોધવા જતાં આ જ ચોર છે, પોતે રખે પકડાઈ જાય માટે ધ્યાનનો ઢોંગ કરે છે એમ) વહેમાઈને પોતાનાં હથિયારો-દ્વારા તેમને ઇજા પહોંચાડતા અને કેટલીક વાર તો તેમની મનોહર મુદ્રા જોઈને કેટલીક મુગ્ધા નારીઓ મોહાઈને તેમને કંટાળો આપતી. એવાં એવાં અનેક પ્રલોભનો અને સંકટોના કાંટાઓ તેમના સુકોમળ પંથમાં વેરાતા હતા, પણ તોય વીર જંબૂ! એ મહાશ્રમણે આવાં આવાં મનુષ્ય, દેવ અને પશુજન્ય અનુકૂળ પ્રતિકૂળ બન્ને પ્રકારનાં ભયંકર સંકટો તથા સુવાસમય કે દુર્ગંધમય પદાર્થોના, અનેક જાતના શબ્દોના તથા પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત સ્પર્શો વગેરેના ઉપસ્થિત ઉપસર્ગો સહ્યા.

આત્માર્થી શિષ્ય! આવા પ્રસંગે પણ એ આદર્શ તપસ્વી હર્ષ અને શોક બન્ને(વિભાગજન્ય સ્થિતિ)થી પર રહ્યા, એટલું જ નહિ બલ્કે એ મહાશ્રમણે તે કાળે વાણીનો પણ વ્યય નહોતો કર્યો. (તેઓ કારણ સિવાય મૌન સેવતા.)

વિભાગ તે વખતે પ્રાયઃ અનાર્ય લોકોની વસતિથી વ્યાપ્ત હોવા જોઈએ. જેઓ
આર્યના ગુણો જેવા કે માનવતા, દયા, પ્રેમ, ઉદારતા, પરોપકાર, સંયમ
ત્યાગ વગેરે ન હોય પણ મૂઢ સ્વાર્થ અને નિર્દયતા જ હોય કે
વાને જેઓ પાશવી અને પૈશાચિક કર્મો કરતાં હોય, તથા પરલોકનો
સ્વકૃત કર્મોના પરિણામનો ડર ન રાખતા હોય, તેમને અનાર્ય કહેવ
આજે પણ આવી વસતિ પ્રાયઃ જંગલો અને ખીણોમાં વસતી મળી આ
છે. તેમનું જીવન વાસ્તવિક સમજથી નથી હોતું. પ્રાયઃ લૂંટીને કે એ
ખાઈને તેઓ જીવન ગુજારતા હોય છે. તેઓમાં માંહેમાંહે પણ ખ
સામાજિક નિયમો નથી હોતા. શક્તિ એ જ એમનો નિયમ. એટલે જ સૂ
કાર કહે છે કે તે વિભાગો સાધુજનોને જવા માટે દુર્ગમ્ય હતા. એ પ્રદે
જંગલ, ખીણો અને પહાડોને લઈને કેવળ માર્ગની દૃષ્ટિએ જ નહિ બ
ત્યાં વસતી માનવજાતિની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ દુર્ગમ્ય હતા છે

ઉપદેશની ઘણી જ થોડી અસર થતી તેવો પ્રદેશ આવો અર્થ "પ્રાચી
ભારતવર્ષ" માં સ્વીકૃત છે. જુઓ પૃ. ૧૬૫. તો એ વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ
સ્વીકાર કરીએ તો શુભ્રભૂમિનો 'ઉજ્જ્વળ સંસ્કારવાળી પ્રજાનો પ્રદેશ' એવે
અર્થ પણ કાં ન ઘટે? જ્યારે અહીં સૂત્રકાર તો એ બન્ને પ્રદેશને લાટ દેશ
વિભાગો તરીકે વર્ણવે છે. અને એ બન્ને વિભાગોમાં વસતી પ્રજામાં અના
ર્યત્વ અધિક હતું એમ પણ જણાવે છે. વળી ભૂમિ સખત કે નમ્ર હોય તે
પ્રજાનું માનસ નમ્ર કે લોખંડી બને એ યુક્તિ પણ સંગત નથી. ઘણીવાર
નમ્ર ભૂમિમાં વસતા માનવોનાં માનસ કઠોર હોય અને કઠોર ભૂમિમાં
વસતા મનુષ્યોનાં માનસ નમ્ર હોય એવું નજરે દેખાય છે: વસ્તુતઃ માનસ
સ્વભાવ અને ભૂમિને ખાસ પ્રત્યક્ષ એવો કશો સંબંધ નથી.

આ પ્રદેશો હાલના ઓરિસ્સા પ્રાંતની સરહદ પર અને પ્રાચીન સૂત્રની
દૃષ્ટિએ વંશ અથવા ચેદી દેશની સરહદ પર હોવા જોઈએ એવી પ્રાચીન
ભારતવર્ષના લેખકની કલ્પના છે. જ્યારે બીજા ગ્રંથકારો એ પ્રદેશોને શ્રાવ
સ્તી નગરની ઉત્તરમાં હિમાલય તરફના પહાડી દેશમાં હોવાનું જણાવે છે.
આ બે પૈકી ઐતિહાસિક સત્ય શું છે એ ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુઓ શોધીને
વિચારે. મારી દૃષ્ટિએ મને બીજા ગ્રંથકારોનો મત શ્રમણ મહાવીરનાં વિહાર
સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રમાણભૂત છે.

સ્પષ્ટ થાય છે. એ ભિક્ષુઓનું પણ લાટ પ્રદેશનું દુર્ગમ ગમન, એમની શુભ પ્રવૃત્તિ તથા શુભ અનુકરણવૃત્તિ બતાવે છે, અને તે સુયોગ્ય છે. સાથેસાથે બૌદ્ધભિક્ષુઓ નાળવાળી લાકડી રાખતા એમ પણ સૂત્ર ભાખે છે, જે પરથી એમની ક્રિયા પાછળ પ્રતિકારક વૃત્તિનું માનસ પણ દેખાઈ આવે છે. અને આ માનસનું મૂલ કારણ ધાર્મિક સંસ્કૃતિ છે. તેઓ આ સાધન કેવળ રક્ષાર્થે જ રાખતા એ વાત અહીં ભૂલવી જોઈએ નહિ.

પરંતુ શુદ્ધ પ્રેમના માર્ગમાં સામેની વ્યક્તિની ક્રિયા તરફ જોવાનું હોતું જ નથી, એટલું જ નહિ પણ સામા પાત્રની સરાસર અઘટિત ક્રિયા હોય તોયે પ્રતિકારની ભાવના સુદ્ધાં હોવાનું સંભવતું નથી. તેમજ વિશ્વમાં વસતા એક પણ પદાર્થનો દુરુપયોગ કરવો એ તો હિંસા છે જ. પણ એક પણ સૂક્ષ્મ જંતુની વચ્ચે આવી તેમને રંજાડવાની ઇચ્છા સુદ્ધાં કરવી; ત્યાં પણ હિંસા છે. ભગવાન મહાવીર આવી પૂર્ણ અહિંસાની વ્યાખ્યામાં માનતા હોવાથી નિસર્ગના-કર્મના અચળ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે કોઈનોય પ્રતિકાર ન કરતા, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રતિકારના સાધનનેય ન ઇચ્છતા. એમ ઉપરનું સૂત્ર કહે છે. એમની આ વિશેષતા એમના કાળ પછી પ્રત્યેક દર્શનકારે મત કે પંથના સંસ્થાપકે તથા મહાપુરુષોએ અનુકરણીય ગણી છે. એટલું જ નહિ બલકે જીવનમાં આચરી પણ છે. ભગ[illegible] ધમ્મપદ ઇત્યાદિ માનનીય ગ્રંથોમાં તેનાં કિરણો

[illegible]

આથી જૈનદર્શનમાં માંસાહારને અને મદ્યપાનને નરકગતિનાં અધિકારી ગણી એના ત્યાગ પાછળ ખાસ ભાર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ રીતે છે. કેવળ સાત્વિકતા જ નહિ પણ સારું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે પણ એ ઉપયોગી છે. તામસી ખાણીપીણીથી મનુષ્યની પ્રકૃતિ તામસી અને જડ બની જાય છે, એ સારાસારનો વિવેક ખોઈ બેસે છે, અને ધર્મને કે આચારને નામે અનેક પ્રકારનાં પૈશાચિક કર્મો કરી તે દ્વારા અધમ સ્થાનમાં ગોઠવાય તેવી સામગ્રી પણ તૈયાર કરી નાખે છે; પરિણામે એને અધમ તથા દુઃખદ સ્થાનમાં જવું પડે છે. આ વાત ખૂબ સંસ્મરણીય છે. અનાર્ય અને આર્યનો ભેદ પણ આ જ જાતની વૃત્તિ અને એ વૃત્તિ દ્વારા થતાં કર્મો પર જ અવલંબે છે. બાકી તો, મનુષ્યમાત્રને પછી એ આર્ય હો કે અનાર્ય હો, દેહ, ઇંદ્રિયો અને મન વગેરે તો બધું સરખું જ મળે છે. ફેર માત્ર હોય તો વૃત્તિનો, જગતનાં સુખદુઃખનું મંડાણ પણ આ વૃત્તિને જ આભારી છે.

[૬] પ્રિય મોક્ષાર્થી જંબૂ! સંગ્રામને મોખરે ચડેલા બળવાન હાથી પરાક્રમપૂર્વક જય મેળવે છે તેમ સાધકપુંગવ મહાવીર પણ આંતરિક સંગ્રામમાં (અહિંસા, સત્ય અને સંયમનાં શસ્ત્રોથી) જીતીને પાર ઊતર્યા હતા.

નોંધઃ—પાંચમા સૂત્ર પરથી " असमर्थो भवेत्साधुः " એવો કોઈ અવળો અર્થ ન લઈ લે તે ખાતર શ્રમણ મહાવીરની વીરતાને સૂત્રકારે પ્રશંસી છે અને તે સમુચિત છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં વીરતાની આવશ્યક્તા છે.

અહિંસા પણ સાચો વીર જ પાળી શકે. કર્તવ્યધર્મ પણ વીર જ બજાવી શકે. આ વાત અનુભવગમ્ય છે. જે વીર નથી હોતો તે કોઇને ક્રિયાથી ન મારે તોય વૃત્તિનો તો તે પામર અને નિર્માલ્ય હોઈ અનેકગણી માનસિક હિંસા કરી નાખે છે. એટલે જેની વૃત્તિમાં સાચી વીરતા છે તે જ સાધક આ સંગ્રામમાં પાર ઊતરે છે, એમ સમજવું. શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર બહારનું યુદ્ધ છોડી તેના કારણને શોધ્યા પછી કેવળ આંતરિક સંગ્રામના અખંડ વિજેતા બન્યા અને રહ્યા હતા, માટે જ મહાવીર તરીકે પંકાયા.

બહારના સંગ્રામનો વિજેતા સાચો વીર નથી. જે આંતરિક સંગ્રામનો વિજેતા છે તે જ વીર છે. બહારના સંગ્રામમાં બહારનાં સાધનો હોય, પણ આત્મસંગ્રામમાં તો કેવળ આંતરિક સાધનો જ હોય. બહારનો વિજેતા પોતાને કે પોતાના સાચા શત્રુઓનો ભાગ્યે જ પિછાની શકવાથી લડે છે કે હણે છે ખરો; પણ એ કેવળ સાધનરૂપ દેહને–શત્રુતાને નહિ! પણ દેહ મરવાથી વેર શમે એ માન્યતા જ ખોટી છે, એ તો ઊલટું વધીને અન્ય જન્મમાં વધુ પીડવાનું. આ વાત યાદ રાખવા યોગ્ય છે. સાચો વીર એ બધાનાં મૂળને તપાસી કેવળ શત્રુઓને એટલે કે પોતાના આંતરિક ક્રોધાદિ રિપુઓને જ હણવાનું પસંદ કરે છે, અને સર્વ પ્રયત્ન એમની પાછળ જ ખર્ચી વિકાસ સાધે છે.

[૭] આત્માર્થી જંબૂ! કોઇ વખતે એ લાટ પ્રદેશનાં (વિશાળ) જંગલોમાં ચાલતાં ચાલતાં સાંજ થઈ જતી તો ઘણી વાર એ શ્રમણ વીરને રહેવાનું ગ્રામ પણ ન મળતું (અને ત્યાં જ કોઈ વૃક્ષતળે તેઓને રહી જવું પડતું), અને તેઓ ભોજન કે રહેવાનું સ્થાન શોધવા અર્થે કોઈ ગામમાં પ્રવેશ કરવાનું મન કરતાં ત્યાં તો પાદરમાંથી જ અનાર્ય લોકો સામે આવી તેમને મારતા, અને એમ કહેતા કે "અહીં સ્થાન નથી. એ! પેલે સ્થાને જા. (આ ગામથી બીજે ચાલ્યો જા.)"

[૮] પ્રિય જંબૂ! ઘણી વખતે એ શ્રમણવીરને આ લાટ દેશમાં વસતા અનાર્ય લોકો લાકડીથી, મૂઠ્ઠીથી, ભાલાની અણીથી, પથ્થરની કે હાડકાના ખપ્પરથી મારતા ને પાછા ઉપરથી ઊલટું એમ કહેતા

પરંતુ એ સંગૃહીત થયેલી શક્તિ ખોટે માર્ગે ન વેડફાઇ જાય–તે બાંધેલા પુલમાં ગાબડું પડીને પાણી ચાલી ન જાય કિંવા તે વિશુદ્ધ પ્રવાહમાં બીજું કોઇ ઉપરથી, બાજુમાંથી કે નીચેથી અનિષ્ટ તત્ત્વ ન ભળી જાય તે પૂરતી સંભાળ રાખવાની પણ જરૂર પડે છે. આથી જ મહાશ્રમણ મહાવીરે પોતાની સાધનામાં તપનું સ્થાન જ્ઞાન અને ધ્યાન પછી આપ્યું છે.

જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનું જોર હોઈ પર પદાર્થોથી દૂર રહેવાની કાળજી ધરાવતાં છતાં મમતા કે અહંતાનું આરોપણ થઈ જાય અને એમાં સુખ છે, એવી ઊંડીઊંડી વૃત્તિ રહે ત્યાં સુધી આત્મશાન્તિ સાધવી એ કેવળ વલખાં માત્ર છે. આવું ધારી સંયમ અને ત્યાગ કર્યા પછી પણ શ્રમણ મહાવીરે સાડાબાર જેટલાં વર્ષો દીર્ઘ તપશ્ચર્યા આદરી અને તેઓ દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર કહેવાયા.*

	* તપનું નામ	તેની સંખ્યા	તેના કેટલા દિવસ થયા	ત્રીસ દિવસનો એક મહિનો તે ગણતરીએ કેટલો સમય રોકાય		
			દિવસ	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧	છ માસી	એક	૬×૩૦×૧=૧૮૦	૦	૬	૦
૨	છ માસી ઊણા પાંચ દિવસ	એક	૬×૩૦—૫=૧૭૫	૦	૫	૨૫
૩	ચોમાસી	નવ	૪×૩૦×૯=૧૦૮૦	૩	૦	૦
૪	ત્રણ માસી	બે	૩×૩૦×૨=૧૮૦	૦	૬	૦
૫	અઢી માસીઓ	બે	૨॥×૩૦×૨=૧૫૦	૦	૫	૦
૬	બે માસીઓ	છ	૨×૩૦×૬=૩૬૦	૧	૦	૦
૭	દોઢ માસીઓ	બે	૧॥×૩૦×૨=૯૦	૦	૩	૦
૮	માસ ક્ષમણ	બાર	૧×૩૦×૧૨=૩૬૦	૧	૦	૦
૯	પક્ષ ક્ષમણ	બોંતેર	૦॥×૩૦×૭૨=૧૦૮૦	૩	૦	૦
૧૦	સર્વતો ભદ્રપ્રતિમા	એક	૧૦ દિવસની=૧૦	૦	૦	૧૦
૧૧	મહાભદ્ર પ્રતિમા	એક	૪ દિવસની=૪	૦	૦	૪

જ્ઞાન એટલે વિવેકબુદ્ધિ અથવા સમજશક્તિ. સંયમમાં ક્યાંય ગાબડું ન પડે એની આ શક્તિ પૂરતી સંભાળ રાખે છે. અર્થાત્ કે તપશ્ચર્યા કેવળ નિર્વ્યાજ અને નિષ્કામ રહે એની એ અહર્નિશ કાળજી કર્યા કરે છે; કારણ કે કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા બાદ તેના ફળની ઇચ્છા માનવમાત્રમાં રહે છે. એટલું જ નહિ બલ્કે કંઈ પણ નવીન જુએ એટલે આવું મને મળે તો ઠીક એવી એને ઝીણીઝીણી સ્પૃહા-કે જેને જૈન પરિભાષામાં નિદાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે-રહ્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે જીવમાત્રમાં અને પ્રગટ સ્વરૂપે માનવમાત્રમાં એ લાલસા અતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ એક વાસનાનું જ સ્વરૂપ છે અથવા એની બીજી બાજુ છે, એમ કહી શકાય. એ સ્પૃહાના સંગથી શક્તિઓના સંયમમાં ગાબડું પડે છે, અર્થાત્ કે એ તપશ્ચર્યા અશુદ્ધ બની જાય છે. પણ આવી તુચ્છ વૃત્તિ કે જે શલ્યની પેઠે જીવનને પગલે પગલે ખૂંચ્યા કરે છે તે કાંટાને સાચું જ્ઞાન દૂર કરે છે, અને આત્મવિશ્વાસમાં લેશ પણ ગાબડું પડવા દેતું નથી. એ દૃષ્ટિએ જ્ઞાનની સર્વ પ્રથમ અગત્ય છે. જ્ઞાની સાધકને જગતના અભિપ્રાયની કશી પડી હોતી નથી; માત્ર આત્માની જ પડી હોય છે. એની તપશ્ચર્યા અહંતાની પુષ્ટિ માટે, ગૌરવ માટે, મહત્ત્વાકાંક્ષા માટે અથવા લોકપૂજા કે લોકપ્રતિષ્ઠા માટે થતી નથી એટલે જ એ તપશ્ચર્યા આદર્શ

:થાન આવશ્યક છે કારણ કે બહારના ધૂસતા વિકલ્પોના અનિષ્ટની ચોકી તો ધ્યાન જ રાખી શકે છે. સર્વ ઇંદ્રિયો, મન, વાણી અને કર્મને સત્ય પર એકાગ્ર કરી રાખવાની અદ્‌ભુત શક્તિ પણ ધ્યાન-દ્વારા જ સાંપડે છે. એટલે આ રીતે જ્ઞાન અને ધ્યાન એ બન્ને તપસ્વીને અનિવાર્ય આવશ્યક છે. જે એ બન્ને મેળવે છે એને એ સૌ શક્તિમાં ગાબડુંય નથી પડતું અને દુર્વ્યય પણ નથી થતો અને ધ્યાનપૂર્વકની તપશ્ચર્યા કેવળ આત્મવિકાસમાં સાંગોપાંગ ઉપયોગી બની રહે છે.

આવી તપશ્ચર્યા એટલે જ્વલંત ભઠ્ઠી એમાં અનેક જન્મોના સંચિત થયેલાં કર્મકાષ્ઠો ક્ષણવારમાં બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે, અને ચૈતન્યનો અપ્રતિહત પ્રકાશ જીવનના સર્વ ભાગોમાં પથરાઇ જવાથી અંધકાર દૂર થાય છે.

આથી જ શ્રમણ મહાવીરના આયુષ્યકાળનો છઠ્ઠો કરતાંયે વધુ હિસ્સો કેવળ તપશ્ચર્યાની ક્રિયાને ખોળે આવે છે, અને એમના સાધનાકાળનું તો એ મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે તપશ્ચર્યાનો સંબંધ સીધી રીતે આંતરિક વૃત્તિઓ સાથે છે એ હેતુ બરાબર જળવાઇ રહે એટલા ખાતર તપશ્ચરણના મુખ્ય-આંતરિક અને બાહ્ય એવા ×બે ભેદો, અને તેના પેટા વિભાગો મળી કુલ બાર ભેદો વર્ણવ્યા છે.

એ બધા ભેદોને એમણે પોતાના જીવનમાં કેવી રીતે ઉતાર્યા હતા એ વર્ણવતાં

ગુરુદેવ બોલ્યા :—

[૧] તપસ્વી જંબૂ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીર રોગોથી અસ્પૃશ્ય ને નીરોગી હોવા છતાં અલ્પભોજન (મિતાહાર) કરતા. વળી વહાલા

× અધિક વર્ણન સારુ જુઓઃ-શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યયન ૩૦મું.

પાછળથી એ યોગ બે પ્રકારે વિભક્ત થઈ ગયો છે: (૧) હઠયોગ અને
) રાજયોગ, હઠયોગમાં આસનો અને શરીરની આંતરશુદ્ધિની ક્રિયાઓને બહુ
મહત્વનું સ્થાન છે. વાત તો એમ છે કે શરીરની આંતરશુદ્ધિ પર, નાડીશુદ્ધિ
, શુદ્ધ વાયુસંચાર અને પ્રાણવાયુની શુદ્ધિ પર મનઃશુદ્ધિનો આધાર છે. અને
શુદ્ધિ થયા પછી જ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે કે જે યોગની પ્રણાલિકાનું
ધ્યેય છે. પણ પાછળથી એની સાધનભૂત ક્રિયાઓ પર માત્ર ભાર જ
કે પણ જડ પકડાઈ ગઈ, એટલે આંધે એ જડ યોગ બન્યો તેટલે અંશે
નું ધ્યેય પણ પલટાયું, અને હઠયોગનો પ્રયોગ કેવળ ભૌતિક હેતુ અર્થે જ
ન એવું બની ગયું.

હિપ્નોટીઝમ, મેસ્મેરીઝમ, અને એવા બાહ્ય માનસશક્તિના પ્રયોગો
ઉચ્ચાટન, મારણ અને તેવી હલકી શક્તિઓનો વિકાસ તથા તંત્ર, મંત્ર
ને યંત્રોની ઉપાસના એ બધા યોગની વિકૃતિના અંગો છે.

રાજયોગ આ વિકૃતિથી દૂર રહ્યો છે. આંતરિક શક્તિઓના વિકાસ તરફ
પ્રધાન વલણ છે. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી આંતરિક શક્તિઓ વિકસે છે,
અણિમા, લઘિમા, ગરિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા ઋદ્ધિ
ને સમૃદ્ધિ પણ વરેલી હોય છે. યોગી તે પ્રલોભનમાં ન લોભાતાં કેવળ
આત્મલક્ષી રહેવું એમ રાજયોગ ભારપૂર્વક કહે છે. અને જે યોગીની ભૌતિક
પ્રલોભનમાં વૃત્તિ પેસતી નથી તેને મુક્તયોગી તથા જે યોગીની વૃત્તિ
હોવા છતાંય તેની પ્રવૃત્તિમાં પડી જતાં પહેલાં જે તુરત જ સાવધાન થઈ
ય છે અર્થાત્ કેવળ આત્મલક્ષી બની જાય છે તેને યુંજાનયોગી કહે છે.+

જૈનદર્શનની યોગપ્રણાલિકા આથી કંઈ જુદી જ જાતની છે. તેનો
ભાર કેવળ આંતરિક વિકાસ પર છે. બહારનાં સાધનોને તે બહુ ગૌણ
રૂપ આપે છે. પ્રાણશુદ્ધિ માટે શરીરની આંતરિક શુદ્ધિ આવશ્યક
છે, તેવો એનો આગ્રહ નથી. પણ તત્વને તે સ્વતંત્ર તત્વ છે, એમ
નથી માનતું. પ્રાણને તે માત્ર ચેતનની શરીરમાં અભિવ્યક્ત થતી
શક્તિરૂપ માને છે, અને તે શક્તિ મન, વચન, ક્રિયા, ઈંદ્રિયો,

+આ પ્રણાલિકા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને મુક્તયોગી અને શ્રીરામચંદ્રજીને યુંજાનયોગી તરીકે વર્ણવ્યા છે. જુઓ નયસુન્દરની કારિકા વગેરે.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ભાગ્યે જ સાધકે આગળ [illegible]. [illegible] તો માત્ર નિમિત્ત [illegible] છે. બહાર સાગર હોય કે રેતીનું [illegible] હોય, તોય તેમાં સાધકને શું [illegible] તો નિમિત્તને માત્ર પોતાના ઉપાદાન (અંતઃકરણના સંસ્કારો)ની સા[illegible] [illegible] તો સરખાવીને ઉપાદાનને નિરખે.

શ્રમણ મહાવીર જૈનધર્મના ચોવીસમા તીર્થોદ્ધારક તરીકે થઈ ગયેલા
ી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના અનુયાયી ગણાતા કુળમાં જન્મ્યા હોવાથી તત્કાલીન
ચલિત જૈનત્વના સંસ્કારોનો તેમને ગાઢ પરિચય હોવો સ્વાભાવિક છે. છતાં
ી મહાવીરની એ વિશેષતા હતી કે તેમણે જૈનદર્શનના સત્યને જોયા અને
ણ્યા છતાંય બહારના મતો, દર્શનો કે ધર્મો તથા તેના મૌલિક સિદ્ધાંતો
ને આચરણો જોવાને અવકાશ રાખ્યો, એટલું જ નહિ બલકે પ્રત્યેક જનના
થક પૃથક્ વાદો, માન્યતાઓ અને માનસોને પણ અનુભવ્યાં. શ્રમણ
હાવીરની સાચી સત્યનિષ્ઠા અને સાચી જિજ્ઞાસાનું આ સુંદર પ્રતીક છે.
ત્યાર્થી પરમ સત્યને જુએ તોય એના જીવનમાં એ સત્યની પૂર્ણ પરાકાષ્ઠા
ાં સુધી ન સમાઈ હોય ત્યાં સુધી એની જિજ્ઞાસા કાયમ રહે અને એમની
ધકબુદ્ધિ જ્યાં જ્યાં સત્ય જુએ ત્યાં ત્યાંથી લે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી મહાવીરે
હારનું બધું અવલોક્યું અને તે પણ આંતરદૃષ્ટિ સાથે રાખીને; પોતાને દૂર
ખીને નહિ. અને આથી બહારનાં સાધનોને સાધનોનું સ્વરૂપ આપીને સત્યના
નુભવો સ્વજીવનમાંથી જ તારવવા વિવિધ પ્રયોગો આદર્યા, તથા એ માર્ગે
ણે સત્યને જોયું, પચાવ્યું અને સંપૂર્ણ વિકસાવ્યું.

જેટલો સ્વાનુભવ થાય તેટલું જ સાધક માને, બોલે અને વર્તન કરે
જ તેનાં બાહ્ય અને આંતરિક બન્ને જીવનતુલાના ત્રાજવાં સમાન રહે,

અને શાન્તિ કે આનંદનો અનુભવ થાય. બાકી કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં તો નિરાસક્ત કે વિરક્ત બની જવું એ જરાય કઠિન નથી, તદ્દન સરળ છે; પણ તેવી દશામાં મળતું સુખ પણ તેટલું જ કલ્પનાના સ્વપ્ન જેવું એટલે કે મૃગજળના દેખાવ જેવું હોય છે, એ વાત ભૂલવી નહિ.

જેવું અંદર હોય તેવું જ બહાર દેખાવાની દશા, નિરભિમાનિતા અને વાસનાની વિજયશક્તિ વગેરે અનુભવથી જ જન્મે છે. સારાંશ કે સ્વાનુભવનો માર્ગ જ સાધનાનો માર્ગ છે. પોતાને જેનો લેશ પણ અનુભવ નથી એવા કેવળ કલ્પનાના માર્ગે વિકાસમાં ઉડવું એ માત્ર [illegible] છે. કોઈ પણ સાધક તેમાં ન ફસાય.

ઉપસંહાર

તપશ્ચર્યા એ કર્મ બાળવાની પ્રચંડ ભઠ્ઠી છે. વર્તમાન કર્મોની શુદ્ધિ અને ભાવિ કર્મોથી બચવાના બીજા અનેક ઉપાયો હશે પરંતુ પૂર્વાધ્યાસો તથા પૂર્વકર્મોના જોરને દાબવાનો કે પૂર્વસંસ્કારોની શુદ્ધિ કરવાનો માર્ગ એ એક જ ઉપાય છે. આધ્યાત્મિક દર્દ મટાડવાનું એ એક જ અમોઘ રસાયણ છે. પણ તે રસાયણનો ઉપયોગ પ્રમાણપૂર્વક થવો જોઈએ તો જ તે પચે.

તપશ્ચર્યાનો લાભ પણ વીર પુરુષ જ લઈ શકે છે. બાહ્ય દેખાતી ઇંદ્રિય-દમન અને દેહદમનની તપશ્ચર્યા પણ આવશ્યક તો છે જ, પણ તેની આવશ્યકતા અંતર્શુદ્ધિ અને આંતરવિકાસની અપેક્ષાએ છે. બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી ચિંતન, ચિત્તપ્રસાદ અને ધ્યાનસ્થિરતાને ટેકો મળે છે, અને આત્મસ્વરૂપ તથા જગતસ્વરૂપને સમજવાની તક સાંપડે છે. જે તપશ્ચર્યા આ રીતે વૃત્તિના સંસ્કારો પરથી ચિત્તખિન્નતાને ઠેકાણે ચિદાનંદ સ્ફુરાવે છે, તે તપશ્ચર્યા જીવનમાં વણવાનો સૌ કોઈ પ્રયાસ કરે.

તપશ્ચર્યાથી કાયા કરમાય છે, એ ભ્રમ માત્ર છે. તપશ્ચર્યા એ તો નૈસર્ગિક ઔષધ છે. પાશ્ચાત્ય વૈદકમાં પણ હવે તપશ્ચર્યાનું મહામૂલ્ય અંકાયું છે, અને અખતરાઓ પણ થયા છે. એટલે આ રીતે તપશ્ચર્યા એ શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેને તન્દુરસ્ત કરનારી સફળ જડીબૂટી છે; અને વૈરાગ્યવૃત્તિ તથા અભ્યાસથી એ સહજ અને સુસાધ્ય બને છે. વિશેષ શું ? યોગમાત્રનો સમાવેશ તપશ્ચર્યામાં છે. શ્રમણ મહાવીરને પલટી સર્વજ્ઞ તથા ભગવાન મહાવીર બનાવનાર સાધનામાં તપશ્ચર્યાનો પ્રધાન હિસ્સો છે.

એમ કહું છું.

ઉપધાનશ્રુત નામનું નવમ અધ્યયન પૂર્ણ થયું.

બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કન્ધ

શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કન્ધ તરીકે ઓળખાય છે. બ્રહ્મ એટલે આત્મા, અને આત્મા તરફ પ્રગતિ કરાવનારું સાધન તે બ્રહ્મચર્ય.

વીર્યનો જેટલો સંગ્રહ અને સદુપયોગ એટલું બ્રહ્મચર્ય પાલન અને એનો જેટલો વ્યય તથા દુરુપયોગ એટલું જ બ્રહ્મચર્યનું સ્ખલન. આ રીતે વિકાસને માટે મળેલાં દેહ, ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ ઇત્યાદિ પ્રત્યેક સાધનનો સદુપયોગ કરવો અને તે દ્વારા પૂર્વગ્રહોનો પરિહાર, અધ્યાસોનો નિગ્રહ, કાયા, મન તથા વાણીનો સંયમ, અને વાસના પર વિજય મેળવવો એ સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની સાધનાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે.

આચારાંગ સૂત્રનો
બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કન્ધ નામનો
પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ
સમાપ્ત થયો.

પરિશિષ્ટ

શ્રી આચારાંગ અને ભગવદ્‌ગીતા વિષે

એક તુલનાત્મક વિચાર

:: વિષયક્રમ ::

☆

અનુમાન બાંધવા માંડે તો જ સ્પષ્ટ બંધાય છતાં એ કહેવું જ જોઈ કે એની સળંગ સંકલનામાં પૂર્વ અને પશ્ચાત્ ચિત્રો છે અને એ સંકલનાકાર કે જ્ઞાતાને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ છે એટલું નહિ, બલ્કે એ દ્રષ્ટા પણ જો ધીરજ રાખીને અને ઊંડાણની સંકલનાત્મક દૃષ્ટિએ જુએ તો એ પણ જાણી શકે. માત્ર પડદો તૂટી જવો જોઈએ. તે જ રીતે અજ્ઞાનનો પડદો તૂટી ગયા પછી પોતાના પૂર્વ જન્મોની અને પશ્ચાત્ જન્મોની જ માત્ર નહિ બલ્કે સર્વ જીવોની સર્વ અવસ્થાઓની ચાવી-મૂળ જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. વૈજ્ઞાનિક પાણીના પૂર્વરૂપને તથા પશ્ચાત્રૂપને નિયમરૂપે જાણી શકે તો ય એને પ્રત્યક્ષ ન કરી શકે. પણ જીવનની સંકલના-સંબંધમાં તેવું નથી. તે તો જ્ઞાન થતાં સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે.

એ જ ભાવને વ્યક્ત કરતાં ગીતાજીમાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે:-

સર્વજ્ઞત્વનો સર્વને સમાન અધિકાર

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥

મારા અને તારા અને એવા અનેક જીવોના જન્મ અને એને લગતી અનેક ક્રિયાઓ થઈ ગઈ તે બધું તું આજે (આવરણ હોવાથી) નથી જાણી શકતો, પણ હું જાણું છું. [અ. ૪-૫]

यस्तु स सर्वज्ञः सर्ववित्—सर्वमेवाविवेश ।
(प्रश्नोपनिषद्)

ઉપરના કથનથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

યોગીશ્વર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે, હું જાણું છું તેથી તું એમ ન સમજ કે બીજા ન જાણી શકે. જો કોઈ પ્રયત્ન કરે તે સર્વજ્ઞતાના અધિકારી છે, માત્ર યોગ્યતા જોઈએ.

યોગ્યતાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે:

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥

માન, મોહ અને આસક્તિ વગેરે દોષોથી નિવૃત્ત થયેલા, આત્મદશામાં લીન થયેલા, રાગાદિ રિપુદ્વંદ્વોથી સર્વથા છૂટેલા, સુખ તથા દુઃખની સંજ્ઞાથી જ પર થયેલા એવા જ્ઞાની પુરુષો સર્વજ્ઞપદને પામે છે કે જે પામ્યા પછી પુનઃ પતન સંભવતું નથી. [અ. ૧૫—૫]

ગીતા વદે છે કેઃ

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।

પ્રકૃતિ પુરુષનો સંબંધ (ગીતાજીની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ ને પુરુષનો સંબંધ એટલે જૈનસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સમજવો) અનાદિ છે ને તેથી જ **लोकोऽयं कर्मबन्धनः**-આ આખો સંસાર કર્મથી બંધાયેલો છે એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. (૩—૯)

પણ છતાંય ઉપર કહ્યું તેમ સૌ જીવાત્માઓ સર્વથા નિર્દોષ થઈ મુક્તિ મેળવી શકે છે, મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ પણ જાતિ-પાંતિ કે ઉચ્ચનીચના ભેદનાં બંધન હોતાં નથી. ત્યાં તો યોગ્યતાનુસાર સૌને સમાન અધિકાર છે. એથી જ કહ્યું છે કેઃ

मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥

હે પાર્થ! મને (પરમાત્માને) અવલંબનભૂત માનીને જે પ્રયત્ન કરે છે તે જીવો પાપયોનિમાં ઉત્પન્ન થયા હોય કે લૌકિક દૃષ્ટિએ સ્ત્રીલિંગે, શૂદ્રરૂપે કે વૈશ્ય રહ્યા હોય તોય તે બધા યોગ્યતા મેળવી* પરમોત્કૃષ્ટ પદ પામે છે. (૯—૩૨)

---

* જે વેદધર્મની શ્રુતિને નામે ‘स्त्रीशूद्रौ नाधीयेयाताम्’ સ્ત્રી-શૂદ્રો પાસેથી અધ્યયનનોય અધિકાર ઝૂંટવી લે ત્યાં ત્યાગ, તપ કે મુક્તિના અધિકારની વાત શી? ગીતાજી એ જ નામોલ્લેખ કરી પ્રગટપણે સ્પષ્ટ વિરોધ દર્શાવી સ્ત્રી-શૂદ્રને કેવળ અધ્યયનનો જ નહિ બલકે મોક્ષનોય સર્વોત્કૃષ્ટ અધિકાર આપે છે છતાં તે ગ્રંથ વેદધર્મનો ગણાય અને સૌથી પ્રથમ જેણે મોક્ષનો અધિકાર સ્ત્રીને સોંપ્યો એટલું જ નહિ, બલકે મુક્તિ આપીયે ખરી; ભગવાન ઋષભદેવની માતા

[illegible]

સંસ્કૃત શ્લોક: [illegible]

[illegible] (અ. ૮ શ્લો. [illegible] નો સ્વાધ્યાય)

દાર્શનિક કે સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ બધા [illegible] આટલા સિદ્ધાંતોનું સામ્ય જોયા પછી ગીતાનો આત્મા શું છે, એ જરૂર સમજી [illegible]

[illegible] (જોકે આ [illegible] સિવાય [illegible] એ સમ્યગ્ [illegible] ગ્રંથ નથી એમ કોઈ માને તો કેવું આશ્ચર્ય !

૧ હું ઘણી વખત કહી ચૂક્યો છું કે, ગીતામાં અર્જુનને હઠ કર્યા કે ભક્તિના અવલંબનની આવશ્યકતા નથી એટલે અનાસક્તિયોગના મૂર્તિમંત દૃષ્ટાંતની અહીં અપેક્ષા હોઈ અહીં શ્રીકૃષ્ણ-સંવાદમાં પ્રથમ પુરુષના પ્રયોગો ખૂબ થયા છે અને એ દૃષ્ટિબિંદુઓએ આવશ્યક પણ છે. પરંતુ ત્યાં હું શુદ્ધાત્મા કે પરમાત્માનો અર્થ ઘટાડું છું.

ચાકશે. પરંતુ ગીતાજી સાથે જૈનસંસ્કૃતિનું કેવળ સિદ્ધાંતોનું સામ્ય છે એટલું જ નહિ, બલ્કે સાધનાપ્રણાલિકાનું પણ ઘણું સામ્ય છે. ઉપરાંત સૂત્ર સંબંધમાં શબ્દ–સામ્ય પણ વિરલ વિરલ સ્થળે એટલું નક્કર છે કે તેમાંથી ભગવદ્‌ગીતા જૈન શબ્દનો યૌગિક અર્થ માન્ય હોય એવો નિષ્પક્ષપાતી અને તટસ્થ શાખા જૈનધર્મનો ગ્રંથ ગણી શકાય. હવે સાધનાના સામ્ય તરફ વળીએ.[૨]

---

૨ ગીતામાં સાંખ્ય કે વેદાંત કે બીજાં દર્શનોનો આત્મા શા માટે ન કહ્યો ? એનાં કારણો પાછળ આવતી 'ષડ્દર્શન મીમાંસા' પરથી સરળતાથી બરાબર સમજાશે. અહીં ટૂંકમાં સમજવું. સાંખ્ય અને યોગ આત્માને કર્તા નહિ પણ દ્રષ્ટા તરીકે સ્વીકારે છે. ઉત્તરમીમાંસા વિભુતિએકત્વ અને આત્માનું કૂટસ્થ નિત્યત્વ માને છે. ગીતાજી આત્માનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત કરે છે. ગીતાજી કહે છે કે:—

ह्रियते ह्यवशोऽपि सः बलादिव नियोजितः ।

પૂર્વમીમાંસા ખાસ કર્મકાંડોને પ્રાધાન્ય સોંપે છે. ગીતા એનો પરિહાર કરે છે.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (४–३३)

તે જ રીતે ન્યાય અને વૈશેષિક આરંભવાદમાં માને છે. ગીતા પરિણામવાદને સ્વીકારે છે. આ સિવાય પણ થોડા મતભેદ છે. ન્યાય(વૈ. સાં.)માં ભક્તિ મીમાંસાનું સ્થાન નથી. ગીતામાં એ તો મુખ્ય છે. બૌદ્ધમાં આત્મતત્ત્વનો સ્વીકાર નથી, જ્યારે ગીતામાં એ સ્પષ્ટ છે અને બીજું કોઈ પણ દર્શન નથી કે જે જૈન દર્શન સિવાય એનો આશય લઈ શકે.

સાધનાત્મક

અહીં હું શ્રી આચારાંગનાં અને શ્રી ગીતાજીનાં વચનો-દોરથી એની સમજણ આપી પછી બન્નેના શ્લોકોને રજૂ

શ્રી ભગવદ્ગીતા

શ્રી ગીતાજી પણ મોક્ષને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. સ્વર્ગાદિ સુખ કરતાં, જ્યાંથી પુનરાગમન ન થઈ શકે એવું મુક્તિધામ એનું ધ્યેય છે.

(૧)

ધ્યેય—મોક્ષ

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाऽखिलम्॥(७-२९)

જરા અને મરણથી મુકાવા માટે મને (સત્યને) અવલંબીને જે પ્રયત્નવંત બને છે તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મઆત્મ-સ્વરૂપને અને આધ્યાત્મિકતાને પહોંચી શકે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाऽभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ (७-१३)

સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણથી યુક્ત એવા સંસ્કારોથી આ આખું જગત મોહમુગ્ધ બન્યું છે અને તેથી જ અજ્ઞાની હોઈ મને (નિરીશ્વર એવા આત્મસ્વરૂપને) જાણી શકતું નથી.

–સાથે સાથે આપી તુલનાનું ચિત્ર દોરું છું. એ ચિત્રરૂપ –કરવાથી બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

શ્રી આચારાંગ

જૈનદર્શનનું પરમ ધ્યેય પૂછો તો એ જ જવાબ મળે કે મોક્ષ. મોક્ષ સિવાય ભૌતિક કે સ્વર્ગીય સુખ એકે અભીપ્સિત નથી, પણ મોક્ષ એટલે નૈયાયિક દર્શનની જેમ શૂન્ય નહિ કે અભાવાત્મક નહિ. ત્યાં પણ આત્મા અને એની સ્વરૂપમગ્નતા તો છે જ. આત્મા પર લાગેલાં કર્મો ય. રાગોની સર્વથા મુક્તિ. જૈનદર્શન કર્મોની મુક્તિ, દુઃખનો આત્યંતિક ક્ષય, પરમ સુખ, સમતા, યોગની પરાકાષ્ઠા કે વીતરાગભાવની પરાકાષ્ઠાને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧)

ધ્યેય—મોક્ષ

से वन्ता कोहं च माणं च मायं च
लोहं च एयं पासगस्स दंसणं ॥ (૨-૪-૫)

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચતુઃ કષાયોથી મુક્તિ મેળવવી એ જૈનદર્શનનું ધ્યેય છે; પણ સંસાર કે કર્મબંધન શાથી? એ પ્રશ્ન થાય છે. એના કારણમાં મોહ અને અજ્ઞાનને બતાવે છે.

अट्टे लोए परिजुण्णे दुस्संबोहे अविजाणए
अस्सि लोए पव्वहिए
तत्थ पुढो पास आउरा ... ॥

આર્તતા અને આતુરતાથી ... લો ... પીડાઈ રહ્યો છે છતાં દુઃખની વસ્તુ છે ... બોધ

એક માન્યતા એવી છે કે કર્મોમાં પાપ છે મા
આ બન્ને માન્યતાઓમાં સત્યાંશો છે ખરા પણ તેન
આવશ્યક છે.

શ્રી ભગવદ્ગીતા

(૩)

અનાસક્તિ દૃષ્ટિ

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (१८-७)

નિયત* થયેલાં કર્મોનો ત્યાગ થઈ શકે જ નહિ. અને જે
કર્મથી મૂંઝાઈને કોઈ એનો ત્યાગ કરે તો તે ત્યાગ તામસ ત્યાગ ગણાય

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ (१८-२३)

નિયત અને સાત્ત્વિક કર્મ પણ તે કહેવાય છે કે જેમાં આસક્તિ, રાગદ્વેષ કે ફલેચ્છાનો સમાવેશ નથી.

પણ કોઈ કર્મથી જ ડરે તો એને માટે કહે છે કે, ભાઈ! કર્મથી ન ડર. '**आरंभजं दुःखं**'–સંસાર અને દુઃખ કર્મથી નહિ પણ આરંભથી થાય છે. માટે આરંભથી નિવૃત્ત થા.

---

* નિયત કર્મો કોને કહેવાં અને અનિયત કોને કહેવાં? એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. અને સાધકની બુદ્ધિ આમાં ઘણી વાર અનિયત કર્મને નિયત ઠરાવી કે નિયતને અનિયત ઠરાવીને ઠગેય છે ખરી, પણ સામાન્ય રીતે નિઃસ્વાર્થભાવે કર્મો કરવાની ટેવ પાડવામાં આવે તો એનું અંતઃકરણ સત્ય જણાવવા ચૂકે નહિ. પછી એ નાદ સાંભળવો કે નહિ એ એની ઇચ્છાની વાત છે.

કર્મોનો ત્યાગ કરવો અને અનાસક્તિ એટલે સત્કર્મો કરવાં. સર્વાંગે સમજવા માટે બન્નેની દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરવો

શ્રી આચારાંગ

(૩)

ત્યાગની દૃષ્ટિ

कम्मुणा स-फलं दट्ठुं

तओ णि ज्जाइ वेयवी । (४-४-१)

નિયત કર્મ સફળ જ છે એ જોઈને તે પ્રત્યે જે વિરાગભાવ ધારણ કરે છે તે જ સાચો વેદવિદ્-જ્ઞાની જાણવો.

तं परिन्नाय मेहावी विदित्ता लोगं.

वन्ता लोगसन्नं* से मइमं परक्कमेज्जासि । (२-१-१४)

મેધાવી પુરુષ વિવેકપૂર્વક સમજીને લોકરુચિ તરફ ન ઢળતાં આત્માભિમુખ થઈને વર્તે; કારણ કે આત્માભિમુખતાપૂર્વક થયેલું કર્મ કર્મબંધનું કારણ બનતું નથી.

'समत्तदंसी ण करेइ पावं'-અર્થાત્ જે સત્યદર્શી સાધકો છે તે પાપકર્મ કરતા નથી, એ ઉપરની વાતને ટેકો આપે છે. જ્ઞાનીજનોને માટે તો **'जे असवा ते परिसवा'** (૪-૨-૧) જે અજ્ઞાનીઓને કર્મબંધનનું સ્થાન હોય છે તે જ સંવરનું સ્થાન બને છે.

એટલે જ કર્મોના બે ભેદ છેઃ મૂળકર્મ અને અગ્રકર્મ અથવા ગાઢ કર્મબંધન અને શિથિલ કર્મબંધન. કહ્યું છે કે,

---

*આ શ્રી આચારાંગની પરિભાષામાં લોકસંજ્ઞા અને લોકૈષણા શબ્દનો પ્રયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થયો છે, એનો અર્થ આગળ આપવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેકની પાછળ સ્વાર્થ, માન, પ્રશંસા, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠાદિના ગર્ભિત હેતુઓ પ્રત્યેક કાર્યોમાં હોય છે. એનો ત્યાગ એ જ લોકૈષણાનો ત્યાગ. ફળત્યાગમાં પણ આ જ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રધાનપણે હોવું ઘટે.

કર્મોનો ત્યાગ કરવો અને અનાસક્તિ એટલે સત્કર્મો કરવાં. સર્વાંગે સમજવા માટે બન્નેની દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરવો

શ્રી આચારાંગ

(૩)

ત્યાગની દૃષ્ટિ

कम्मुणा स-फलं दट्ठुं
तओ णि ज्जाइ वेयवी । (४-४-९)

નિયત કર્મ સફળ જ છે એ જોઈને તે પ્રત્યે જે વિરાગભાવ ધારણ કરે છે તે જ સાચો વેદવિદ્–જ્ઞાની જાણવો.

तं परिन्नाय मेहावी विदित्ता लोगं.
वन्ता लोगसन्नं* से मइमं परक्कमेज्जासि । (३-१-१४)

મેધાવી પુરુષ વિવેકપૂર્વક સમજીને લોકરુચિ તરફ ન ઢળતાં આત્માભિમુખ થઈને વર્તે; કારણ કે આત્માભિમુખતાપૂર્વક થયેલું કર્મ કર્મબંધનું કારણ બનતું નથી.

'समत्तदंसी ण करेइ पावं'–અર્થાત્ જે સત્યદર્શી સાધક છે તે પાપકર્મ કરતા નથી, એ ઉપરની વાતને ટેકો આપે છે. જ્ઞાનીજનોને માટે તો **'जे असवा ते परिसवा'** (૪–૨–૧) જે અજ્ઞાનીઓને કર્મબંધનનું સ્થાન હોય છે તે જ સંવરનું સ્થાન બને છે.

એટલે જ કર્મોના બે ભેદ છેઃ મૂળકર્મ અને અગ્રકર્મ અથવા ગાઢ કર્મબંધન અને શિથિલ કર્મબંધન. કહ્યું છે કે,

---

*આ શ્રી આચારાંગની પરિભાષામાં લોકસંજ્ઞા અને લોકૈષણા શબ્દનો પ્રયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થયો છે, એનો અર્થ આગળ આપવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેકની પાછળ સ્વાર્થ, માન, પ્રશંસા, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠાદિના ગર્ભિત હેતુઓ પ્રત્યેક કાર્યોમાં હોય છે. એનો ત્યાગ એ જ લોકૈષણાનો ત્યાગ. ફળત્યાગમાં પણ આ જ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રધાનપણે હોવું ઘટે.

શ્રી ભગવદ્‌ગીતા

સમભાવ

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ (६-३

પ્રિય પાર્થ ! આત્મસમાનભાવે જે સર્વ ભૂતો પ્રત્યે વર્તે
તથા સ્વ કે પરના સુખ કે દુઃખમાં પણ સમભાવી રહે છે તે શ્રે
યોગી ગણાય છે.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ (६-९)

મિત્ર, સખા, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષી, અબાંધવ, સાધુ–
સન્ત કે પાપી એ સર્વ ઉપર જે સમાન બુદ્ધિ રાખી શકે છે તે જ
સર્વશ્રેષ્ઠ સાધક છે.

સમભાવનું વર્તન બે રીતે જીવનમાં ઉતારી શકાય–
રૂપે. સમભાવી પુરુષ, નોકર, ચાકર, ભાઈ–ભાંડુ કોઈ ઉપર
માફક જ એના તરફ વર્તે એ ક્રિયાત્મક સમભાવ ગણાય–
કરતાં તેના પ્રતિ મધ્યસ્થતા કે સહિષ્ણુતા કેળવે એ

શ્રી આચારાંગ

સમતા

तम्हा पण्डिए नो हरिसे, नो कुज्जे भूएहिं
जाण पडिलेह सायं समिए पयाणुपस्सी ॥ (२–८–२)

પંડિત સાધક પ્રત્યેક જીવોનાં સુખ–દુઃખનો વિવેક જાણી સર્વ ભૂતો ઉપર સમભાવ રાખે છે. કોઈને દુઃખી જોઈ તે હર્ષિત થતો નથી તેમ કોઈને સુખી જોઈ કુપિત થતો નથી.

का अरइ को आणन्दे ? (३–३–९)
સમભાવીને હર્ષ શો અને શોક શો ?

णारइं सहए वीरे, वीरे नो सहए रइं ।
जम्हा अविमणे वीरे, तम्हा वीरे ण रज्जई (२–६–६)

એવો સમભાવી સાધક વીર અને સ્થિરબુદ્ધિ (સ્થિતપ્રજ્ઞ) હોય છે તેથી એનું ચિત્ત કોઈ પણ સંયોગોમાં આસક્ત થતું નથી. અને આસક્તિ જ શોક અને હર્ષનું કારણ છે.

છે. (૧) ક્રિયાત્મકરૂપે અને (૨) માન્યતા કે વિચારાત્મક ક્રોધ, દ્વેષ ઇત્યાદિ ન કરે એટલું જ નહિ પણ પોતાની અને કોઈના ધર્મવિચારોનો કે માન્યતાઓનો પણ દ્રોહ ન વિચારાત્મક સમભાવ કહેવાય.

[illegible]

[illegible] (૨૮-૩૧)

[illegible] અને [illegible], ત્યારે [illegible]
[illegible] અને [illegible] પણ [illegible] આ [illegible]
[illegible] લાગ્યા [illegible] એવું [illegible] ભગવાન્! આવું
[illegible] કે [illegible]! એવા [illegible] છે
કે, ભાઈ! એમાં [illegible] નથી. આંખ અને [illegible]

શ્રી આચારાંગ

(૫)

સ્યાદ્વાદ

...સંમત છે જ. એને અનેકાન્તવાદ અથવા અપેક્ષાવાદ તરીકે
કૃષ્ણ ન સમજતાં એમણે એને ઘણે સ્થળે વિસ્તૃત રીતે
એમનાં એમનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ લઈને એ એ માર્ગ દેખાડવો
વિકસવાની તક આપવી એ એકાન્તવાદનું ધ્યેય છે.
સર્વથા માન્ય હોવા છતાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનની ભૂમિકા
વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે. એ વાતની સ્પષ્ટતા દ્વારા શ્રી આચારાંગ
સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે કે:—

इह एगे वायाओ विप्पउञ्जन्ति तंजहा—
अत्थि लोए, णत्थि लोए; धुवे लोए, अधुवे लोए;
साइए लोए, अणाइए लोए; सपज्जवसिए लोए,
अपज्जवसिए लोए; सुकडे त्ति वा, दुक्कडे त्ति वा;
कल्लाणे त्ति वा, पावे त्ति वा; साहु त्ति वा, असाहु त्ति वा,
सिद्धि त्ति वा, असिद्धि त्ति वा; णिरए त्ति वा, अणिरए
त्ति वा ॥ (८ १-...)

*

समियं ति मन्नमाणस्स समिया वा
असमिया वा समिया वा होइ उवेहाए (५-५...)

*

આ વિશ્વમાં લોકરુચિની વિચિત્રતા પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન ...
મતો તથા માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. અને તેમાંની કેટલીક તો ...
દૃષ્ટિએ પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે. જે ... લોકનું અ...
નાસ્તિત્વ, લોકનું ... અને અ... લોકની
અનંતતા વગેરે ... કર્મોમાં, ...

કોઈ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નજરે પડે છે. કોઈ સજ્જન તો કોઈ પાપી, કોઈ સિદ્ધિને માનનાર, કોઈ નહિ માનનાર, કોઈ કર્મજન્ય રૂપથી નરકાદિ ગતિને માનનાર, કોઈ નહિ માનનાર પણ નજરે પડે છે.

આ બધી માન્યતાઓ દૃષ્ટિભેદમાંથી પેદા થએલી છે. આ મત સાચો કે તે મત સાચો, આ ઉત્તમ કે તે ઉત્તમ; એ માત્ર દૃષ્ટિભેદ છે. જેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તેને સર્વથા સમ્યગ્ ભાસે છે. સ્યાદ્વાદની ચાવીથી દૃષ્ટિભેદની ભિન્નતા ભેદી શકાય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

(૬)

નિશ્ચલ શ્રદ્ધા

जाए *सद्धाए णिक्खन्ते तमेव
अणुपालिया. वियहित्ता विसोत्तियं । (१-३-१)

સાધક જે શ્રદ્ધાથી સાધનામાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય તે બીજી શંકાઓને છોડી દઈને તેને જ નિશ્ચયપૂર્વક પાળે; કારણ કે સાધનાની સ્થિરતા શ્રદ્ધાથી જ થાય છે.

वितिगिच्छ समावन्नेणं अप्पाणेणं
नो लहइ समाहिं ॥ (५-५-२)

સંશયાત્મા સમાધિ (શાન્તિ) પામી શકતો નથી.

(૭)

વીરતા

पणया वीरा महावीहिं (१-३-२)

સાધનાના આ મહામાર્ગે વીર પુરુષો જ ચાલી શકે છે એટલે વીરતાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

* સમકિત કે સમત્વનું મૂળ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા વિના સાધક સાધનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ શકે નહિ એમ બન્ને માને છે.

આહીં સાધકને પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રદ્ધા કોના ઉપર-
વલંબન એ: (૧) સત્ય અને (૨) સત્યના જીવન્ત સ્વરૂપ-

मामेकं शरणं व्रज । (१८–६६)

મારે જ શરણે આવ.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि[1] संन्यस्य मत्परः । (१८–५७)

ચિત્ત અને સર્વ કર્મોને મારામાં સમર્પણ કરી દે.

કારણ કે

च्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि । (१८–५८)

મારામાં લીન બનતાં મારા પ્રસાદથી તું કષ્ટોને તરી જઈશ.

हं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । (१८-६६)

પ્રિય અર્જુન ! તું મારામય બની જા. હું તને સર્વ પાપોથી
ી મૂકીશ.

સત્યની આજ્ઞામાં વર્તવું એટલે બ્રહ્મચર્યપ્રિય, અપ્રમત્ત, સહિષ્ણુ,
સક, સંયમી, એકાન્તપ્રિય અને તપસ્વી બનવું.

---

[1] શ્રી આચારાંગમાં જ્યાં સત્યનો પ્રયોગ છે ત્યાં શ્રી ગીતાજીમાં 'अहं' શબ્દનો પ્રયોગ છે અહંમાં પ્રભુત્વનું આરોપણ છે એટલે કે ત્યાં સત્યનું સ્વરૂપ છે.

(૧૨)

અહિંસા

'प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा' અર્થાત્ પ્રમત્તયોગથી
જાણતાં-અજાણતાં અનુમોદવો, પછી તે મનથી હો, વાણીથી

હિંસામાં હિંસા માને છે. પણ શ્રી ગીતાજી સ્થાવર અને
એ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા છે. તેમાં જૈન સંસ્કૃતિની ઊંડી છાપ

निज्झाइत्ता पडिलेहित्ता पत्तेयं परिणिव्वाणं सव्वेसिं पाणाणं, सव्वेसिं भूयाणं सव्वेसिं जीवाणं, सव्वेसिं सत्ताणं असायं अपरिणिव्वाणं महब्भयं दुक्खं त्ति बेमि। (१-६-२)

પ્રત્યેક જીવોની શાન્તિનું લક્ષ રાખો.

અશાન્તિ સૌને દુઃખકર છે, ભયંકર છે.

सव्वे पाणा पिया'ऊआ, सुह-साया, दुक्ख-पडिकूला,
अप्पिय-वहा, पियजीविणो जीविउं-कामा, सव्वेसिं
जीवियं पियं। (२-१०-११)

સૌ જીવોને જીવન અને સુખ પ્રિય હોય છે અને દુઃખ અને વધ અપ્રિય હોય છે; કારણ કે બધા જીવોને જીવન પ્રિય હોય છે. કોઈ મરવા ચાહતું નથી. ખરી રીતે તો—

तुमंसि नाम तं चेवं
जं हन्तव्वं त्ति मन्नसि।

જેને તું હણવા યોગ્ય માને છે તે તું પોતે જ છે. સારાંશ એ છે કે બીજાની હિંસા કરતાં પહેલાં તું તારા આત્માને હણીને પછી જ બીજાને હણી શકે છે.

---

(૧૨)

અહિંસા

વાસ્તવિક રીતે તો જૈનદર્શનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે દશ પ્રાણો પૈકી કોઈ પણ પ્રાણનો નાશ કરવો, કરાવવો કે હો કે કર્મથી હો, પણ તે હિંસા જ છે.

ક્રિશ્ચિયાનિટી વ્યક્ત જ્ઞાનમયી ચેતનાવાળા પ્રાણોની ત્રસ બન્ને પ્રકારના જીવોની હિંસામાં માને છે. અહિંસાની તરી આવે છે.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां
मैत्रः करुण एव च । (१२-१३)

કોઈ પણ જીવો ઉપર દ્વેષ ન કરો.

સર્વભૂતો[1] પ્રત્યે મિત્રભાવ અને અનુકંપાભાવ રાખો.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ (६-३२)

પોતાને જેમ જીવન, સુખ, સન્માનાદિ પ્રિય છે તેમ સૌને પ્રિય છે, માટે હે અર્જુન ! જે સર્વત્ર સમભાવથી જુએ છે તે જ યોગી છે.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥ (६-२९)

સર્વ જીવોને આત્મસમાન માની જે યોગયુક્ત થાય છે તે સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખી શકે છે.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । (६-३१)

સર્વ જીવોમાં હું (આત્મ-સ્વરૂપ) એક જ રહેલો છું એમ માની

---

૧ [illegible]

(૧૩)

સંયમ

अप्पमत्तो कामेहिं, उवरओ पाव-कम्मेहिं

वीरे आय-गुत्ते, जे खेयन्ने ।

दुरणुचरो मग्गो वीराणं । (३-१-३)

વીર સાધકે પાપકર્મોથી વિરમીને અપ્રમત્ત અને જિતેન્દ્રિય બની સંયમમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ, કારણ કે અસંયમી માટે સાધનાનો માર્ગ દુષ્કર છે પછી ભલેને તે વીરપુરુષો કાં ન હો ?

---

(૧૪)

તપશ્ચર્યા

इह आणा-कंखी पंडिए अनिहे ।

एगमप्पाणं सापेहाए धुणे सरीरगं । (४-३-४)

સત્પુરુષની આજ્ઞાનો પાલક પંડિત કોઈ પણ જાતની વાસના કે ભૌતિક ઇચ્છા રાખ્યા વગર એક આત્મોન્નતિનું લક્ષ રાખી દેહદમન કરે.

जहा जुण्णाइं कट्ठाइं हव्ववाहो पमत्थइ ।

एवमत्त-समाहिए अणिहे ॥ (४-३-६)

જેમ જીર્ણ લાકડાંને અગ્નિ જલદી બાળી નાખે છે તેમ જે આસક્તિરહિત અને આત્મલક્ષી સાધક હોય છે તે કર્મોને જલદી બાળી નાખે છે.

—દ્વારા નાની મોટી અનેક સાધના—પ્રણાલિકાનું સામ્ય તારવી રથી હવે શ્રી આચારાંગ અને શ્રી ભગવદ્ગીતાનું કેટલું હજુ પણ હું એક નવીન દૃષ્ટિબિન્દુનું સામ્ય અહીં આપવા —નકશો પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર દોરવામાં આવ્યો છે.

દર્શનોનો ક્રમિક વિકાસ

દર્શન એટલે દષ્ટિ. અંધશ્રદ્ધાની સામે યુક્તિવાદનું જે અવિરામ યુદ્ધ ચાલે છે એનું જ નામ દર્શન. આ દર્શનો ક્યારનાં છે એ નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ. સંશોધકો એમ માને છે કે પ્રાથમિક દશામાં માનવ-સમાજ જ્યાંસુધી અધ્યાત્મવાદ કે તત્ત્વચિંતન કરવાની યોગ્યતા નહોતો ધરાવતો ત્યાંસુધી કર્મકાંડ આધિપત્ય જમાવતું અને એ કર્મકાંડની જટિલતા પછી કોઈ એક સમયે અધ્યાત્મવિદ્યા અને તત્ત્વચિંતનનો વિકાસ થયો એટલે કર્મકાંડની સામે એનું યુદ્ધ મંડાયું અને અધ્યાત્મવિદ્યાના યુગનો પ્રારંભ થયો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષથી માંડીને ભારતનો પ્રાચીન યુગ શરૂ થાય છે. ત્યારબાદ ૧૦૦૦ વર્ષે મધ્યમયુગ અને ત્યારબાદ મુસલમાની હુમલા પછી નૂતનયુગ શરૂ થાય છે. એ ભારતના પ્રાચીનયુગ પહેલાં આર્યસંસ્કૃતિનું શું સ્વરૂપ હતું? આર્યો ક્યાંથી અને ક્યારે આવ્યા? વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉગમ અને વિકાસ ક્યારથી થયો? બેબિલોનીય સંસ્કૃતિની સાથે વૈદિક સંસ્કૃતિનો મેળ છે કે કેમ? સુમેરીયનન સંસ્કૃતિ અને બેબિલોનીયન સંસ્કૃતિનો શો સંબંધ છે? ઇત્યાદિ. જો કે એ ઇતિહાસ પણ હજુ સંશોધનનો વિષય છે પણ એ જ્ઞાતવ્ય છે, એને માટે અહીં ચર્ચા પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો હું પ્રસ્તુત સૂત્રને સંબંધ ધરાવતી વાતોને અંગે જ ષડ્દર્શનનો પ્રશ્ન ચર્ચું છું.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો કાળ એટલે ઇ. પૂ. ૫૨૭ નો કાળ. એનો સમાવેશ મધ્યયુગની આદિમાં જ થાય છે. ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ બન્ને સમકાલીન હતા, જોકે એમના પહેલાં પણ આધ્યાત્મિક ચિંતન, તપનું અનુષ્ઠાન અને જીવદયાની ભાવના: એ તત્ત્વો ઓછા-વધુ પ્રમાણમાં હતાં જ. જૈન સંસ્કૃતિનો ઉગમ પ્રાચીન-તમ છે. શ્રમણ પાર્શ્વનાથ તો ઐતિહાસિક પુરુષ છે. એટલે એ સંસ્કૃતિનાં બીજો રોપાયેલાં તો હતાં જ પરંતુ વૈદિકમંત્ર અને બ્રાહ્મણયુગના વિસ્તૃત અને જટિલ કર્મકાણ્ડનું વ્યાપક જોર હોઈ એ સદ્‌ગુણોની પૂજાને અલ્પ સ્થાન હતું.

....તે....શું....ના....ની!

[illegible]-મીમાંસા

[illegible]

ષડ્દર્શનોનો ઇતિહાસ

...ઇતિહાસ ઘણો જ રસપ્રદ છે. એ દર્શનોના અતિ-
...સમય મુકરર કરવાનું અહીં પ્રસ્તુત નથી. ઇતિહાસકારો
...પણ નિશ્ચિત કરી શકતા નથી. એ સંશોધનનો વિષય
...સંશોધનની દૃષ્ટિએ અને મારી દૃષ્ટિએ એને અતિ મહત્ત્વનું
...ી. ઇતિહાસસંશોધનની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે પણ એમાં જ
...એ સાધકને માટે તો યોગ્ય નથી જ. ઇતિહાસ
...મૌલિક નથી. તત્ત્વ કે સિદ્ધાંત જ મૌલિક છે.

...નું નામ અને એ વિષયનો રસ તો એક સામાન્ય
...ને વિદ્વાનવર્ગ સુધી હોય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં તો
...વિકાસ આપવામાં આવે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૧) [illegible]

(૨) [illegible]

(૩) [illegible]

નષ્ટ થાય છે પણ એ જ્ઞાન જે સંસ્કાર મૂકી જાય છે એ પ્રવાહ, પરંપરાએ અનાદિ હોઈ એ સંસ્કારોનો સર્વથા નિરોધ કરવાથી જ દુઃખનો નિરોધ થઈ શકે, તેમ કરવું એ સૌને અભીષ્ટ છે. એ જ નિર્વાણ છે. ભગવાન સુગતે એ નિર્વાણ માટે ચાર આર્યસત્યો પ્રરૂપ્યાં છે : દુઃખ, સમુચ્ચય, માર્ગ અને નિરોધ. દુઃખનો નિરોધ કરવો એ જ સાધકનું કર્તવ્ય છે.

વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ પાંચ સ્કંધો કહેવાય. એ જ સંસારનો બંધ હોઈ દુઃખજનક છે. એ સ્કંધોના અનુબંધથી, અહંતા અને મમતાથી, રાગદ્વેષાદિ રિપુગણ જન્મે છે, બંધાય છે અને તેથી તેને સમુદય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કામ માત્ર સંસ્કારજન્ય છે એથી એ સંસ્કારો પોતે વિનશ્વર અને ક્ષેપણીય છે. એવી જાતની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી એને માર્ગ કહેવામાં આવે છે. અને એ ઇચ્છા થયા પછી પ્રવૃત્તિદ્વારા એ સંસ્કારોનો રોધ કરવો એને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

બૌદ્ધદર્શન પાંચ વિષયો અને પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મન અને શરીરને કર્મના સાધનરૂપ માને છે. કર્મની સત્તામાંથી મુક્ત થવા પહેલાં કવમાત્રે કુકર્મની જગ્યાએ સુકર્મ સ્થાપવાં જોઈએ અર્થાત્ ભોગવિલાસને સ્થળે અહિંસા, વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ આચરવાં જોઈએ અને એ રીતે અનાત્મવાદી હોવા છતાં પુનર્ભવ અને પાપ–પુણ્યાદિ તથા એના ફળમાં પણ એ માને છે અને સંસારનિવૃત્યર્થે અષ્ટાંગિક માર્ગ પ્રબોધે છે. આ માર્ગમાં અહિંસા અને એના પોષક નિયમો ઉપરાંત સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અસ્તેય વિધાયક છે. એના ન્યાયની પરિપાટીમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણોને અવકાશ છે. હેતુને ન્યાયદર્શનની જેમ પંચાવયવી ન માનતાં ત્રિઅવયવી સ્વીકારે છે. આ રીતે નૈયાયિકદર્શનની તત્ત્વવિવેચના સુંદર હોવાથી જેટલું તેમાં તર્કવાદનું મહત્ત્વભર્યું સ્થાન છે તેટલું સત્કર્મવિધાનનું નથી. જ્યાં તર્ક હોય છે ત્યાં ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિનું એ સ્વાભાવિક છે.

[illegible]

जावन्ति केइ [illegible] तावन्ति केइ [illegible]।

જેટલી માન્યતાઓ એટલા નવો પેદા થઈ. એ કંઈ આનંદ વસ્તુ નથી. [illegible] પ્રણાલિકાનો પ્રચાર કરવા માટે આવી વિચારસરણી ધર્મનું ઉચ્ચતર અંગ બની રહે છે.

આટલો દર્શન–પ્રણાલિકાનો વિચાર કરી ગયા પછી હવે એ બધાં દર્શનોનાં અતિ સંક્ષિપ્તમાં મૂળતત્ત્વોનું નિદર્શન કરવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. જો કે વિસ્તારભયથી હું બહુ સંક્ષેપમાં આપીશ.

બૌદ્ધદર્શન

બૌદ્ધદર્શનમાં શૂન્યવાદી, ક્ષણિકવાદી તરીકે ઓળખાય છે; કારણ કે એ ચિત્તથી પર રહેલા આત્મા સુધી ન જતાં કે બીજી ભાંજગડમાં ન પડતાં, માત્ર ઉપરની વ્યાવહારિક પ્રણાલિકા અખત્યાર કરે છે. આથી ઈશ્વરવાદનો બૌદ્ધદર્શનમાં સ્પર્શ સુદ્ધાં નથી. બૌદ્ધદર્શનનું આલયવિજ્ઞાન ક્ષણિક છે. એક ક્ષણે જે જ્ઞાન થયું તે બીજી જ ક્ષણે

યોગ દર્શન સાંખ્ય તત્ત્વોને અને વેદાંતનાં મૌલિક તત્ત્વોને પણ માને છે. માત્ર ફેર એટલો કે સાંખ્ય દર્શનનો તત્ત્વચિંતન એ પ્રધાન વિષય છે. તત્ત્વોની સ્વીકૃતિ કે અનાદર માટે યુક્તિવાદનું મહત્ત્વ છે. એ અંગભૂત યોગ દર્શનમાં નથી, પણ આથી યોગ દર્શનમાં સ્વતંત્ર તત્ત્વ જેવું કશું નથી એવું કોઈ ન સમજી બેસે. યોગ દર્શનમાં પણ ચારિત્ર્ય-મીમાંસાને વર્ણવતાં તત્ત્વો છે. બૌદ્ધ દર્શનનાં ચાર આર્ય-સત્યોની જેમ એ પણ સાંખ્યાભિમત હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહને સ્વીકારે છે, પણ એ તત્ત્વોનું જે ક્રિયાત્મક અને સહેતુ સ્વરૂપ સાંખ્યદર્શન નથી આપતું તે યોગ દર્શન આપે છે. ચિત્તમલીનતા ત્યાજ્ય છે તો એના ઉપાયો શા? અને એ કઈ રીતિએ યોજવા? એ ક્રિયા જ યોગ દર્શનનો જ પાયો છે.

યોગ દર્શન ચિત્તવૃત્તિનિરોધનું મંડાણ કરી એ નિરોધને લગતી જ વસ્તુ ચર્ચે છે. ચિત્તવૃત્તિઓના વિવિધ આકારો અને પ્રકારો વર્ણવી એના અષ્ટાંગ માર્ગ પણ યોજી દે છે. સાધક વર્ગને અહીં અદ્ભુત સામગ્રી સાંપડે છે. એથી જ એનું નામ સુદ્ધાં સાધક દુનિયામાં આક-ર્ષક નીવડ્યું છે. એ પ્રણાલિકાના સંક્ષિપ્ત વર્ણન માટે આ જ પુસ્તકમાં જુઓ ૯ મું અધ્યયન ૪થો ઉદ્દેશો. સૂત્ર નં. ની નોંધ.

પૂર્વમીમાંસા

પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા દર્શનકારો, જૈમિનિ મુનિને વર્ણવે છે. જૈમિનિ મુનિની માન્યતા એ છે કે પ્રત્યક્ષ એવો કોઈ સર્વજ્ઞ દેવ દેખાતો નથી કે જેનું વચન પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. માટે વેદવાક્યો-ને જ પ્રમાણ માની વેદપાઠ કરો. એ દ્વારા કામ્ય એવું સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ રીતે એ દર્શનની મર્યાદા વેદનાં વાક્યોને ઈશ્વરના વાક્ય જેવું સ્વીકારતી થઈ ગઈ પણ પરબ્રહ્મની વિચારણાને સ્થાન ન મળ્યું.

યજ્ઞાદિ નિમિત્તે હિંસાના ભૂતપૂર્વ, બાહ્યસ્નાનનું માહાત્મ્ય અને મોહ આ માન્યતાનાં વિકૃત રૂપો છે

યોગદર્શનને સાંખ્ય દર્શનની જ પૂર્તિ તરીકે માની
તેનું સુસંગત ગણાય. એથી જ શ્રી કિશોરલાલભાઈએ સાંખ્ય
પૃથક્ નથી લીધું.

---

૧. સાંખ્ય સિદ્ધાંતથી અજાણ્યા વાચકો પરિચિત જ હો
વધુ સ્પષ્ટ વ્યવહાર સમજવા હોય અને સંસ્કૃતાદિ ભાષાનો
ન હોય તો એમણે 'જ્ઞાનસાધન'માં જોવું. એમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ
પ્રમાણને તર્કગમ્ય અને વ્યવહાર બનાવવાનો પ્રયાસ ઠીકઠીક કર્યો

૨. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિ
વાણી, પગ, હાથ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છ

અસત્યનું ખંડન સહેજે થઈ જાય છે; એથી ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિને બદલે ઊલટું એ મંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ સર્વ દર્શનોના સત્ય અંશોને વિકસાવે છે અને બધાં દર્શનો વચ્ચે સહકાર સાધી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જૈમિનિના કર્મકાંડોય એમને માન્ય છે પણ એ એટલું જ કહે છે કે યજ્ઞમાં જે હવિ હોમવાનું છે તે બહાર નથી. એ કહે છે કેઃ—

तवो जोई जीवो जोइट्ठाणं, जोगा सुया सरीरं कारिसंगं ।
कम्मेहा संजमजोगसंतो, होमं हुणामि इसिणा पसत्थं ॥

—ઉ૦ અ૦ ૧૨

જે યજ્ઞમાં તપરૂપ અગ્નિ છે, જીવાત્મા અગ્નિનું સ્થાન છે, મન, વચન અને કાયાની એકવાક્યતારૂપ કડછી છે, શરીરરૂપ સુંદર યજ્ઞવેદિકા છે, કર્મરૂપી ઈંધન છે અને સંયમરૂપી શાન્તિમંત્ર છે એ પ્રશસ્ત ચારિત્રરૂપ ભવયજ્ઞને કરો કે જે યજ્ઞને મહર્ષિજનોએ ઉત્તમ ગણ્યો છે.

સારાંશ એ છે કે જૈનદર્શન સૌ કોઈની માન્યતાનો સદ્ઉદ્દેશ બતાવે છે. વળી એ કોઈ ધર્મનાં શાસ્ત્રો ખોટાં છે એમ નથી કહેતું. એ તો એમ કહે છે કે જોનારની દૃષ્ટિ ખોટી છે એથી ખોટું દેખાય છે. માટે દૃષ્ટિને સમ્યક્ કરો.

"सम्मादिट्ठिस्स सम्मसुयं मिच्छादिट्ठिस्स मिच्छासुयं ॥"

–નંદીસૂત્ર

જેની દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે એને સમ્યક્રૂપે પરિણમશે અને જેની દૃષ્ટિ મિથ્યા છે એને સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યારૂપે પરિણમશે. માટે સમ્યક્દૃષ્ટિ બનો. એ સારુ જ એ કેવળ સત્યની આરાધના કરવાનું કહે છે. એની પૂજા અને ઉપાસનામાંયે સદ્ગુણોનું કેન્દ્ર છે. અને ભક્તિ પણ પૂર્ણત્યાગમાં જુએ છે.

જૈન દર્શનમાં જીવ અને અજીવ બન્ને તત્ત્વોનો સ્વીકાર છે. સાંખ્યની જેમ જીવોની અનંતતાને એ સ્વીકારે છે પણ એ બૌદ્ધ દર્શનની જેમ એકાંત અનિત્ય કે સાંખ્ય કે વેદાંતની જેમ એકાંત

ઈશ્વરને સંસારની વ્યવસ્થાની ભાંજગડમાં પાડવા એને અભીષ્ટ નથી.[1]

જૈનદર્શનમાં જે પોતાના કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુઓ કે ક્રોધાદિ ચાર કષાયોનો સંપૂર્ણ નાશ કરે એને સૌને એ ઈશ્વર માને છે–પછી તેનું નામ ગમે તે હો. એની સામે વિવાદ નથી. જેમ કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કેઃ—

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થાત્ સંસારભવ–બીજના અંકુરો–રાગદ્વેષાદિ કર્મબીજોનો જેમણે ક્ષય કર્યો છે તે ઈશ્વરને–પછી ભલે તે બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શંકર હોય, જિન ભગવાન, બુદ્ધદેવ હો–ગમે તે હોય–તેમને નમસ્કાર છે.

પણ એ ઈશ્વર પોતે વીતરાગ હોવાથી એને ઇચ્છા કે રાગદ્વેષ

---

૧ વીતરાગભાવની પરાકાષ્ઠા પામ્યા પછી સર્વજ્ઞ કે કેવળજ્ઞાની કહેવાય છે. તેના બે વર્ગ છેઃ એક વર્ગ કેવળજ્ઞાન પામી પોતાનાં અવશેષ [કુલ કર્મો આઠ છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી તેમાંના (૧) મોહનીય, (૨) અંતરાય, (૩) જ્ઞાનાવરણીય અને (૪) દર્શનાવરણીય એ સંચાર ક્ષય પામે છે, અને વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ રહે છે.] રહેલાં કર્મોને ખપાવી સર્વથા કર્મરહિત થાય છે. કર્મસંબંધ સર્વથા છૂટી જવાથી એ જીવો મુક્ત થાય છે અને મુક્ત ચૈતન્યનો ઊર્ધ્વગતિશીલ સ્વભાવ રહે છે. જ્યાં સુધી સંસારનું વાતાવરણ હોય ત્યાં સુધી સ્થિર ન થતાં એ વાતાવરણ ઉપર જઈ સ્થિર થાય છે. એ સ્થાનને મુક્તસ્થાન અને એ આત્માને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. મુક્તજીવોને પુનરાવૃત્તિ નથી, સંસારચક્રની ઘટમાળ નથી, ત્યાં એ મુક્ત ચૈતન્યનું જે આનંદમય સ્વરૂપ હોય છે તેરાબ્ધ્ચેદ પણ નથી. બીજો વર્ગ એવો હોય છે કે જેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જ્યાંસુધી એમની આયુષ્યાવધિ હોય ત્યાંસુધી લોકકલ્યાણની સારી ફરજ બજાવવાનું અનિવાર્ય છતાં સહજનિમિત્ત મળે છે. આવા પુરુષોને અર્હંત કે તીર્થંકરો કહેવામાં આવે છે. શ્રમણમહાવીર કે જેમને જૈનો ચોવીસમા તીર્થંકર તરીકે માને છે તે આજ દશાને પામી ગયા હતા અને એમણે પોતાના આત્મજ્ઞાનથી જગતનાં દુઃખમૂળ શોધી સમસ્ત જગતના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. એમણે વનસ્પતિ અને જલાદિમાં પણ ચેતન–પ્રાણ–તત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ કહી તેમના પ્રત્યે પણ સમભાવ રાખવાનું શીખવ્યું હતું. એમના બીજા વ્યાપક સિદ્ધાંતો સરળતાથી સમજવા માટે શ્રી ઉત્તરાધ્યયનાદિ સૂત્રો જુઓ.

[illegible]

[illegible] એક નૈયાયિક અને વૈશેષિક એવી [illegible] થયા, [illegible] ઈશ્વર ઉપર [illegible] નહિ [illegible] આરોપ તો કર્યો જ [illegible]. એ આપણી [illegible] જૈનદર્શનના [illegible] કર્યું કે જેમ ઝેરમાં જ્ઞાનશક્તિ ન હોવા છતાં ઝેર પીનારને એની અસર થાય છે, કારણ કે ઝેરમાં મારકશક્તિનો ગુણ છે. એનું પ્રતીકારક ન મળે તો એનો એ ભાવ ભજવે જ, કારણ કે એ એનો સ્વભાવ છે. તેમ કર્મ પોતે જડ હોવા છતાં જીવમાં રહેલા રાગદ્વેષાદિ એ કર્મપુદ્ગલો પોતે જ જીવમાં આશ્રય પામે છે, અને એની અસર થાય છે. એની વચ્ચે બીજી કોઈ શક્તિ કે ઈશ્વરને લાવવાની આવશ્યકતા નથી.

જૈનદર્શન અને ઈશ્વરવાદ

પણ આથી એ ઈશ્વરતત્ત્વને નથી સ્વીકારતું એમ પણ નથી. એ ઈશ્વરતત્ત્વને સ્વીકારે છે, એટલું જ નહિ પણ જગતના સુયોગ્ય એવા સૌ જીવોને ઈશ્વરત્વ પામવાનો અધિકાર છે એમ કહે છે. પણ એ

ાનિથી જન્મ ધરવાની દૃષ્ટિએ તથા લિંગભેદની અને સંજ્ઞાભેદની ષ્ટિએ એવા એવા ભેદો અનેક પ્રકારના છે એમ માને છે.

અજીવ-વિચાર

જૈનદર્શન અજીવ તત્ત્વને પુદ્‌ગલ તરીકે માને છે. એ પુદ્‌ગલોના ખ્ય પરમાણુ, સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ એવા ચાર તથા એ બધાનાં સ્તુ–તરતમતાની દૃષ્ટિએ અનંત ભેદો છે; છતાં એ બધામાં લક્ષણો ા પુદ્‌ગલનાં જ હોય છે એટલે અવસ્થાંતર પામવા છતાં મૂલ ણુની અવસ્થિતિ તો એનામાં એવી જ રહે છે.

એ પુદ્‌ગલોમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એનું (સ્વતંત્રતા કે રતંત્રતાથી) મિલન કે મુક્તિ થાય છે. એ સિવાય સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, ાકારભેદ, અંધકાર, છાયા, પ્રકાશ, આતાપ ઇત્યાદિ પણ એના જ મો છે.

જૈનદર્શનની આટલી સંક્ષિપ્ત જ્ઞેયમીમાંસા પછી ચારિત્રમીમાંસાનો શ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જૈનદર્શન કેવળ જ્ઞેયમીમાંસા કરીને નથી ારમતું. એને મન તત્ત્વમીમાંસા એટલે એમાં જ્ઞેય અને ચારિત્ર ોનો સમાવેશ હોવો ઘટે.

નવ તત્ત્વોની વિચારણા

એટલે જીવ અને અજીવ પછી આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ંધ અને મોક્ષ એવાં સાત અથવા જીવ, અજીવ પછી પાપ, પુણ્ય, ાસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ : એવાં નવ તત્ત્વોનો નિર્દેશ ાવે છે અને આ નવ તત્ત્વની જૈનદર્શનમાં અધિક મહત્તા છે.

પ્રત્યેક સાધકને માટે પ્રથમથી જ એ તત્ત્વોની શ્રદ્ધાની અનિ- ાર્ય આવશ્યકતા એ સ્વીકારે છે. વિવેકદૃષ્ટિવાળા સાધકને હેય, જ્ઞેય ાને ઉપાદેય એ ત્રિપુટીની જીવન–સાધનામાં પળેપળે જરૂર છે.

હવે બીજી વાત એની સંસારી જીવોના સંબંધમાં છે. સંસારી જીવોની ગતિ, સ્થિતિ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ આ ભેદો છે. આ સ્થળે તો મુખ્ય અને સંક્ષિપ્ત જ હકીકત આપવાની પ્રસ્તુત ધારું છું. ચેતના વિકાસની દૃષ્ટિએ એના ત્રણ ભેદો છે. પ્રથમ કોટિની પ્રાણ-સૃષ્ટિ કે જેમાં ખનિજ તત્ત્વો તરીકે ઓળખાતી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો કે જેને જૈનદર્શન એકેન્દ્રિય તરીકે માને છે, એ જીવોની ચેતના કર્મફળની અનુભૂતિ કરે એટલી જ વિકસિત છે, એમ કહી શકાય. બીજી કોટિની ચેતનાવાળા જીવો જેમાં દ્વીન્દ્રિયાદિ, ત્રીન્દ્રિયાદિ, ચતુરિન્દ્રિયાદિ અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયાદિનો સમાવેશ થાય છે. આ જીવોની ચેતના પ્રથમ કોટિના જીવો કરતાં કંઈક વિકસિત હોય છે. એ જીવો કર્મના ફળનો અનુભવ તો કરે જ. પણ તે ઉપરાંત કાર્યનો પણ અનુભવ કરે છે. આ કોટિમાં જલમાં ઉત્પન્ન થતી કોડી તથા છીપના જીવો, કીડી, મંકોડી અને ભ્રમરાદિ તથા અગર્ભોત્પન્ન સંમૂર્છિમ તિર્યંચ તથા માનવાદિનો ક્રમશઃ સમાવેશ થાય છે અને ત્રીજી કોટિના જીવો કે જેમને સંજ્ઞી એટલે વ્યક્ત મનવાળા કહેવામાં આવે છે એ જીવો કર્મફળ અને કર્મફળના અનુભવ ઉપરાંત સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ ધરાવે છે. આ જીવોમાં પશુ, પક્ષી અને માનવસૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે પણ મનુષ્યોમાં તો એથી પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન Supper Con-cious (સુપર કોન્સિયસ,) વાણીસામર્થ્ય, સ્વાયત્ત પુરુષાર્થ તથા વિપુલ સામગ્રી હોય છે એ દૃષ્ટિએ ચાર ગતિઓમાં માનવગતિની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવે છે.

એ વ્યક્ત મનવાળા સંસારી જીવો [1]જ્ઞાનની, [2]ભૂમિકાની અને

---

૧. જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ પર્યાય અને કેવળ એવા પાંચ મુખ્ય અને મતિજ્ઞાનમાં મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિભાગ પુરસ્સર ઉદાહરણથી થતા ૩૩૬ ભેદો કે જેમાં સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા, વિવેકબુદ્ધિ, તર્ક, એકાગ્રતા આદિનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનની વિસ્તૃત સમજ માટે નંદીજી સૂત્ર વાંચો.

૨ ભૂમિકાની દૃષ્ટિ એટલે આત્મવિકાસની દૃષ્ટિ. ક્રોધાદિ કષાયોની ન્યૂનતા કે અધિકતાની અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનોની શ્રેણિઓ ચૌદ પ્રકારની છે; એના વર્ણન માટે ગુણસ્થાનદ્વારાદિનું વર્ણન જુઓ.

શ્રી મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
શું છે?
સંક્ષિપ્ત પરિચય

નિર્ગ્રંથ પ્રભુ મહાવીરે કઠોર તપશ્ચર્યાના પરિણામે જે
અનુભવપૂર્ણ જ્ઞાન સાહિત્ય જગત સમક્ષ ધર્યું છે તે મૌલિક
ધર્મ, સાહિત્ય અને આગમોને લોકભાષામાં ઉતારી, તેને જૈન
તેમજ જૈનેતર સમાજ સમક્ષ મૂકી ઉદાર જૈન
આગમોનો પ્રચાર કરવો એ એકમાત્ર
શ્રી મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિરનો
મહાન ઉદ્દેશ છે.

ધાર્મિક સાહિત્ય

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર: ગુજરાતી સરળ અનુવાદન, ઉપયોગી ઉપોદ્ઘાત, સમૂહ નોંધ તથા અનેક સરળ ટિપ્પણોથી અલંકૃત. પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૬૪, પાકું પૂંઠું. કિંમત માત્ર દોઢ રૂપિયો ટ. ખ. જુદું.

જેણે અનેક જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાને સંતોષી છે, અનેક ધર્મપ્રેમીઓની ધર્મવૃત્તિને પોષી છે, અનેક જૈનેતરોમાં જૈનઆગમોનો સંચાર કર્યો છે.

તેની બે આવૃત્તિઓ-૬૦૦૦ પ્રતો છપાઈ ચૂકી છે. હિન્દી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે. થોડામાં તેની

જ્યાં પાપવૃત્તિ નથી, સ્વાર્થભાવના નથી, વાસના નથી, ક્લેશકંકાસ નથી, 'મારું એ જ સાચું' એવો કદાગ્રહ નથી પણ 'સત્ય એ મારું' એવો જ્યાં સત્યાગ્રહ છે, ત્યાં જ સદ્ધર્મ ટકી શકે છે.

સ્વાદજય એ સાધનાનું સાચું સાધન છે.

બહિર્મુખદૃષ્ટિ આત્મવિકાસનું આવરણ અને કર્મ-બંધનનું મૂળ છે.

અહિંસાને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ છે. સાચા અને સનાતન ધર્મનું પાલન અહિંસાની જીવનવ્યાપી આચરણીયતામાં છે. એટલે અહિંસા સર્વને માટે અનિવાર્ય અને શક્ય હોઈ શ્રદ્ધાસ્પદ બનવી ઘટે.

કૃત્રિમ વિલાસમાં હિંસાની ગંધ છે. હિંસા અને ધર્મ બન્ને એકીસાથે ટકી ન શકે.

અહિંસાની શુદ્ધિ અને શક્યતા માટે આસક્તિ અને પૂર્વાધ્યાસોથી પર રહેવું આવશ્યક છે.

★

ભટકે છે, પણ સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી. એક ક્ષણે લાગે છે કે હું સુખી થયો, બીજી જ ક્ષણે એ અદૃશ્ય થાય છે. આમ અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં જે વસ્તુ હાથ લાગતી નથી, તેને શોધવાની ચાવી આ પુસ્તકમાં છે.

સ્મરણશક્તિ:—જડવાદના આ જમાનામાં બુદ્ધિમંદતા અને જડતા વધારવાનાં સાધનો બહુ વધી ગયાં છે. ચૈતન્યમાં મહાન શક્તિ હોવાનો વિશ્વાસ પણ આજે બહુ થોડાને રહ્યો છે. માનવજાતમાં જે સ્મરણશક્તિ જોઈએ તેનો હ્રાસ થતો જોવામાં આવે છે. એવે વખતે આ શતાવધાની વિદ્વાનનું સ્મરણશક્તિ શું છે અને એ કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ વિચારો દર્શાવતા મહાન ઉપયોગી વ્યાખ્યાનની અનુભવપૂર્ણ પુસ્તિકા યુવાનો અને ગોખણિયા વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદરૂપ છે. ૨૨, કિંમત માત્ર ૦–૪–૦, ટ. ખ. જુદું.

સમાજવાદ:—સમાજવાદ શું છે એ કોઈ વિચારવાન માણસને સમજાવવું પડે તેમ હવે રહ્યું નથી. પણ પ્રશ્ન એ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિને કયો સમાજવાદ રુચિકર નીવડશે? સમાજવાદ જો આવવાનો જ હોય તો કઈ રીતે આવવો જોઈએ ? અહીં ડૉ. મેઘાણી પોતાની દુઃખી અને દલિત વર્ગ તરફની હમદર્દી ભરેલી કલમથી તેની ખિલાવટ કરે છે. પ્રેમમય એકતા અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ એ તો જૈનદર્શનનાં પ્રાણભૂત અંગો છે. એ ભાવનાની ઓળખાણ એની પ્રસ્તાવનાથી સુપ્રસિદ્ધ વિચારક મુનિવર્ય શ્રી સંતબાલજી કરાવે છે. "ધાર્મિક દૃષ્ટિ અને સમાજવાદ" નામની એ પ્રસ્તાવના તમને માનવતાનું અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યવહારુ સમાજવાદનું દિગ્દર્શન કરાવશે.

યુવક સંગઠન પત્રિકા'

પાપનું પ્રાયશ્ચિત્તઃ– જેને પાપ સાલતું હોય, જે પાપની પીડાથી પીડાતો હોય, જે પાપમય પ્રવૃત્તિથી કંટાળ્યો હોય, એવા પાપવૃત્તિમાં ભાન ભૂલેલા પાપાત્માઓને પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા જીવનશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવનાર, સ્વદોષોનું નિરીક્ષણ કરવાનો પેગામ સંભળાવનાર આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નામનું પુસ્તક કદમાં નાનું હોવા છતાં ભાવમાં મોટું છે. લલિત પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ શ્લોકો, તેની નીચે સંસ્કૃત શ્લોકો અને સમશ્લોકી ગુજરાતી પદ્યો સુંદર ભાવાર્થ સહિત આપવામાં આવ્યા છે.

સુખનો સાક્ષાત્કારઃ—સરસ-સરસ સુંદર માર્ગદર્શક પ્રકાશન. સુખ કોણ નથી ચાહતું ? બધા સુખની શોધમાં અહીં-તહીં